

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

ISTORIE ȘI CULTURĂ

PATRIA ÎN GÎNDIREA ROMÂNEASCĂ DIN SECOLUL AL XVIII-LEA

ȘTEFAN LEMNY

DESPRE INOVAȚIA ARTISTICĂ MOLDOVENEASCĂ A VEACULUI AL XVII-LEA

RĂZVAN THEODORESCU

STEREOTIPURI ȘI IMAGINI NOI ÎN COMUNICAREA INTELECTUALĂ DIN SECOLUL AL XVIII-LEA

ALEXANDRU DUȚU

SITUAȚIA ȚĂRĂNIMII DIN SECOLUL AL XIX-LEA REFLECTATĂ ÎN LITERATURA EPOCII

PARASCHIVA CÂNCEA

INTERFERENȚE CULTURALE ÎNTRE TRANSILVANIA ȘI SLOVACIA (MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA – PRIMELE DECENII ALE SECOLULUI AL XIX-LEA)

IACOB MÂRZA

CARTEA ȘI BIBLIOTECA, MIJLOACE DE CUNOAȘTERE ȘI DE APROPIERE ÎN ISTORIA RELAȚIILOR ROMÂNO-FRANCEZE

NICOLAE LIU

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

3

TOMUL 38

1985

MARTIE

www.dacoromanica.ro
EDITURA ACADEMIEI
REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SECȚIA DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

COMITETUL DE REDACȚIE

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, (*redactor șef*), ION APOSTOL (*redactor șef adjunct*); NICHITA ADĂNILOAIE, LUDOVIC DEMÉNY, GHEORGHE I. IONIȚĂ, VASILE LIVEANU, AUREL LOGHIIN, DAMASCHIN MIOC, ȘTEFAN OLTEANU, POMPILIU TEODOR (*membri*).

Prețul unui abonament este de 180 lei.

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții.

Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ROMPRES-FILATELIA Departamentul Export-Import presă P. O. Box 12-201. Telex 10376 prsfi r — București, Calca Griviței nr. 64—66.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție al revistei „REVISTA DE ISTORIE”. Apare de 12 ori pe an.

REVISTA DE ISTORIE

TOM. 38, Nr. 3

Martie 1985

S U M A R

ISTORIE ȘI CULTURĂ

ȘTEFAN LEMNY, Patria în gândirea românească din secolul al XVIII-lea	229
RĂZVAN THEODORESCU, Dispre inovația artistică moldovenească a veacului al XVII-lea.	243
ALEXANDRU DUȚU, Stereotipuri și imagini noi în comunicarea intelectuală din secolul al XVIII-lea.	251
PARASCHIVA CÂNCEA, Situația țărănimii din secolul al XIX-lea reflectată în literatura epocii.	264
IACOB MĂRZA, Interferențe culturale între Transilvania și Slovacia (mijlocul secolului al XVIII-lea — primele decenii ale secolului al XIX-lea)	277
NICOLAE LIU, Cartea și biblioteca, mijloace de cunoaștere și de apropiere în istoria relațiilor româno-franceze	284

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

Sesiunea științifică anuală a Muzeului de istorie națională și arheologie din Constanța (<i>Tahsin Gmil</i>); Cea de-a XVII-a Conferință națională a Cercurilor științifice studențești (<i>Gheorghe I. Ioniță</i>); Călătorie de documentare în U.R.S.S. (<i>Marian Stroia</i>).	302
---	-----

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

CĂTĂLINA VELCULESCU, <i>Cărți populare și cultura românească</i> , Edit. Minerva, București, 1984, 220 p. (<i>Andrei Pippidi</i>)	306
* * * <i>Octavian Goga în corespondență</i> , II, Ediție îngrijită de Mihai Bordeianu și Ștefan Lemny, Edit. Minerva, București, 1983, 550 + VII p. (<i>Tudor M. Răfoi</i>)	308
ȘTEFAN BĂRSĂNESCU, <i>Medaliaoane</i> , Edit. Junimea, Iași, 1983, 170 p. (<i>Ovidiu Borzan</i>)	311
POMPILIU TEODOR, <i>Interferențe iluministe europene</i> , Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1984, 253 p. (<i>Iacob Mărza</i>)	311
* * * <i>Historical Compendium of European Universities Répertoire historique des université européennes</i> , Edité par Lubor Jilek, Genève, 1984, 348 p. (<i>Damian Hurezeanu</i>)	313
ERNESTO LA ORDEN MIRACLE, <i>Arte e historia de España en Inglaterra</i> , Gráficas Córdor, S. A., Madrid, 1980, 190 p. (<i>Eugen Denize</i>)	314
* * * „Das achtzehnte Jahrhundert. Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts”, Viena, I (1983), 55 p. (<i>Dan Berindei</i>)	316

REVISTA DE ISTORIE

TOME 38, No. 3

Mars 1985

SOMMAIRE

HISTOIRE ET CULTURE

STEFAN LEMNY, La patrie dans la pensée roumaine de XVIII ^e siècle	229
RĂZVAN THEODORESCU, Sur l'innovation artistique moldave du XVII ^e siècle . .	243
ALFXANDRU DUȚU, Stéréotypes et images nouvelles dans la comunication intellec- tuelle au XVIII ^e siècle	254
PARASCHIVA CÂNCEA, La situation de la paysannerie du XIX ^e siècle reflétée dans la littérature de l'époque	264
IACOB MĂRZA, Interférences culturelles entre la Transylvanie et la Slovaquie (mi- lieu de XVIII ^e siècle — premiers décennies du XIX ^e siècle)	277
NICOLAE LIU, Le livre et la bibliothèque, moyen de connaissance et de rapprochement dans l'histoire des relations franco-roumaines	284

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

La session scientifique annuelle du Musée d'histoire nationale et archéologie de Con- stantza (<i>Tahsin Gemit</i>); La XVII ^e Conférence nationale des cercles scientifique étudiantines (<i>Gheorghe I. Ioniță</i>); Voyage d'études en U.R.S.S. (<i>Marian Stroia</i>)	302
--	-----

LE LIVRE ROUMAIN ET ÉTRANGER D'HISTOIRE

CĂTĂLINA VELCULESCU, <i>Cărți populare și cultura românească</i> (Livres populaires et culture roumaine), Editions Minerva, Bucarest. 1984, 220 p. (<i>Andrei Pippidi</i>)	306
* * * <i>Octavian Goga în corespondență</i> (La correspondance d'Octavian Goga). II, Edi- tions paru par le soins de Mihai Bordeianu et Ștefan Lemny, Editions Minerva, Bucarest. 1983, 550 + VII p. (<i>Tudor M. Rățoi</i>)	308
STEFAN BĂRSĂNESCU, <i>Medaliaoane</i> (Medallions), Editions Junimea, Jassy, 1983, 170 p. (<i>Ovidiu Bozgan</i>)	311
POMPILIU TEODOR, <i>Interferențe iluministe europene</i> (Interférences des Lumières euro- péennes), Editions Dacia. Cluj-Napoca, 1984, 253 p. (<i>Iacob Mărza</i>)	311
* * * <i>Historical Compendium of European Universities Répertoire historique des uni- versités européennes</i> , Edité par Lubor Jilek, Genève, 1984, 348 p. (<i>Damian Hu- rezeanu</i>)	313
ERNESTO LA ORDEN MIRACLE, <i>Arte e historia de España en Inglaterra</i> , Gráficas Cóndor, S. A., Madrid, 1980, 190 p. (<i>Eugen Denize</i>)	314
* * * „Das achtzehnte Jahrhundert. Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnte Jahrhunderts", Viena, I (1983), 55 p. (<i>Dan Berindei</i>).	316

PATRIA ÎN GÎNDIREA ROMÂNEASCĂ DIN SECOLUL AL XVIII-LEA

ȘTEFAN LEMNY

După cum s-a mai spus, ideile societății românești în epoca formării națiunii române au fost generate „de procesul dezvoltării istorice, continuînd, firește, un specific cu adînci rădăcini în tradiția autohtonă”, iar ele „au obiectivat, au dat expresie, năzuințelor și nevoilor acestei societăți”¹. Constatarea este valabilă și în ceea ce privește ideea de patrie. Asemenea altor idei, ea n-ar putea să fie înțeleasă separat de mișcarea ideologică autohtonă, o mișcare preponderent politică și militantă. Felul în care ideea respectivă a cîștigat teren în conștiința vremii, fixîndu-și treptat înțelesul modern, s-a dovedit simptomatic pentru explicarea interdependențelor atît de puternice ce s-au manifestat între gîndire și existență, între nivelul conceptual și evenimentele economice, social-politice și culturale ale societății.

Dramatismul situației politice din zonă în veacul XVIII, rapacitatea dominației otomane și succesivele amputări teritoriale au fost de natură să intensifice acest proces, aducînd în prim plan cultivarea idealului național, a sentimentelor patriotice, a binelui general. Propășirea societății românești depindea, indubitabil, de realizarea dezideratelor de ordin național, și numai în acest context puteau fi soluționate și interesele particulare ale diferitelor clase și categorii sociale. Ideile despre patrie, asemenea întregii ideologii a vremii, au simțit presiunea acestor realități, manifestîndu-se în raport de ele. Pornind de la această situație, unii au pus sub semnul îndoielii orice idee de patriotism în epocă, precum Salaberry, care constata în 1821 că „numele de patrie nu trezește nici un sentiment” în rîndul locuitorilor români². O atare impresie se întemeia însă, ca și în alte situații, pe cunoașterea superficială a realităților românești, privite prin prisma resentimentelor față de fanarioți și trecîndu-se cu vederea că, într-o anumită măsură, ei s-au identificat cu interesele superioare ale țării³. Faptul ținea la urma urmelor de natura firească a lucrurilor fiindcă, oricît de multe interese de ordin personal au susținut, domnii fanarioți nu puteau să-și îndeplinească „mandatul” încredințat de Poartă, ignorînd realitățile interne și conjunctura politică internațională. Atunci cînd au vrut să conducă după bunul lor plac, urmînd modelul cîrmuirii otomane, au întîmpinat puternice adversități și numai politica de „conciliere” cu elementele autohtone ca și o subtilă diplomatie le-au înlesnit opera de guvernare, o operă nu lipsită de reforme și realizări notabile. În sfîrșit, trecerea domnilor fanarioți dintr-un principat în altul, înrudirile și asimilarea cu pămîntenii i-au apropiat și mai mult pe unii dintre aceștia de cunoașterea societății românești, a tradițiilor și aspirațiilor ei.

Recursul la ideea de patrie în actele elaborate din porunca lor răs-pundea astfel unui deziderat ideologic bine determinat. La acest nivel, patria exprima un model de coeziune, întemeiat pe principii noi, de afecțiune, dar și de îndatoriri reciproce între toate elementele societății româ-

nești. În această formă, ideea nu era însă emanația exclusivă a gândirii domnilor fanarioți, după cum se poate deduce din hrisovul lui Ștefan Cantacuzino (4 martie 1714), cu referire la datoria domnilor „să păstorească pre legea și pe dreptate și să chivernisească cu folosință de obște pre toți ciți sint supt stăpînirea și oblaștiia lor, făcînd și lucrînd toate trebile spre binele și sporiul norodului”⁴. Documentul arăta o concepție înaintată despre răspunderile și angajamentele noilor domni față de țările pe care urmau să le cîrmuiască în împrejurări atît de complicate. Cît de active erau preocupările în acest sens se înțelege din gîndurile lui N. Mavrocordat, înfățișate într-o scrisoare din 1711, după ce încercarea cantemiriană de luptă antiotomană eșuase lamentabil: „Am pus picioarul în Moldova cea zguduită de grele suspine, stropind cu lacrimi pămîntul ei [...]. Casele le-am văzut, pe unele lipsite de locuitori, pe altele nimicite prin foc și prefăcute în cenușă; sfintele lăcașuri, cele mai multe din temelie răsturnate și ajunse pradă turbării tătărești [...]. Cum crezi că am fost atinși, prea sfîntite părinte — scria el lui Hrisant Notara — printr-o așa de prea amară privire? Pînă în fundul inimii am fost sfîșiați și deodată scăldați în lacrimi; de mîhnire am fost ruși, pe de o parte compătîmind pe aceia ce, scăpînd din multe nenorociri, se tirau afară din casele lor [...]. Ne căiam pe noi înșine, prorocîndu-ne inima chiar de la început cite greutăți aveam de întîmpinat”⁵.

„Patriotismul” învățatului principe nu era, desigur, străin de spiritul milosteniei creștine care recomanda dragostea și intrajutorarea între oameni. Pe acest fond s-au putut însă dezvolta ulterior concepțiile etatiste care au stat la baza măsurilor reformatoare și legislative, stimulînd inițiativele domnilor fanarioți prin organizarea administrativă, teritorială, economică, instituțională a Principatelor. În raport cu vederile lor privind buna organizare a țării, domnii au invocat, indiferent de sinceritatea lor, și ideea de patrie, sugerînd astfel un angajament mai profund față de societatea pe care o cîrmuiau. Asemenea convingeri, în consens cu spiritul luminat al veacului, nutrea Matei Ghica în hrisovul său din 23 nov. 1754, arătînd că domnii sint datori „a lua sama ca să afle și să găsească chipuri de laudă și fericire, cu carele să aducă patria lor spre mai bună stare și întemeiere, și pre supușii săi la fericire și odihnă”⁶. Într-o formulare asemănătoare, concepția o exprima și Scarlat Ghica (20 febr. 1760), atunci cînd socotea că „deprindere veche este și foarte lăudabilă cînd un domnitor însemnat sau din orice stare socială era, ar fi făcut vreun lucru măreț și demn de amintire, fie spre onoarea patriei lui, fie spre binefacerea neamului său”⁷. Spre ultinul sfert al veacului, ideea a cîștigat și mai mult teren. Al.Ipsilanti făcea din ea un lăimotiv al hrisoavelor sale, amintînd datoria domnilor, „ca unii ce sunt ca niște părinți ai patriei, a se sili și a se nevoi, nu numai pentru ceea ce aduc folos la o parte, ci mai ales pentru ceea ce s-ar cunoaște că este de obște folos norodului și de podoabă și fală patriei”⁸. Exemplele s-ar putea înmulți, sugerînd o relație altfel structurată între domnii fanarioți și țările pe care le cîrmuiau, iar manifestarea ideii de patrie în această relație a reflectat mutațiile de ordin mai general care au survenit în ierarhia de valori și idealuri ale epocii. Faptul este cu atît mai notabil cu cît, în general vorbind, domnii fanarioți nu puteau să aibă motive sentimentale pentru un autentic, sincer patriotism.

Legăți mai curînd de spațiul lor de origine și de cultură, atunci cînd nu erau victimele unui patriotism mercantîl de tipul *ubi bene ibi*

patria, ei aveau totuși conștiința provizoratului care le marca domnia. În acest fel evoca Salaberry patriotismul fanariotului din Principate ce îl invoca patria, gândindu-se obsesiv la patria grecească iar nu la aceea care îi acordase ospitalitate⁹. Ceea ce nu înseamnă că invocând patria în actele românești, principii fanarioți adoptau o noțiune cu o acoperire afectivă pentru alt spațiu. Prezența ei și în alte planuri ale culturii române din secolul XVIII dovedea că ideea avea o audiență internă de care domnii fanarioți au trebuit să țină seama. Ei n-au făcut decît să afirme ideea cu mai multă vigoare, în intenția lor de a se integra—in anume limite, în manifestările culturale autohtone și de a se raporta, în mod deschis, la linia de evoluție a societății românești, de a cărei istorie și destin se legau definitiv. Exprimată la acest nivel, ideea de patrie a dobîndit posibilitatea de a fi mai lesne vehiculată, impunîndu-se aproape „oficial” în gîndirea epocii.

Ideea o regăsim, concomitent, în anaforele, memorii și scrisori boierești care se refereau la „patria comună”, sau la „viața îndurerărilor compatrioți”, trădînd o atenție și o sensibilitate nouă față de interesele generale ale țării. În evocarea închinată lui Ioan Cantacuzino, cu al cărui sprijin bănesc a tipărit *Alcătuirea înaurită* (Iași, 1771), traducătorul, Toma logofătul, arăta că acesta „a folosi patria sa cu totul să silește, cinste, nu miare patriei fierbinte o dorește”¹⁰, atrăgînd atenția asupra noilor responsabilități și idealuri pe care boierimea dorea să le afirme. Tendința era astfel în legătură nemijlocită cu spiritul vremii, unul ce pleda pentru o sporită angajare patriotică de care boierimea nu s-a dovedit a fi străină. Poziția sa înaintată în procesul transformărilor structurale ale epocii, s-a concretizat și în proclamarea atașamentului față de patrie, idee menită astfel să dezvolte solidaritățile din interiorul societății românești, în numele unui ideal mai generos, modern. Cu această intenție își arătau boierii moldoveni „silința noastră cea către patrie” în anafora prin care se plingeau contra acelor „răi” și „nevăzuți” patrioți, împinși de „duhul cel tulburătoriu a unor netrebnici” și de acel „cuget a nesupunerii franțuzești” (29 mart. 1804)¹¹. Munteanul Șerban Grădișteanu mărturisea, de asemenea (în 1811), în numele clasei sale, că „vărsare asupra obștii avem, ca unii ce sîntem pămînteni [cu sensul de patrioți—n.n.] dă un neam și ne doare inima pă unii de alții, măcar de veri ce treaptă va fi”¹². Un atare sentiment deriva din legături adînci, ilustrate în epoca anterioară de atașamentul boierimii la „moșie” și, implicit, la țară, de participarea activă la marile evenimente istorice. Veacul XVIII a sporit această participare. Mai ales nevoia unor boieri de a-și părăsi moșiile, în împrejurări dramatice, a sensibilizat conștiințele, determinînd o afecțiune de altă natură decît aceea de ordin material cu pămîntul pe care ei îl doreau, îl visau, dar de care erau deposedați. Sentimentul și-a găsit expresia într-o sintagmă, sub formă de stihuri, adesea reprodușă în tipăriturile românești din secolul XVIII : „Precum cei străini doresc moșia să-și vază/ Cînd sînt într-alte țări, de nu pot să sază”¹³. Testamentul lui Gheorghe Lupașcu Hăjdău (7 nov. 1732) surprindea cel mai bine sentimentele patriotice ale exilatului pentru care țara era nu numai moșiile pierdute, ci și „mormintele străbunilor noștri”; „Să nu pierdem nădejdea în Dumnezeu — scria acesta din Podolia — că ne va ierta și că scumpa Moldovă nă va rămînea totdeauna supt picioare musulmane . . . Mă rog lui Dumnezeu ca picioarele păgînilor să nu calee pe mormintele străbunilor noștri și, dacă nu ale mele, măcar ale urmașilor miei oase să se odih-

nească în țara strămoșească”¹⁴. Gîndul pentru „nefericiții noștri compatrioți”, mai mult decît „redobîndirea bunurilor și a căminelor” figura apoi în motivația memoriului pe care boierii refugiați la Brașov îl adresau țarului (18 iun. 1802), speriați de ravagiile făcute în țară de pasvangii¹⁵.

Dar adevărata ecloziune a ideii de patrie s-a produs — fapt interesant — la nivelul gîndirii eclesiastice. De la evocarea patriei, încă din ultimele decenii ale secolului XVII, în prefețele cărților românești, pînă la proclamarea ei ca motiv mobilizant la acțiune, la începutul veacului următor, biserica a contribuit într-o măsură însemnată la impunerea noului concept în „programul” cultural pe care și l-a asumat în epocă. Călea n-a fost liniară, iar sinuozitățile ei au ieșit în evidență odată cu exprimarea mai clară a crizei de conștiință ortodoxă proprie veacului, în care un element l-a constituit și armonizarea ideii de patrie cu ideea purificării prin ortodoxie. În spiritul monahismului tradițional, „lauda patriei și blagorodia strămoșilor” erau socotite „proprietăți. . . streine și pe dinafară”; „nu folosesc cu adevărat pre oim — se spunea — nici slava, nici vrednicia, nici bogăția, nici părinții, nici strămoșii, nici patria, decît numai singură fapta cea bună și mai ales cugetarea cea măsurată”¹⁶.

Depășirea contradicției, făcută cu convingerea că „unde nu-i patrie, nu-i fericire”¹⁷ pe care avea s-o mărturisească apoi luminatul prelat Filaret Scriban, reprezenta un adevărat fapt revoluționar în gîndirea epocii. Dar înaintea rostirii sale ca atare, ideea fusese anticipată de evoluția patriei în opera prelaților rîmnicieni și moldoveni din secolul XVIII, în care cărțile liturgice — destinate preoților de la orașe și sate, dar și mirenilor — au avut o contribuție însemnată. Însăși tipărirea lor „cătră pămîntul . . . ce iaste uscat pentru lipsa cărților” era socotită un act folositor „cătră a noastră patrie”, iar motivația autorilor conținea un substrat afectiv, patriotic¹⁸. Manifestarea ideii de patrie în gîndirea ortodoxă a cunoscut, prin urmare, forme variate, în consens cu tradițiile istorice, pe de o parte, și rolul bisericii românești, pe de altă parte, în societatea și cultura veacului XVIII. Ideea pravoslaviei rămînea mai departe, cum era de așteptat, filonul călăuzitor al acestei gîndiri¹⁹, dar ea se raporta tot mai mult la patrie, ca valoare morală și politică rezumată în pastorală mitropolitului Gavril Callimachi în îndemnul „luptați pentru lege și pentru patrie”²⁰. Îndemnul său nu se depărta de deviza tradițională pentru „apărarea neamului creștin”, dar, salutînd biruințele armatelor rusești împotriva „obștescului vrăjmaș” avea în atenție mai ales „liniștea, odihna și pînăcica petrecere a tuturor de obștire în vreme de război și celelalte nenumărate faceri de bine, cu care s-au indestulat de prisocit mai virtos patriia noastră”²¹. Noul ideal a pătruns astfel treptat în gîndirea prelaților români. Episcopul Chesarie al Rîmnicului scria astfel despre mitropolitul Grigorie al Țării Românești, că „patria sa să fălește între sine ca întru o podoabă”, sau îl numea „rivnitorul patriei”²². În *Mineiul* pe ianuarie 1779, același cărturar schița un elogiu al patriei de care se legau speranțele regenerării în viitor : „Deci această lună a lui ianuarie pentru obiceiul ce să păzește la începerea ei, iaste ca o planită care poartă în sine pohvalele patriei noastre ; iaste ca o planită întru care să vād pre an odată razele patriei ; iaste ca un sfeșnic carele și pus supt obroc prin crăpături și prin margini ivește lumina întru care să slăviia odată ceale vechi veacuri ale patriei”²³.

Ca și celelate niveluri ale gîndirii, manifestarea ideii de patrie în gîndirea religioasă s-a dovedit astfel un element novator, de natură să

exprime o sensibilă restructurare a conștiinței românești. Mitropolitul Țării Românești, Dionisie Lupu, își încheia chiar „promisiunile date în fața țării”, în 1820, cu asigurarea că proiectele pe care le preconiza au fost dictate de „amorul înăscut către patrie”²⁴, ceea ce arăta, încă o dată, dacă nu valoarea obsesivă a idealului, semnificația sa în peisajul spiritual al epocii.

Rezultatul cel mai însemnat al manifestării progresive a ideii de patrie în conștiința românilor din veacul XVIII până la începutul secolului XIX s-a concretizat în elaborarea treptată a unei concepții în acest sens. Prezența noului ideal în gândirea română nu a reprezentat astfel o simplă „inovație” de limbaj, ci o idee decurgând din realitățile societății românești, din frământările ei spirituale, concentrate tot mai mult în jurul nevoii de solidarizare și activare a energiilor. Fenomenul acesta a fost posibil prin conlucrarea mai multor factori de cultură și gândire politică, în împrejurări istorice bine circumscrise, care au determinat, pe de o parte, caracterul discontinuu și întâmplător al efortului de conceptualizare a ideii, pe de altă parte, formularea de înțelesuri și semnificații, adesea disparate între ele. Definirea noului ideal patriotic în epoca care ne interesează nu a avut, așadar, un caracter teoretic unitar și programatic. Ea a constatat mai întâi în impresii și reflecții de moment, situate în afara interesului special pentru ideea în cauză. Lor li s-au adăugat în primele două decenii ale veacului XIX câteva tălmăcirii din scrierile despre patrie din literaturile străine, neoferind deci discuției o concepție originală, românească. Chiar și așa, prezența lor s-a dovedit interesantă pentru definirea concepțiilor patriotice în epocă, cel puțin din două motive.

Ele au arătat mai întâi nevoia resimțită la un anumit nivel al societății românești de cunoaștere mai adâncă a unei idei pe care „milioane de guri omenești” o rostesc — cum se spunea într-o asemenea tălmăcire — „dar puținele duhuri înțeleg adevărata știință a cuvintului”²⁵, iar faptul exprima o etapă nouă în afirmarea idealului patriotic, caracterizată nu numai prin enunțul său, ci și prin efortul de conceptualizare.

În al doilea rând, tălmăcirile respective au pus și mai bine în evidență nota specifică a efortului de cunoaștere și exprimare a stărilor patriotice din epoca respectivă. Simpla parcurgere a textelor care au circulat în acest sens arată în ce măsură au răspuns ele sau nu nevoii de definire a patriei, în raport cu aspirațiile societății românești, dovedind că nu tălmăcirile respective au cristalizat concepția românească în această materie. Manuscrisele de educație cetățenească din cuprinsul monarhiei habsburgice, tălmăcite în limba română, au definit, cum s-a văzut, patria ca imperiu, văzînd în respectarea legilor legătura cea mai de seamă cu supușii²⁶. Cugețările lui Oxenstiern, cu audiență în spațiul românesc, au stăruit, de asemenea, asupra ideii de patriotism, dar dintr-o perspectivă exclusiv pragmatică, neferindu-se să compare pe acela care își jertfea viața în folosul patriei „cu boii și cu berbecii carii să jărtvesc pentru trebuința patrioților săi”²⁷. Modelele grecești s-au dovedit a fi mai apropiate de aspirațiile românilor, explicînd interesul de care ele s-au bucurat la noi și traducerea lor mai frecventă²⁸. Dar ele au evocat mai ales o patrie imaginară, desprinsă din idealul patriotic al antichității, sau o patrie identificată cu statul „acelora ce să supun la aceeași stăpînire, ocîrmuire și legi”. În afara acestor nuanțe, determinate de condițiile și aspirațiile proprii popoarelor cărora le erau destinate, scrierile amintite au arătat interes pentru problematica universală a patriotismului, dragostea față de locul naș-

terii, îndatoririle cetățenești, natura binelui public ș.a., idei regășibile și în propriile eforturi de conceptualizare ale românilor. Din această direcție se poate admite contribuția scrierilor amintite la întreținerea interesului pentru definirea patriei. Dar resursele principale ale eforturilor de conceptualizare s-au dovedit a fi de ordin intern, în consens cu mutațiile ce au survenit în gândirea și sensibilitatea oamenilor, sub impresia realităților social-politice ale epocii.

În toate mărturiile ce compun, în chip fragmentar, imaginea efervescenței intelectuale stimulată de idealul patriotic, importantă nu ni se pare originalitatea neapărată a enunțurilor, de vreme ce multe din ele exprimă fondul de universalitate al patriotismului, ci semnificația lor istorică în definirea noilor resorturi ale trăirilor colective, felul în care, treptat, ele au definit o nouă fizionomie spirituală. Cîteva direcții s-au cristalizat într-o atare direcție mai ales la sfîrșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX, probînd nivelul de evoluție al conștiinței naționale, în care patriotismul a constituit o coordonată majoră, definitorie.

Cea dintîi direcție avea în vedere însăși valoarea afectivă a conceptului de patrie, capabil să genereze sentimente de rudenie între membrii societății. În virtutea acestei legături, domnii au fost socotiți multă vreme „părinții patriei”. Așa îi evoca, spre exemplu, un hrisov din 1776²⁹. Spre o considerare asemănătoare a domnilor pleda, mai tîrziu, epistola episcopului Ilarion către Grigorie Ghica (7 sept. 1822), convins că „nu este atît de mare lucru [...] a o cîrmui un norod, cît este a se face părintele norodului”³⁰. Cu aceeași accepțiune, termenul dobîndise o întrebuintare deosebită și în Transilvania unde nu numai împăratul era socotit „părintele patriei”, ci chiar nobilimea meritorie³¹. Raportul de rudenie invocat prin patrie căpăta și alte note ca în prefața scrisă de arhimandritul Grigorie la *Triodul* de la București (1798), care evoca „fiii patriei”. În faimosul *Prolog* la primul spectacol de teatru românesc (1819), Iancu Văcărescu găsea potrivit să atragă atenția românilor că „O maică-patrie aveți,/ Un duh de frați vă poarte”. Îndepărtarea domnilor fanarioți și numirea domnilor pămînteni au făcut posibile noi relații între domni și „patrie” în virtutea căreia ei erau socotiți, tot mai frecvent, „fiii patriei”. Cu acest sentiment saluta Ionică Tăutu înscăunarea lui Ioniță Sandu Sturdza, bucuros de a vedea „pre scaunul țării noastre șezînd un fiu al patriei”. Gh. Asachi saluta și el momentul în care „fiul patriei fiva domn ș-al ei părinte”, după cum Eufrosin Poteca, aflat atunci la Pisa, împărtășea același entuziasm la gîndul că „ocîrmuirea politicească [a patriei] s-au încredințat în mîinile fiilor săi”³². Sub formele de expresie amintite se contura astfel, la un anume nivel al conștiinței românești, ideea *patriei-mume*, ideea capabilă să ajungă în prim-planul sensibilității colective, unificînd spiritele în jurul ei cu mai multă forță. Astfel exprimată, ea avea să străbată întreaga epocă modernă pînă în veacul nostru, cu valoarea unei idei restructurate a conștiințelor, solicitată mai ales în momentele de intensă vibrație națională.

În consens cu mutațiile în planul emoțional al ideii, s-au cristalizat concepțiile despre datoria slujirii patriei. Ele au avut premise mai vechi³³. Veacul XVIII a adîncit meditația în acest sens, punîndu-o în legătură cu imensul efort în slujba culturii, prin tipărirea de cărți folositoare neamului. „Rîvna și silința mea cea pîntru binele, cîntea și folosul simpatricilor și patriei” figurau astfel între motivele invocate de Enache Văcă-

rescu în alcătuirea *Gramaticii românești* (1787)³⁴. Grijă tipografilor de la Neamț pentru tipărirea cărților era, deopotrivă, apreciată ca fiind de „mult folos sufletește pricinuitoare patriei”³⁵, după cum orice scriere făcută „din sete de cultură” și dedicată pământului Moldovei, „uscat pentru lipsa cărților”, era socotită un act „cătră a noastră patrie”³⁵. Ion Budai-Deleanu gădea consensual când își scria *Lexiconul*, prin care închina „neamului meu toată osteneala tinerețelor”³⁷.

Asociată ideii de folos, s-a cristalizat ideea datoriei față de patrie. Ea exprima o viziune fundamental nouă asupra structurii societății românești, întemeiată pe noi raporturi și responsabilități decit acelea tradiționale. Patria implica în această viziune mai cu seamă o înaltă responsabilitate, care, fără a se substitui datoriei față de domnie, o submina totuși indirect, prin puterea de seducție a noului ideal. O asemenea idee o găsim clar formulată încă la mijlocul veacului în prefața unei *Psaltiri* (Iași, 1743) când se amintea că „arc datorie fieștecarele, veri cu ce mijloc ar putea, să facă folos patriei lui, pentru căci ea îl priește și-l hrănește, ea îl cinstește și-l păzește”³⁸.

Ideea s-a bucurat de audiență. Ea a revenit în prefețele cărților românești, în corespondență sau în actele oficiale, recomandând o conduită civică nouă. La începutul veacului XIX, invocarea datoriei patriotice s-a dovedit tot mai insistentă. În acest sens pledau broșurile scrise „pentru folosul școalelor românești” din monarhia habsburgică, arătând că cetățenii „cei adevărați sînt încă datori binelor lor particular bunești stări a patriei a-l jertvi”³⁹. O concepție asemănătoare a străbătut și gîndirea românilor din Principate, preocupați obsesiv de destinul lor politic în cursul evenimentelor dramatice din primele decenii ale veacului XIX. Chiar în anii ocupației rusești (în 1810), Lupul Balș amintea Divanului Moldovei că „fiecare patriot trebuie să-și servească patria în mod adevărat”, dezoalat la rîndu-i că „nici o lege politică” nu-l obliga pentru această datorie⁴¹. Puțin mai tirziu, pravilistul Andronache Donici preciza însă în prefața la *Adunarea cuprînzătoare de pravilele cărților împărătești* (1814) că „a sluji cineva patriei sale și a păzi dreptățile ei și a iubi pre patrioții săi este una din datoriile cele neapărate”⁴¹. Memoriul unui boier muntean din aceeași epocă împărțase o convingere asemănătoare, subliniind datoria ca „în tot chipul să slujim țării noastre”⁴². Îndemnul a revenit și în alte ocazii, marcînd ascensiunea noului ideal, funcția sa mobilizatoare.

Servirea patriei îndrepta implicit meditația spre ideea de sacrificiu pe marginea căreia reflectase și Samuil Micu, preocupat într-un context filosofic mai larg de problema conflictului moral dintre diferite „săvirșiri” (perfectiuni) posibile. „Adecă, patria, moșia și slobozenia a o ținea este săvirșire. Viața a o păzi și acasă cu muierea și cu pruncii a ședeia în pace sînt săvirșiri. Ci se întimplă vremi cînd patria și slobozenia nu să poate ținea de nu-ți vei băga și tu viața în primejdie și pînă la o vreme să se turbure viața ta cea cu odihnă”. Rezolvarea conflictului iminent era văzută prin subordonarea binelui individual celui general („de obște”): „Adecă, ca să se ție patria și slobozenia, de multe ori trebuie ca binele și folosul tuturor oamenilor să se îpuțineze. Mulți bani fieștecine să dea, viața să și-o arunce în primejdie; ziduri și sălașe se strică, se opresc tîrgurile, să răpesc averile și toate răutățile care le vedem că se fac cînd este război trebuie a le păți, făr de care pacea și binele de obște nu pot fi” (*Învățătura metafizicii*)⁴³.

În Principate, ideea jertfirii pentru binele țării, a morții pentru patrie, a fost formulată pentru prima dată de E. Văcărescu⁴⁴, găsindu-și o largă difuzare în scrierile generației de la 1821. Revoluția a adus ideea de sacrificiu pentru binele public pînă în planul faptei, cum o dovedea destinul lui Tudor Vladimirescu, despre care versuri din epocă spuneau că „Viața lui n-o socotește Dragii patrii o jertfește/(...)/ Numărînd drept datorie/ A muri cu bucurie, Pentru patrioți și frați”⁴⁵. Între planul gîndirii și planul faptei, distanța nu era, astfel, mare.

În general, se poate observa că accentuarea contradicțiilor din interiorul societății românești, ca urmare a crizei regimului fanariot, a avut loc în consens cu cristalizarea spiritului de regenerare națională din Principate. În acest context se dezvoltă în gîndirea românească a epocii o nouă imagine a societății, clădită pe noile idealuri sociale și naționale. Era firesc ca ele să adîncească meditația pe marginea unor noțiuni fundamentale în restructurarea modernă a conștiințelor. Sub impulsul lor, noțiunea de patrie a dobîndit o accepțiune socială mai largă, capabilă să cuprindă „norodul” întreg.

Cunoscuta sintagma a lui Tudor Vladimirescu, potrivit căreia „patria să chîmă poporul, iar nu tagma jăfuiților”⁴⁶ nu era însă singulară în epocă și nici nu apăruse spontan. Încă în 1802, planul lui D.Sturdza atribuia patriei sensul de comunitate generală a locuitorilor, iar Șerban Grădișteanu înțelegea prin ea „toată obștea, adică toți pămîntenii”⁴⁷. Contemporan cu evenimentele Revoluției de la 1821, slugerul N.Greceanu explica la rîndu-i că „glotîșul tot, ce prin solinicie se află supuși la cei puțini, aceia [...] sînt patrie”⁴⁸, în timp ce într-un document al vremii se adresa îndemnul „să fie drumul deschis tuturor patrioților, de orice treaptă sau stare va fi”⁴⁹.

Implicarea socială atît de largă sugerată de documentele vremii a inspirat pînă acum rezerve. Se referă ca, într-adevăr, la întreg poporul românesc, inclusiv țărani, sau numai la boierimea de rînd și oamenii liberi?

Desigur, ele nu fac aluzii la schimbarea efectivă a raporturilor sociale existente, la înlăturarea privilegiilor, la eliberarea celor dependenți, astfel încît ei să poată să beneficieze de libertățile și dreptățile comune ale neamului. Cu cît s-a arătat mai avansat, cu atît democratismul micii boierimi a dat senzația pentru unii de a fi involuntar sau de a nu rezulta dintr-un examen lucid al consecințelor, „ci dintr-o exaltare umanitaristă”⁵⁰.

Ceea ce interesează însă cu precădere în ideile enunțate în epocă, respectivă este angajamentul patriotic pe care ele îl propagă. Textele din Ardeal s-au dovedit a fi mai clare în această privință. Ele aveau explicit în vedere și pe acei care „nu au mijlociri”, precizînd, în legătură cu datoriile lor patriotice, că „destul iaste cînd face fieștecarele cît poate” și arătau apoi „în ce chip să probează, să îngrijește patria”: „prin neostenita lucrare de pămînt”, „prin prisosita sămănare”, „prin păzire a cîmpurilor de pagubă”, etc.⁵¹ E adevărat, realitățile sociale din Transilvania, unde lipsea o nobilime română puternică așa cum era în Principate, au favorizat o expresie democratică mai avansată. Și în acest caz însă, angajamentele patriotice au fost străine de restructurarea relațiilor sociale. Ele au propus, dimpotrivă, datoriile față de patrie în raport cu condiția socială a fiecărui membru al societății, iar datoriile vizau creșterea angaja-

mentelor ce decurgeau din raporturile existente. În Principate, boierimea mare și-a făcut un apanaj din privilegiile ei pentru îndeplinirea celor mai însemnate funcții în stat și în acest sens evocase Lupu Bălș, cum s-a văzut mai înainte, rostul unei „legi” care să statueze datoriile către patrie. Credem însă că, sub raportul mesajului patriotic, textele invocau, priveau într-adevăr, pe „toți locuitorii”, iar faptul nu exprima o lipsă de luciditate politică. Transformările structurale parcurse de societatea românească reclamau, dimpotrivă, revizuirea formelor de solidaritate între membrii colectivității, clădirea lor pe principii noi, mobilizante. Indiferent de audiența pe care noile idei o puteau provoca în structurile de jos ale societății, proclamarea lor nu era lipsită de sens (dar și de consens) în raport cu problemele noi ale dezvoltării sociale. Recursul la atari idei nu era, de altfel, în contradicție cu ideologia socială a vremii, care proclama o ideală unire a „blagorodnicilor”. Un memoriu din epocă socotea că „întemeierea fericirii neamului românesc nu spînzură numai în voința celor de treapta dintâi, ci să găsește mai vărtos în unirea a tuturor compatrioților, întru o curățenie a dragostii înfrățite și întru o deopotrivă cugetare de cele folositoare obștii”⁵². Ideea răzbate și în alte memorii sub forma îndemnului la unire: „Fiți dar uniți, într-o glăsuire și statornici întru toate, spre folosul patriei, că voi sințeti patria”⁵³.

Lărgirea înțelesului social-politic al patriei, mai ales în apelurile anonime din anii 1821—1822, a impus astfel ideea despre „unirea neamului”, în sensul de solidarizare a claselor sociale aparținînd aceleiași provincii în vederea luptei pentru libertate națională și emancipare socială, ceea ce pregătea, fie și în acest înțeles evoluția conceptului spre definirea unirii românilor în diferitele provincii românești⁵⁴. Tema unirii s-a democratizat, criteriile sociale fiind înlocuite cu cele naționale, capabile să solidarizeze nu clasele, ci neamul. În acest fel s-au pronunțat scrierile epocii ca *Ipac pentru Unire*, *Îndemn la unire* sau *Actul de înfrățire a boierilor de clasa a doua din Moldova*, iar Naum Rîmniceanu considera că „unirea spre folos obștesc”, făcută „de cei mai mulți, dacă nu de toți de obște”, reprezintă „cea mai neobișnuită cetate a unui neam” (*Cugetul adevăratului român*)⁵⁵.

Regîndirea solidarităților din interiorul societății românești a determinat cristalizarea unei concepții noi a patriei, mai nuanțată și mai clar definită. La începutul veacului XIX, ea era „țara și pămîntul și limba de care [cineva] s-a născut”⁵⁶. În tumultul anului 1821 se formula o idee nouă. Patria era socotită, în continuare, *pămîntul*, dar „un pămînt pe carele toți lăcuitorii se interarisesc a-l păzi și nimeni nu va să-l părăsească”, adăugîndu-se apoi că „acest pămînt este o maică care își iubește pe toții fii, care nu-i deosebește fără într-atîta încît ei vor să se deosibească”⁵⁷. Idealul comun, unic, capabil să solidarizeze spiritele, se detașează în chip evident și el conferă consistență noii idei de patrie. Un apel, *Pentru unire*, îl accentuează, arătînd că „nu să cheamă dar pămîntul patrie, ci petrecerea lor politicească adică soțietatea celor ce locuiesc împreună”⁵⁸.

Se poate astfel aprecia că, în raport cu veacul XVIII, împrejurările din primele două decenii ale secolului XIX, au sporit considerabil funcția patriei în impunerea unui nou model, modern, de solidaritate la nivelul societății românești. Ilustrative în acest sens sînt actele testamentare și de jurămint care dovedesc că în gîndire se petrecuse o transformare și ea era în spiritul afirmării noului ideal. În această privință există unele antecedente, ca în testamentul lui Gh. Lupașcu Hăjdău, care, înaintea morții,

se gîdea la „scumpa Moldovă”, sperînd ca „măcar ale urmașilor miei oase să se odihnească în țara strămoșească”⁵⁹.

Dar raportarea la patrie în momentele însemnate ale vieții a început să se manifeste mai ales din deceniul al treilea al secolului XIX. În testamentul redactat pe la sfîrșitul lui ianuarie 1821, Petru Maior destina o parte a averii pentru o bursă școlară, motivînd-o în legătură cu nevoia de „a servi, în viitor, patria cu suflet și pricepere”⁶⁰. În ceea ce privește jurămîntul către patrie, el fusese statuat mai repede în provinciile românești de sub coroana habsburgică, avînd o semnificație prin excelență politică, de recunoaștere a noii stăpîniri.

În Principatele române, însă, introducerea jurămîntului către patrie pare a-și avea cea dintîi ilustrare în jurămîntul lui Tudor Vladimirescu către boieri (23 martie 1821), astfel formulat : „unindu-mă, întru bune cugetări, cu toți cei ce au cunoscut întru adevăr că voiesc binele și folosul patriei, luînd desăvirșite încredințări prin înscris și strașnic jurămînt pe numele atotputernicului Dumnezeu, spre adevărea și temeinica încredințare a veri cărui patriot mă leg și eu din parte-mi cu glasul obștii norodului printr-acest înscris al meu”⁶¹. Documentul exprima astfel o stare de spirit comună în epocă, care își găsea expresia și în cererile prezentate Porții de deputații moldoveni, privind, între altele, introducerea jurămîntului către „împărăție și către patrie”⁶². Se înțelege astfel extinderea întrebunțării formulei de jurămînt și acte personale, ca în plîngerea către „milostivii boieri” ai Divanului (22 oct. 1821) a lui Ianco Cananău din Botoșani⁶³.

Toate mărturiile amintite pînă aici sugerează rolul pe care patria a început să-l aibă în gîndirea românilor, fără ca ea să ajungă o obsesie a spiritelor, cum avea să devină în veacul XIX, odată cu dezvoltarea ideii naționale. Pînă în acest moment, evoluția idealului s-a consumat într-un mod lent, nespectaculos, fără modificarea substanțială a locului în ierarhia de valori a vremii. La începutul secolului XVIII, Antim Ivireanul își motiva efortul cultural („cît am lucrat cu miinile și cît am grăit cu limba”) în legătură cu „slava lui Dumnezeu” cîntea domnului și folosul țării⁶⁴, afirmînd primatul vieții spirituale asupra puterii temporale (și a idealului „patriotic”). Epoca ce a urmat, marcată de instalarea domnilor fanarioți, nu a mai cunoscut, în general, posibilitatea unui atare conflict, domniîi îngrijindu-se, mai ales în Țara Românească de numirea la mitropolia țării a unor oameni atașați curții și intereselor Fanarului⁶⁵. Cu toate acestea, ierarhia anterioară — una fundamentată și pe faptele tradiției culturale românești — nu s-a modificat. La sfîrșitul veacului, S.Micu o sugera din nou în *Biblia* de la Blaj (1795), invocînd „binele cel de obște al bisericii și folosul neamului și al patriei”⁶⁶. Tot peste munți, Tichindeal vorbea de „folosul omenirei, patriei și nației sale”⁶⁷ iar Ianco Cananău, în împrejurarea amintită mai sus, invoca numele „atotputernicului Dumnezeu, a dreptului giudecării, în numele poruncilor Porții” și „numele omenirei și a patriei”. Un text din 1822 arăta, de asemenea, că „omul are trei datorii : către Dumnezeu, către părinți și către patria sa”⁶⁸. Ideea de patrie nu trecuse, așadar, în prim-planul vieții afective, atașamentele de natură tradițională exercitîndu-și în continuare forța de persuasiune morală. Dar patria a revenit tot mai frecvent în manifestările gîndirii românești, incitînd adesea meditația, stimulînd efortul definirii ei.

Sfera la care ea s-a manifestat s-a dovedit, de asemenea, a fi destul de restrînsă. Ancheta noastră nu a putut să avanseze în structurile de jos

ale societății, pînă la nivelul țărănimii, după cum nu a putut să rețină decît fragmentar, prin natura informației existente, manifestarea patriotismului la nivelul de „sus” al societății. Dar, cu toate aceste limite, la care se mai pot adăuga suficiente rezerve de ordin metodologic, ideea de patrie s-a dovedit o realitate nu numai în limbajul epocii, ci și în conștiință. Îndelungata manifestare a ideii de patrie în gîndirea românească a reprezentat astfel o etapă necesară în vederea apropiatei ecloziuni patriotice din deceniile premergătoare Revoluției de la 1848. Faptul prezintă cu atît mai mult interes cu cît manifestarea ideii în cauză nu a avut un caracter inert, pasiv. Dimpotrivă, ea a traversat un proces de continuă modelare și cristalizare într-un ritm propriu transformărilor structurale ale epocii. Lent de-a lungul veacului XVIII, el s-a înviorat spre finele său și în primele două decenii ale secolului XIX pentru a cunoaște o impresionantă manifestare în deceniul trei, în cadrul nou creat de instaurarea domniilor pămîntene. O dată cu acestea începea și critica „vechiului regim”, acuzat între altele și pentru că „ne-au răcit dragostea patriei”⁶⁹, ceea ce sugera, în chip fals, impresia unei rupturi în afirmarea patriotismului.

În realitate, suflul național și patriotic s-a înfățișat în cursul acestei perioade în chip unitar, ca parte componentă a climatului de idei proprii revoluției de la 1821⁷⁰. „Momentul 1821” însemna „o descătușare” de energii revoluționare, îndelung acumulate, a căror expresie s-a dovedit posibilă mai ales în contextul noului regim politic. Manifestarea sa însă a premers acestei date. Cînd, în 1821, Lazăr Asachi constata, în prefața la *Bordeiul indienesc* că „vedem astăzi treziți și pe români, cu multe opinile sirguindu-se în toate trei țări” și cînd fiul său, vestitul cărturar, prevestea într-un *Sonet* cum „În zare acum răsare dulcea zorelor scînteie/Ce pe soarele vestește de la depărtate sfere”⁷¹, revoluția încă nu izbucnise și domnii fanarioți încă nu fuseseră înlăturați. Triumful noii idei, destinul ei în societatea și gîndirea română avea resorturi mult mai adînci, fiind motivate de o întregă atmosferă mentală de transformări cărora revoluția de la 1821 le-a dat un nou impuls. „Renașterea” românilor, tema atît de răsîndită în iluminismul românesc, devenise în noile împrejurări un factor restructurant al conștiințelor, mobilizînd la acțiune, la spirit de inițiativă și dăruire civică. Patria avea să adauge sensuri tot mai adînci, numele ei provocînd o impresie sentimentală puternică îndeosebi în creația lirică. Iancu Văcărescu o evoca, scriînd *Sfîrtuiri patriotice*, ca și Barbu Paris Mumuleanu (*Plîngerea patriei*), Costache Conachi (*Dintr-a dulcii patriei sînuri*) sau Gh.Asachi (*Către patrie, Către neamul Moldaviei*).

Mijloacele de difuzare a culturii (învățămintul, teatrul, presa) ca și cele dinții manuale de educație patriotică (*Manualul de patriotism*), tîlmăcit și „adăugat” de Iancu Nicola; *Patria, patriotul și patriotismul* de Florian Aaron ș.a.) au extins mesajul patriotic în rîndul oamenilor, îmbogățindu-l cu noi înțelesuri. Dintre acestea cel mai însemnat s-a dovedit a fi evoluția noțiunii de patrie spre cuprinderea întregului spațiu românesc, înțeles pe care ea nu și l-a asociat în epoca anterioară decît în mod indirect și ocazional. Patria fusese înțeleasă ca „țara și pămîntul și limba nașterii”⁷², chiar dacă unitatea de neam, conceptualizată uneori și în plan politic, s-a dovedit o idee obișnuită. Ideea „patriei mari” era însă creația spiritului revoluționar din deceniile imediat premergătoare revoluției de la 1848. „Marele total al patriei”, „patria întregă” a lui C.Negri, România lui N.Bălcescu

și „patria comună” a lui V. Alecsandri au devenit obsesii ale ideologiei naționale, exprimând triumful ideii de patrie în gândirea română.

Un atare moment n-ar putea fi însă explicat fără a ține seama de premisele sale interne. Evoluția ideii de patrie în gândirea românească a secolului XVIII o dovedește. Parte a conștiinței naționale moderne, în plin proces de cristalizare la finele veacului XVIII, ea precede și, în același timp, determină însemnata emulație națională a spiritelor românești din veacul următor, un veac marcat, ca și în restul Europei, de afirmarea puternică a idealului național.

N O T E

¹ Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României*, Iași, 1980 p. 235.

² Salaberry, *Essais sur la Valachie et la Moldavie, théâtre de l'insurrection dite Ypsilanti*, Paris, 1821, p. 52.

³ Gh. Platon, *op. cit.*, p. 22.

⁴ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1901, p. 94.

⁵ N. Iorga, *Scrisori domnești*, Vălenii de Munte, 1912, p. 171.

⁶ Th. Codrescu, *Uricariul*, II, Iași, 1852, p. 268 (se va cita mai departe: *Uricariul*).

⁷ Cf. *Biserica ortodoxă română* (în continuare: B. O. R.), XI, 1887, p. 343.

⁸ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, I, București, 1891, p. 95. Alte idei în același sens în *Uricariul*, III p. 1 și Valentin Georgescu, *Ecouri literare clasice în cultura juridică a sec. XVIII în Țara Românească*, în *Studii clasice*, IV, 1961, p. 341–347.

⁹ Salaberry, *op. cit.*, p. 46–47.

¹⁰ I. Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, București, 1903, p. 199 (mai departe: B. R. V.)

¹¹ *Uricariul*, III, p. 58–64.

¹² *Ideile politice și iluminismul în Principatele române*, București, 1972, p. 165, nota 16 (abreviat în continuare: *Ideile politice*).

¹³ B. R. V., I, p. 484; II, p. 93, 113.

¹⁴ *Arhiva istorică a României*, I, 1, 1864, p. 54.

¹⁵ *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines. 1769–1821*, București, 1970, p. 43.

¹⁶ C. Erbiceanu, *Cîteva notițe asupra arhimandritului Sofronie Bărbosul...*, în B. O. R., XXIII, 1899–1900, p. 538–539.

¹⁷ Idem, *Viața și activitatea și scrierile P. S. Filaret Scriban*, în B. O. R., XVI, 1892–1893, p. 395.

¹⁸ Cf. Ilie Gheorghită, *Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costachi...*, M-reă Neamț, 1946, p. 149. În același sens, prefetele la *Chiriacadromion*, Neamț, 1810–1811, *Tipicon*, Iași, 1816.

¹⁹ Cf. prefața lui Grigorie la *Triodul* de la București, 1798, în care arăta că „lăcuiitorii rumîni (...) de cînd au priimit lumina dreptei credințe (...) s-au îndeletnicit mai mult cătră întemeierea credinței în țara lor”, văzută ca un mijloc pentru „apărarea și întărirea sfînte creștinătăți” (B. R. V., II, p. 406).

²⁰ Pastorală din 15 ianuarie 1770, cf. *Ideile politice...*, p. 165, nota 15.

²¹ B. R. V., II, p. 202.

²² *Ibidem*, nr. 395, 415.

²³ *Ibidem*, p. 234.

²⁴ B. O. R., XIII, 1889–1890, p. 675.

²⁵ Ms. rom., 1651 de la Biblioteca Academiei R. S. R., f. 45 v.

²⁶ *Datorințele subdașilor către monarhul lor...* Buda, 1805; *Datorințele supușilor...*, Buda, 1806.

²⁷ Cugetările sub titlul: *Pentru dragostea patriei*, în Ms. V-7, p. 5–6 nenum. și ms. V-10, p. 12–15, ambele la B. C. U. din Iași, cf. Oxenstiern, *Pensées, réflexions et maximes morales*, Paris, I, 1825, p. 13–14.

²⁸ *Ispită sau cercare pentru patriotism* din 1822, cf. ms. rom., 1651, Biblioteca Academiei; *Manual de patriotism*, Iași, 1829.

²⁹ V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 95, nota 2.

- ³⁰ C. D. Aricescu, *Acte justificative la istoria revoluțiunii române de la 1821* Craiova, 1874, p. 18.
- ³¹ Ioan Volnar (Piuaru), *Economia stupilor*, Viena, 1785 (în dedicația către baron, so cotit ca „un părinte al patriei”).
- ³² Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, 1972, p. 212.
- ³³ Cf. studiul nostru, *De la patriotismul medieval la patriotismul modern*, în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”* — Iași, XXI, 1981, p. 403-461.
- ³⁴ B. R. V., II, nr. 516.
- ³⁵ *Ibidem*, III, p. 35.
- ³⁶ Ilie Gheorghiță, *op. cit.*, p. 149.
- ³⁷ Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, București, 1970, p. 160.
- ³⁸ B. R. V., II, p. 78.
- ³⁹ Cf. *Datorințele subdaților către monarhul lor...*, p. 53.
- ⁴⁰ R. Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău*, III, București, 1909, p. 170.
- ⁴¹ A. Rădulescu, *Juristul Andronache Donici*, București, 1930, p. 235.
- ⁴² *Mémoires et projets de reforme...*, p. 95.
- ⁴³ Samuil Micu, *Scrieri filozofice*, București, 1966, p. 48.
- ⁴⁴ *Ideile politice...*, p. 166.
- ⁴⁵ Emil Virtosu, *Versuri inedite despre 1821*, în „*Revista arhivelor*”, III, 2, 1939, p. 341.
- ⁴⁶ *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, I, București, 1909, p. 258.
- 259.
- ⁴⁷ *Ideile politice...*, p. 165.
- ⁴⁸ E. Virtosu, *1821. Date și fapte noi*, București, 1832, p. 210-212.
- ⁴⁹ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 208.
- ⁵⁰ *Ibidem*.
- ⁵¹ *Datorințele subdaților...*, p. 58. Cf. și articolul nostru, *L'École transylvaine et l'idée de patrie*, în „*Revue roumaine d'Histoire*”, nr. 2, 1984.
- ⁵² D. Prodan, *Supplex libellus valachorum*, București, 1967, p. 383-387.
- ⁵³ I. C. Filitti, *Frământările politice și sociale din Principatele române...*, București, 1932, p. 113.
- ⁵⁴ Cf. Nicolae Isar, *Contribuții privind ideologia social-politică din Principatele române în prima jumătate a sec. XIX*, teză de doctorat, București, 1973, p. 13-18.
- ⁵⁵ *Ideile politice...*, p. 168.
- ⁵⁶ Paul Mihail, *Manuscrise românești din biblioteca Mitropoliei Moldovei în Mitropolia Moldovei și Sucevei*, LXI, 1975, nr. 1-2, p. 158.
- ⁵⁷ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 213.
- ⁵⁸ D. Prodan, *op. cit.*, p. 385.
- ⁵⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIV, p. 87.
- ⁶⁰ Petru Maior, *Scrisori și documente inedite*, ed. Nicolae Albu, București, 1968, p. 134.
- ⁶¹ E. Virtosu, *Tudor Vladimirescu. Glose Fapte și documente noi (1821)*, București, 1927, p. 81.
- ⁶² A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană* ed. III, I IX, p. 129.
- ⁶³ N. Iorga, *op. cit.*, XXI, p. 365.
- ⁶⁴ Antim Ivireanu, *Predici*, ed. G. Ștrempel, București, 1962, p. 296.
- ⁶⁵ A. Dușu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972, p. 84.
- ⁶⁶ B. R. V., II, p. 385.
- ⁶⁷ *Ibidem*, p. 533.
- ⁶⁸ E. Virtosu, *1821. Date și fapte noi...*, p. 216.
- ⁶⁹ *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, V, București, 1962, p. 531.
- ⁷⁰ Gh. Platon, *op. cit.*, p. 67.
- ⁷¹ B. R. V., III, p. 384-385.
- ⁷² Paul Mihail, *loc. cit.*

LA PATRIE DANS LA PENSÉE ROUMAINE DU XVIIIe SIÈCLE

Résumé

Loin d'être totalement nouvelle, l'idée de la patrie a acquis au XVIIIe siècle une plus grande signification. L'étude infirme ainsi les opinions de plus vieille date qui contestaient le développement de cette idée le siècle en question, un siècle marqué par l'accentuation de la domination ottomane,

un domination réalisée par l'intermédiaire des princes phanariotes. Dans la manifestation de cette idée, on a eu en vue notamment quelques niveaux. Le premier se réfère même à la pensée des princes phanariotes qui ne pouvaient pas accomplir leur „mandat” confié par la Porte, sans tenir compte des réalités intérieures. D'autres niveaux sont représentés par la pensée des boyards et, respectivement, du clergé orthodoxe. Ils témoignent de la manifestation ascendante de l'idée de la patrie dans la conscience des Roumains du XVIIIe siècle jusqu'à l'élaboration progressive vers la fin de ce siècle et le début du siècle suivant, d'une nouvelle conception en ce sens. La présence du nouvel idéal dans la pensée roumaine n'a pas représenté, par conséquent, une simple „innovation” de langage, mais une idée qui découle des réalités vivantes de la société roumaine, de ses tourments spirituels, concentrés de plus en plus autour du besoin de solidariser et développer les énergies.

Bien qu'il n'eût pas un caractère théorique, unitaire et systématique, l'effort de définir le nouvel idéal patriotique a enregistré de nouveaux traits, témoignant d'une certaine restructuration de la conscience collective roumaine, sur d'autres bases que celles traditionnelles. La patrie, en tant que symbole de la parenté entre les membres de la société. la patrie, en tant qu'impulsion pour accomplir les devoirs envers la société jusqu'au sacrifice de soi—voilà quelques-uns des sens en continuelle cristallisation, avec l'intention de recommander une nouvelle conduite civique. Si l'on ajoute l'évolution du concept vers la „grande patrie”, en englobant tous les habitants de l'espace roumain, nous avons des raisons pour voir dans l'idée respective l'un des facteurs importants, transformateurs de la conscience nationale. Le XVIIIe siècle inscrit en ce sens un moment particulier prouvé aussi par la nouvelle image de la patrie dans la pensée roumaine du temps.

DESPRE INOVAȚIA ARTISTICĂ MOLDOVENEASCĂ A VEACULUI AL XVII-LEA

RĂZVAN THEODORESCU

Este veche de cel puțin un secol în cultura românească — dobîndindu-și temeuri teoretice asupra cărora s-au rostit nume de prim rang — discuția asupra unui anume specific cultural echivalînd cu o identitate anume a provinciilor istorice, îndeosebi a celor de la miazăzi și răsărit de Carpați. *Moldova și ideile liberale* s-a numit un articol al lui Eminescu care știm pînă unde și cum identifica conservatorismul politic¹, „cu cultura lui modernă și cu vederile lui exacte”², cu provincia-i natală; „spiritul revoluționar al Munteniei” și „spiritul inhibitiv al Moldovei” — cel dintîi implicînd „infiltrația grăbită a ideilor apusene”, cel de al doilea „criticism cultural” și „principiul selectării” — sînt sintagme cunoscute din cea mai celebră carte a lui Ibrăileanu; contemplativitatea moldovenească corelată creației poetice și mobilitatea muntenească explicînd un anume activism politico-economic sînt teme preferate ale lui Lovinescu în nu mai puțin faimoasa *Istorie a civilizației române moderne*.

Ceea ce devine tot mai sigur astăzi — și ceea ce a fost presimțit de unii istorici, critici și istorici literari sau istorici ai arhitecturii — e împrejurarea că dincolo de inefabilul mentalităților și psihologiilor colective, al temperamentelor, al tradițiilor, al rădăcinilor de civilizație care pot da chip unei identități regionale și unei identități naționale în scurgerea timpului; dincolo de mecanismul fragil și subtil al legăturilor dintre acestea din urmă, istoricul faptului social, juridic, literar și, nu în ultimul rînd, al celui artistic va găsi tot mereu punctul de pornire al unei hotărîte diferențieri de culturi regionale sau „provinciale” în istoria civilizației noastre mai ales odată cu veacul al XVII-lea. Situația este paradoxală doar aparent, dacă ne vom aminti că acesta este și secolul adîncirii unității românești la nivelul cel mai înalt al politicii și la cel, cotidian, al limbii și al folclorului. De fapt, efemera unitate politică de la 1600 avea să fie înlocuită, peste trama firelor tot mai numeroase care legau pe români, prin nu puține fluxuri și refluxuri ale ideii de unitate, prin tot atîtea inițiative sau inhibiții regionale, nu lipsite de semnificații și urmări, întîlnindu-se toate un veac și ceva mai tîrziu în geneza civilizației, a unei politici, a unei psihologii românești efectiv moderne: de la un, s-a spus „transilvano-centrism” politic al epocii dintre domnia lui Gabriel Bethlen și epoca celor doi Gheorghe Rákóczi — convertit în epoca „Luminilor” într-un militantism cultural panromânesc —, la un „tradiționalism munteneșc” al primelor trei sferturi de veac XVII preschimbât în parțiala inovație artistică cantacuzină și brîncovenească de la 1700 și, mai apoi, în savuroasa împletire de nou și vechi din registrul creației literare și plastice populare, din mentalitatea și comportamentul unei țărănimi și unei orășenimi foarte active, pînă dincolo de 1800, ce explică atît de multe din radicalismul și revoluționarismul muntean al secolului trecut; în fine, la o

veritabilă „inovație moldovenească” vădită îndeosebi în prima jumătate a aceluiași veac al XVII-lea pe planul artelor figurative, iar în ultimul sfert al amintitului secol pe tărîmul creației literare, transformată în aristocratismul cultural moldovenesc impregnat de cosmopolitism settecentesc de la care nu a mai fost decît un pas pînă la ponderea intelectuală și la spiritul critic al „Junimii”³.

Deosebiri de gusturi întru lectură — dovedite cu prisosință de mai demult cercetatele liste de subscripții sau de orientările în materie de traduceri —, deosebiri de scriitură literară (distanța între Miron Costin și *Letopiseful cantacuzinesc*, între Cantemir și Radu Popescu este notabilă —, deosebiri în concepția juridică — modernitatea laică a *Pravilei* lui Vasile Lupu față de tradiționalismul ecleziastic al pravilei lui Matei Basarab a fost deja subliniată de specialiști —, diferențele între Moldova și Țara Românească în cîmpul istoriei culturale nu pot fi nicicum neglijate, obîrșia lor stînd în realități politice și sociale ale vremii ce inaugura veacul al XVII-lea.

Ultimii ani ai secolului precedent și primele decenii după 1600 ne așează de fapt înaintea acestei împrejurări ce va fi proprie, în sfera artei, primelor trei sferturi de secol XVII: este vorba de configurarea treptată a unei „inovații moldovenești” și a unui „tradiționalism muntenesc”, fațete diferite și complementare ale artei românești explicabile prin condiții ale politicii și prin orientări majore ale culturii. Așa, de pildă, am avut prilejul să adîncesc cu alt prilej chipul în care proximitatea Poloniei, ecourile ei în modul de viață al mării boierimi moldovenești au putut determina în primele decenii ale secolului al XVII-lea noutățile maniere — mult timp socotite insolite și captivante bizarerii — din broderia și arhitectura epocii Movileștilor⁴; vremelnica stăpînire a lui Mihai Viteazul, alternările de voievozi între Iași și București, odată cu Radu Mihnea, au contribuit în bună parte la receptarea pe sol moldovenesc a unor alte noutăți, cele venite din arhitectura Munteniei învecinate, de pildă. În același timp dramaticele împrejurări prin care a trecut Țara Românească a doua zi după dispariția Viteazului, noua epopee militară în fruntea căreia a stat un Radu Șerban, apropierea geografică de imperiul otoman cu tot ce decurgea de aici au frînat pentru un timp o reală activitate ctitori-cească sau au condus — acolo unde și atunci cînd a fost posibilă o cît de timidă activitate artistică — la o repetare aproape stereotipă a procedee-lor constructive și decorative din veacul abia încheiat: de la reluarea paramentului și a unui plan tradițional din secolul al XVI-lea, la primul monument major al noului veac — biserica mănăstirii bucureștene a Sf. Troițe (Radu Vodă) rezidită în 1615 —, la reluarea tipului de sculptură funerară figurativă din secolul al XVI-lea în lespedea marelui stolnic Stroș Buzescu de la Stănești și la reluarea unui tip de broderie liturgică — am în vedere epitrahilul — din timpul lui Radu cel Mare și Neagoe Basarab (cele de la mănăstirile Govora și Xenofon), în piesele de același tip din primele decenii ale secolului al XVII-lea, din 1606 și 1608, cel al Simei, văduva Buzescului abia amintit, și cel al lui Radu Șerban pentru mănăstirea Mărgineni.

„Militantismul muntenesc” antiotoman ce a marcat de la Radu Șerban la Mihnea al III-lea istoria Țării Românești și care însemna el însuși un apel programatic la tradiția politică în condiții istorice schimbate; cultivarea în timpul lui Matei Basarab, cu rosturi adînci ideologice reflectate în cronici, în arhitectură, în pictura murală, în politica tiparului, a celor două „mituri istorice” ale statului muntean, cel al „descălecătului”

lui Negru Vodă și cel al „noului Basarab” Neagoe din care descindea boierul din Brincoveni ca strănepot de soră, la a patra generație, au făcut ca peisajul artistic al Țării Românești și cel al Moldovei să se afle în contrast. Aceasta mai ales de-a lungul unei domnii nou-basarabești cu monumente voievodale și boierești tradiționaliste, în numele unei mentalități muntene aproape generalizate la nivel domnesc dar nu și ca urmare a unei eventuale lipse de mijloace materiale, ci ca o amintire, aproape, a începuturilor sobre și fără ostentație ale voievodatului din veacul „întemeierii de țară” (iar atunci când elementul de inovație stilistică din arta Țării Românești — circumscris strict mai ales în jurul unei aceeași personalități, Udriște Năsturel — aduce aici noutăți de tipul grupului de monumente funerare sculptate de la Tirgoviște și Arnota, legat de Renașterea târzie germană și de barocul ardelean sau de tipul programului de arhitectură civilă de la Hierăști, nu acestea deveneau dătătoare de măsură în epocă — într-un proces exact invers, cum vom vedea, celui din Moldova —, ele rodind abia câteva decenii mai târziu, în sculptura în piatră și în arhitectura civilă cantacuzinească și brincovenească, la fel cum noutatea izolată pe care a înfățișat-o în sfera instrucției școala din Tirgoviște a lui Panteimon Ligaridis sub Matei Basarab avea să se lege în timp, chiar dacă în alt spirit, abia de școala bucureșteană de la Sf.Sava, iarăși în epocă brincovenească)⁵. Acest contrast se înfățișează istoricului de artă, în cazul Moldovei, cu limpezime în arhitectură, sculptură, broderie, din ultimii ani ai secolului al XVI-lea încă, odată cu receptarea curioasă și înfrigurată a sugestiilor și noutăților diverse venite practic din toate orizonturile : în primul rând noutăți de sorginte muntenească în plan, spațiu interior și parament de arhitectură la Galata — ctitoria unui frate de voievod muntean — și la Sucevița, la Aroneanu și la Hlincea — ultimele două cu pridvorul muntenesc deschis, cu arcade pe stilpi și pe coloane de cărămidă, în cazul Hlincei și cu o „muntenizare” sporită în sensul dispariției totale a gropniței moldovenești și a unei unificări depline a interiorului ; într-al doilea rând, noutățile „manieriste internaționale” din acoperămintul de mormint movilesc de la Sucevița din silueta și decorația Dragoмирnei, corelate unui gust al Europei est-centrale și cu paralele într-un manierism aulic din principatul transilvan către 1620—1630, inovații care nu au însemnat decât niște exotisme pe care posteritatea imediată le-a temperat în sens local, dovedind oricum alinierea Moldovei la noutățile stilistice din acel ceas de început de secol XVII ; într-al treilea rând, noutățile — mai puțin în sensul modei cât în cel al legăturii cu o arie pînă atunci mai puțin frecventată—venite din arta iconarilor ruși despre care, mai cu seamă, izvoarele scrise ne lasă să știm cite ceva pentru epoca lui Miron Barnovschi și Vasile Lupu ; într-al patrulea rând, noutățile din mediul islamic, întrevăzute timid în acoladele de la Sucevița, cu analogii apropiate și recent remarcate în chioșcuri ale Seraiului Stambulului⁶ sau deslușite în briul canelat de deasupra soclului de la Aroneanu, noutăți ale unui Orient cunoscut fie direct, prin relații cu imperiul otoman — dintre cele ce au legat, de pildă, epoca de fast orientalizantă a „prefanariotului” Radu Mihnea, stăpînitor al unui palat în pămînt otoman, la Silistra, cu singularul monument aproape musulman de la 1625 care este Sf.Sava din Iași, de prima etapă, și ea orientalizantă, a domniei lui Vasile Lupu, materializată mai ales către 1640 în ridicarea Trei Ierarhilor —, fie pe calea mai ocolită a Poloniei, mult orientalizată și ea în vremea și în numele „sarmatismului” nobiliar ; în fine, într-al cincilea rând, noutățile unui „prim baroc” clasicizant de sorginte italiană — pot preciza chiar, romană —,

cunoscut către 1650 pe aceeași filieră poloneză, cracoviană sau lioveană, pe care am cercetat-o de curînd în legătură cu Golia și ca o ilustrare a unor noutăți în materie de orientare politică pe eșichierul tot mai complicat al Europei răsăritene între Stambul, regatul polono-lituan și imperiul Habsburgilor. Contactele, succesive și neașteptat de original receptate, ale Moldovei cu manierismul ce-și avea centrul în Praga lui Rudolf al II-lea în jur de 1600, apoi cele cu felurite spații ale barocului est-european și occidental — cu Polonia, cu Ucraina mitropolitului Petru Movilă, cu Transilvania principilor Rákóczi, cu Italia din care porneau la Iași numeroși misionari iezuiți, minoriți conventuali și observanți, cu imperiul otoman în sfîrșit — au devansat în sfera artelor vizuale, a arhitecturii în primul rînd, experiențele innoitoare, și ele doar aparent eclectice, adesea de coloratură barocă și ele, din literatură, inaugurate mai ales odată cu al treilea sfert de secol XVII prin cei doi Costini, prin Dosoftei și prin Cantemir. Ceea ce este specific Moldovei și ceea ce o deosebește o dată mai mult, acum, de Țara Românească în materie de artă este faptul că, rînd pe rînd, semnalatele noutăți și mai ales monumentele cu caracter de excepție, ieșite din serie, au fost cele ce au dat tonul creației arhitectonice din epocă. Căci este limpede că nu monumentele tradiționale — nici ele lipsite de unele elemente noi, e drept — de tipul Birnovei lui Miron Barnovschi, al Solcăi lui Ștefan al II-lea Tomșa sau al unor ctitorii voievodale și boierești mai modeste datate între 1630 și 1665, precum Buciuleștii marelui logofăt Dumitrașco Ștefan, Șerbeștii lui Vasile Lupu, Bozienii fratelui acestuia, marele paharnic Gheorghe Coci, Budeștii marelui vornic Toma Cantacuzino, Pașcanii unui alt Cantacuzin moldovean, marele vistiernic Iordache—stăpîn și al innoitoarelor case de aici, cu un foisor bogat împodobit cu sculptură decorativă—, Sf. Gheorghe din Galați ctitorie a unui Hagi Mihalache sînt cele care au putut fi în acel timp creatoare de direcție stilistică notabilă — așa cum s-a întîmplat cu monumente muntene și oltene contemporane, ale lui Matei Basarab și ale boierilor săi — ci, dimpotrivă, Dragomirna lui Crimca poate fi recunoscută în unele aspecte de la Solca, biserica de la Sf. Sava, simplificată, se regăsește la Buciulești și mai apoi la Șerbești, Bozieni, Budești, Pașcani și Galați⁷, biserica Trei Ierarhilor va fi regăsită, parțial, la Cetățuia și biserica Golia va fi autohtonizată pitoresc la Cașin. Ele, monumentele noi, rupte de tradiția țării au fost în Moldova cele preluate, trecute printr-un filtru simplificator, „elasicizant” aș spune, tradițional și local, au format în cele din urmă, diverse, disperate, legate de orizonturi stilistice felurite, peisajul totuși coerent și de o cuceritoare nouătate al artei unei întregi epoci mult mai apropiate, tocmai printr-o asemenea diversitate, de timpurile moderne. De altminteri, în treacăt fie spus, dacă pentru epoca lui Vasile Lupu, de pildă, cultivarea tradițiilor artistice medievale nu a lipsit — într-o anume, programatică, grijă a voievodului pentru necropolele mușatine de la Putna și Probota, pentru monumentele ștefanine de la Hîrlău, Vaslui, Bacău⁸, însuși planul tradițional al Trei Ierarhilor indicînd o anume raportare la trecut în prima etapă a domniei —, această cultivare „istorică” a timpurilor medievale anterioare nu a fost niciodată aici un capitol de mentalitate publică ca în Țara Românească sub Matei Basarab, trecutul medieval neputînd fi în nici un fel pentru fiul agăi Coci din Balcani o justificare sau un element de raportare, spre deosebire de marele agă din Brincoveni, vecinul și rivalul său politic, prin alitea fire legat de istoria voievodatului său. Se poate spune că, într-o situație aparte în cultura veche românească, cazul moldovenesc al secolului al XVII-lea ilustrează în mod deosebit regulile de evoluție pe acest meridian

— o va face la fel, în arta Țării Românești, în epoca brîncovenească, o anume variantă ctitoricească cantacuzină în jur de 1700 (am în minte unele ctitorii ale marelui spătar Mihai) — relativitatea de gust proprie acestui moment în întreaga Europă; o relativitate dintr-un veac baroc ce transgresează normele fixe ale unei epoci clasice — în cazul românesc, cu osebire în cel al Moldovei, cea a secolelor XV — XVI —, dar care este sigur altceva decît așa-numitul „eclectism” ce împovărează înțelegerea faptelor, ca o etichetă grăbit și superficial așezată asupra unui fenomen artistic viabil, dinamic care trebuie acum raportat la sfera mai largă a gustului european al timpului și nu la aceea, devenită tot mai îngustă și în orice caz neviabilă, a tradiției medievale. În numele acestei realități a fost posibil ca fațadele Goliei, odoarele de argint de la Trei Ierarhi ornate cu mascheroni și scoici, argintăriile liturgice făurite la Regensburg, sfeșnicele baroce cu capete de îngeri venite de la Gdańsk să coexiste perfect cu atitea elemente orientale, nu doar cu cele prea bine știute, de la Trei Ierarhi, dar și cu cele de la portalurile Goliei, din broderii, din sculptura funerară. Ne aflăm cu acest veac al XVII-lea moldovenesc în epoca în care ctitorii, păturile înalte ale societății sînt atrase de noutatea fundamentală a cărții. Ar merita de altfel să fie studiat cîndva — așa cum s-a început pentru Țara Românească a epocii brîncovenești — raportul fertil dintre cartea tipărită și artele vizuale în cazul epocii lui Vasile Lupu și a urmașilor săi, amintindu-ne, de pildă, că un înalt prelat catolic balcanic educat în Italia, franciscanul arhiepiscop de Marcianopol, bosniacul Marco Bandini, putea judeca în 1646—1647 decorul incizat pe banda cenușie de marmură cu vrejuri și mascheroni ce împărțea în două fațadele bisericii ieșene a Trei Ierarhilor, drept un decor de carte, „per modum coronidis”⁹, în timp ce la 1680 o *Psaltire de-nțeleș* a lui Dosoftei, tipărită la Iași, putea relua în gravura titlului de carte un fronton de fereastră de la Golia¹⁰ (așa cum în cel de-al XVIII-lea secol decorul baroc, iarăși cu măști, al bazelor unor coloane — încă inedite — de la pridvorul bisericii Sf. Gheorghe din Iași va sta în raport direct și strîns cu arta contemporană a tiparului). Ne găsim, de asemenea, în vremea în care aceiași ctitori și aceleași pături cultivate gustă din plin tot ceea ce în sfera artei — și un doar aici — ieșea din comun, tot ce era nemaivăzut, straniu, exotic, aparent, fațade de arhitectură cu valoare retorică, verticalitate, spor de lumină în interiorul edificiilor de cult — amintesc deschiderile tot mai mari ale ferestrelor naosului și altarului, cazul Goliei fiind cel mai elocvent desigur; era epoca gustului pentru contraste — precum acela, amintesc iarăși, dintre părțile decorate și nedecorate din interiorul și de la exteriorul monumentului „ieșit din scară” care este încă prebaroca Dragomirna socotită de mine, cu alt prilej, ca avînd elemente manieriste —, a aplecării spre detalii cioplite cu virtuozitate în piatră, metal și lemn, spre amănunte ale costumului de aparat din „portretele de familie” ctitoricești, ale unor Vasile Lupu și Gheorghe Duca, oglindind parcă gustul similar al literaturii cronicărești a veacului pentru amănunte, adaosuri și interpolări. Ne aflăm, de fapt, în vremea înclinării vădite spre tot ceea ce ținea de sfera senzorialului, a tactilului — într-o epocă aproape modernă, în care conta materialitatea lumii în primul rînd — în vremea cînd precumpănese stilistic, dînd nota dominantă, sculptura decorativă exterioară, stucul aurit al icoanelor și frescelor, chenarele reliefate ale broderiilor și lespezilor funerare, materialul somptuos al unor țesături ca „serasyr”-ul oriental cu aur cusut pe fond de aur, sporind materialitatea somptuoasă a unor piese liturgice și costume de aparat. Este vremea în care

arhitectura moldovenească înregistrează exterioarele bogat reliefate precum cele de la Golia și, apoi, întreaga lor descendență stilistică cu fațadele „mişcate”, cu console, frontoane, cornișe, panouri decorative cu retrageri față de planul zidului, arcuri în acoladă, cartușe adâncite, pilaștri etajați dintr-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea : va fi cazul bisericilor ieșene de la Sf. Gheorghe — admirată de străini pentru noutatea ei stilistică, pentru că era zidită „nach der neusten Bauart¹¹ —, Curelari, Sf. Teodori, cu fațade corespondente unei mentalități baroce atentă la amănuntul frapant, vădită și în lecturile, în traducerile moldovenești împrumutate și inspirate din aria barocului vest-european, direct sau prin intermediare neo-grecești, de romane baroce și alegorice din secolul al XVII-lea, *Istoria lui Altidalis și a Zelinei* a lui Voiture, *Critil și Andronius* după Baltasar Gracián sau *Aventurile lui Telemac*, în tălmăcirile din Voltaire, din opere de istorie europeană și americană ale lui Ludwig Albrecht Gebhard și William Robertson, lucrări pentru care Moldova avea să aibe, în secolul Luminilor, un interes negăsit în acel timp în alte provincii românești¹².

Această realitate cultural-artistică incontestabilă se explică, cred, și prin mult mai marea permeabilitate a unei Moldove cu o puternică boierime și cu o slabă bază socială a păturilor mijlocii, față de Occidentul catolic cu întreaga-i cultură și structură mentală (mai tirziu prin permeabilitatea aristocrației moldovenești față de moda aceluiasi Occident, fapt consemnat direct, după mai bine de un veac, de un aristocrat francez, contele de Rochecouart ce vedea faptul că în vremea sa, în jurul lui 1800, Iași — „cette nouvelle Capoue” — urmau ultima modă a Parisului și Vieni¹³). Împrejurarea poate fi descifrată și printre rîndurile unui *Memoriu anonim despre Moldova*, datat către 1685, care — într-un mediu traversat de emisari ai ordinelor ascultătoare de Roma, precum acel Vito Piluzzi ce avea să publice tot atunci în Cetatea Eternă, în limba română, un catehism bazat pe textul unui cardinal iezuit — putea afirma, cu toată hiperbola implicată în asemenea tipuri de scrieri : „Dintre toți schismaticii, cei mai bine dispuși față de religia catolică, și mai înclinați spre conversiunea la sfînta credință, pot spune că sînt moldovenii”, ei avînd un mod de viață și obiceiuri „aceleași ca ale catolicilor și deosebite de ale turcilor și grecilor”¹⁴. Izvoare ale aceluiasi veac, datorate, așijderea, mediului misionar catolic — precum pagini ale arhiepiscopului de Sofia Bakšić¹⁵ — subliniaseră deja, cu cîțiva zeci de ani înainte, această sporită contingentă a păturii suprapuse de la răsărit de Carpați cu civilizația latină a Apusului.

În același timp, sporită pare a fi fost, pentru o vreme măcar, și deschiderea curții princiare față de fastul oriental — sigur, și aproape paradoxal, mai marea Iași decît la București —, dacă judecăm și după monumente, și după descoperiri arheologice, și după mărturiile călătorilor. Strălucirea aulică de origini turco-persane din secolul al XVII-lea, resimțită în aceste părți ale Europei — într-o ideologie nobiliară cu atîtea conotații exotice răsăritene precum „sarmatismul” polon sau „scitismul” și „hunismul” maghiar ce ating apogeul către 1700 — a fost cu atît mai mult receptată de curtea marilor evergheți cu veleități monarhice și sprijin levantino-turcesc urcați în scaunul de la Iași, preluată și de fastuoasa modă voievodală și boierească, supremul reper fiind, în acest sens și în aceste părți de lume, chiar costumele sultanului de la Stambul. Arme de preț, harnașamente și mătăsuri turcești, bijuterii rare, brocarturi, devin leit-motive ale descrierilor de călătorie : călugărul Niccolò Barsi din Lucca remarcă constant „turcismele” curții în epoca premergătoare lui Vasile

Lupu¹⁶; splendoarea alaiului acestui cîrmuitor cu nume de criptogramă imperială, scăldat în aur și diamante, este evocată de magnatul ardelean Ioan Kemény¹⁷, de iezuitul ungar Paul Beke care știa că „foarte puțini principii creștini” se pot compara cu „luxul veșmintelor și măreția pompei”¹⁸, de nobilul polon Stanislaw Oświecim, umblat la Paris și Constantinopol, căruia i se părea că veșmint ca al prințului avînd în relief „brodate în aur flori înalte de un deget . . . n-ai putea vedea . . . nici la sultanul turc și nici la vreun alt monarh”¹⁹; iar mai tîrziu diplomați francezi și italieni, De la Croix²⁰ și Giambattista Donado²¹, admiră în cuvinte apropiate fastul ce-l înconjură pe celălalt balcanic ajuns domn, rumeliotul Gheorghe Duca.

Fastul acesta transmis din epocă în epocă — din vremea lui Radu Mihnea ce statuase o etichetă cu ecouri pînă în cronică lui Miron Costin, în timpul lui Vasile Lupu ce avea drept model pe acest suveran sub care își începuse cariera, mai apoi în epoca lui Duca pentru care Vasile Lupu devenise, la rîndu-i, un model — este recunoscut în ceremonii, în costume, în broderii liturgice, dar și, prin extensiune, în interioarele aulice. Coroborarea mai multor tipuri de date poate duce la interesante încheieri privind un același ansamblu monumental cu caracter de reprezentare precum palatul domnesc din Iași, cel pe care Bandini îl putea descrie cu „pereții dinăuntru, îmbrăcați în covoare, tapiserii, draperii de mătase strălucind de aur și de argint”, înfățișînd „o maiestate oarecum regească a acestui principe”²², text nu fără oarecari afinități cu celebrul pasaj costinian despre „hirea” cea „împărătească” a fostului Coci Lupu. Nu numai că asemenea interioare, prin luxul și rafinamentul lor, aparțineau unei existențe moderne în cheie barocă, dar ele dovedeau și o sensibilitate acută la tot ce era inovație decorativă. Mi se pare semnificativ în cel mai înalt grad, tocmai în sensul alinierii rapide a gustului moldovenesc la noutățile zilei, faptul că în anii '30 și '40 ai veacului palatul ieșean era împodobit cu faianță turco-persană de la Iznik și Kutahya — consumînd din plin cu ceea ce am socotit altă dată drept etapa orientalizantă a artei vremii lui Vasile Lupu²³ —, o ceramică decorativă strălucitoare, cu tonuri de albastru, verde și roșu pe fond alb; în anii '50 locul faianței microasiatice era luat de ceramica polono-lituană răspunzînd unui gust orientat acum spre aria cultural-politică septentrională; prin anii '70 ai aceluiași veac exista deja, în unele săli, faianța albastră din Țările de Jos, de vogă europeană, prin produsele de la Delft sau imitații ale ei, amintită în 1677 de către secretarul unei solii polone, Michal Floryan Rzewuski, care străbătea aici „o odaie boltită cu ziduri acoperite cu pătrate mari albastre modelate în forma faianței olandeze” — într-o epocă în care știm că mari dregători, între care filopolonul Miron Costin, primeau în dar piese de orfăurărie nerlandeză —, solul regal fiind mai apoi „condus într-o altă odaie boltită, împodobită cu același fel de pătrate, unde se afla un covor, formînd o draperie și o masă acoperită de asemenea cu un covor”²⁴, imagine care ne sugerează foarte precis aspectul unor interioare regăsite în pictura Țărilor de Jos, a Germaniei sau a Poloniei veacului al XVII-lea.

Noutățile din interioarele palatului ieșean adăposteau alte semne noi ale veacului între care voi aminti aici doar serbările, punerile în scenă cu rost artistic, din noile timpuri ce aduceau mai mult ca oricînd curtea în centrul ceremonialului. Nu întîmplător, de acum datează informația germanului Happelius despre nunta domnească a Marici, fiica lui Vasile Lupu, cu șeful calvinilor polonezi Janusz Radziwiłł, despre armele și ceasornicele artistic cizelate, mult gustate de epoca manierismului și a barocului, dar mai ales despre serbările ce reeditau, în haină orientalizantă, celebrele

„joyeusetés” de Renaștere apuseană, presupunind mari scenografii cu animale exotice, simulări de bătălii, edificii, căci „fuseseră construite anume diferite imitații de castele, palate și corăbii care erau luate cu asalt și cucerite”²⁵. Și tot aici se cuvine a aminti, într-un veac amator nu doar de scenografii grandioase, ci și de scenografia mărunță care era macheta, găsită, cu rosturi militare, către 1600 în părțile germano-helvete și către 1670 în Franța lui Louvois și Vauban, cel mai răsăritean caz, cunoscut mie, de asemenea înjghebări artistice miniaturale: este cel istorisit de Neculce în legătură cu „nemișul” din ținutul Hotinului, Grigore Cornescu, care către 1672 a făcut, pentru Duca vodă și pentru „împărăția Turcului”, „chip cetății Cameniței de ciară, cu toate tocmelele ei dinluntru și denafară”, machetă admirată pentru „mărirea ei, ce iera din singură starea locului, cu apă și cu stinci de piatră împregiuriu”²⁶; pentru cine a avut prilejul să cerceteze mai îndeaproape, în muzee și colecții, machete de cetăți din barocul european, „chipul...de ciară” lucrat de acest moldovean, ce va fi avut o anume faimă întru atari îndeletniciri, se înscrie limpede într-o practică meșteșugărească nouă, tipică pentru secolul al XVII-lea.

Gustul pentru tot ce era înnoitor în interioare a fost extins la aprecierea a tot ceea ce era artistic orînduit la exterior devenind, iarăși ca un semn al timpurilor noi, un gust vădit pentru natură. Pentru o natură treptat preschimbată într-un decor al arhitecturilor „rezidențiale” ale timpului — găsite către 1700 mai ales în Țara Românească —, identificat în Moldova către 1670 cînd, concomitent, în palatul din Iași exista „o grădină între ziduri după moda italienească”²⁷ — relatarea aparține unui călător abia citat —, iar la curtea lui Antonie Ruset, în 1676, fiii lui Miron Costin, într-un discurs meșteșugit adresat domnului în limba polonă și cu titlu latinesc, „i-au oferit un (labirint) închinat în lauda numelui său”²⁸. Era un discurs care, presărat cu referiri livrești la antichitate — într-o Moldovă de unde era cel ce tălmăcise din grecește textul *Istoriilor* lui Herodot păstrat la mănăstirea Coșula²⁹ — întovărășea, pe cît se pare, o scenografică amenajare peisagistică a unei grădini, pe care am interpretat-o ca o aluzie precisă la numele „floral” al neamului Rusetesc a cărui stemă avea să fie tocmai un vas cu flori (figura deja în secolul al XVII-lea deasupra ușii de intrare a casei conacului de la Pribești-Vaslui în timpul ctitorului său, marele vornic Iordache Ruset, cuscruul lui Constantin Brîncoveanu)³⁰.

Setea de noutate artistică a fost și cea care a creat, alături de modele monarhice demne de urmat, modele artistice, într-un chip pe care Țara Românească avea să-l cunoască mai ales într-un caz anume al veacului al XVII-lea final, cel al lui Șerban Cantacuzino. Pentru Moldova două pot fi socotite cele mai notabile exemple de transfer al unei idei de continuitate voievodală asupra unor monumente. Cel dintîi este cazul Goliei, ctitoria lui Vasile și Ștefăniță Lupu; ea avea să fie aleasă de succesorul imediat al „Lupului bei”, Gheorghe Ștefan, fostul mare logofăt devenit uzurpator, drept model la ridicarea Cașinului în 1655. Voievodul acesta, mort și el în exil, în lumea protestantă a Balticeii, după ce stabilise notabile legături europene din Stockholmul lui Carol al XI-lea în Parisul lui Ludovic al XIV-lea, avea să copieze în necropola sa din Moldova de apus ultimul edificiu al lui Vasile Lupu; că în reluarea fațadelor Goliei, mult simplificată la Cașin, Gheorghe Ștefan, boierul lipsit de ascendență domnească voia să se arate la înălțimea celui pe care-l răsturnase faptul este, cred, ușor de probat prin cmpararea

celor două lăcașuri, conducind la încheierea că unii dintre cei ce vor fi lucrat pe șantierul ieșean — sub privegherea unui meșter străin, cu siguranță — au mers și pe șantierul de la Cașin, transferind într-un grai autohton inovațiile de la Golia; în așa fel, adaug, încît Cașinul, cu aerul său baroc autohtonizat, era nu doar întruparea plastică a unei continuități politice, ci și semnul unei opțiuni culturale a unui mare boier ajuns domn, înaintea călătoriilor sale spre Viena și ținuturile septentrionale.

Cel de-al doilea este cazul Cetățuiei care, se știe, treizeci de ani după Trei Ierarhi — așezămintul e înălțat între 1669 și 1672 — reedita, simplificînd, ctitoria modelului voievodal care a fost, pentru Gheorghe Duca, Vasile Lupu. Între monumentele, mai curînd modeste, ale anilor '60 — '80 — cînd balanța noutății stilistice începe să tragă hotărît în favoarea Țării Românești unde domniile devin mai stabile —, Cetățuia este singurul edificiu care putea simboliza o întreagă perioadă culturală, amintind — prin ponderea elementului grecesc ce întovărășea pe unii domni țarigrădeni și balcanici (Gheorghe Duca, Antonie Ruset, Dumitrașco Cantacuzino) — de anii '20 — '30 ai aceluiași veac. Dacă pentru boierul de țară Gheorghe Ștefan un mod de legitimare a uzurpării sale din 1653 se poate descifra în replica pe care Cașinul o va da foarte curînd occidentalei Golia, pentru levantinul Gheorghe Duca legitimarea ascensiunii vertiginoase de la un rang social umil pînă la scaunul domnesc s-a materializat în acest monument de elenizare aulică accentuată, cu o pictură orientată spre Balcani, cu vastul tablou ctitoricesc de somptuoasă alcătuire amintind pe cele ale Cantacuzinilor munteni atît de legați de neamul Duca, cu o arhitectură ce descinde direct din Trei Ierarhi nu fără o interesantă și neobservată inovație cu consecințe estetice —, sigur ultima în acest veac de artă moldovenească —, atunci cînd la briul de piatră împletit de la exterior, cuprins între două benzi de ornamente sculptate, fondul cîndva incizat al benzii de marmură așezate în același loc la Trei Ierarhi devine la Cetățuia o adevărată broderie cu efect contrar celui din model: în timp ce la Trei Ierarhi paramentul bogat sculptat era ritmat de fondul neted al benzii mediane, la Cetățuia paramentul neted al bisericii este mai bine pus în evidență de fondul bogat sculptat al briului iarăși median. Și dacă reluarea la Cetățuia — cu asemenea inovații, ca și cu multe simplificări formale a prototipului prestigios care era prima mare ctitorie a lui Vasile Lupu este un fapt evident, voi reaminti și faptul, deosebit de semnificativ, că în paginile unei cărți ieșite în 1682 din teasurile tiparniței grecești de la Cetățuia (anume *Întîmpinare în contra primatului papei* a lui Nectarie al Ierusalimului) energicul ierarh ierosolimitan Dositei Notaras avea să compare pe stăpînul Moldovei și al Ucrainei, pentru merite culturale eminente și în spiritul encomiastic al vremii („preastrălucitului, preapiosului, preaseninului și preagloriosului domn și principe”), cu Alexandru cel Mare, lui Vasile Lupu, ilustrul predecesor venit tot dintr-un neam balcanic și obscur — socotit „tatăl” lui Duca, se înțelege, în ipostaza de părinte spiritual, protector și model demn de urmat — revenindu-i, tot din pricini ținînd de istoria culturală, apelativul de „nou Filip”³¹, regalul tată al marelui cuceritor macedonean. Descendența arhitectonică stabilită de istoricii artei este confirmată astfel de o altă descendență, așezată metaforic în plan ideal de cărturarii celui de-al XVII-lea veac. Ai unui veac pentru care, la cîțiva ani distanță numai sau la cîteva decenii uneori, în cîmpul artei, o noutate putea deveni o tradiție, iar numeroasele elemente noi asimilate puteau deveni tot atîtea tradiții paralele și inconfundabile, dovezi ale receptivei întîlniri a Moldovei cu tot ce fusese nou în juru-i. Iată de ce —

am mai scris-o și cu alt prilej³²—socotesc că în diversitatea, derutantă aproape, a artei moldovenești dintre 1600 și 1700 se poate desluși nu — așa cum s-a afirmat deseori și cum se mai crede pe alocuri — un semn de obosit crepuscul medieval ci, dimpotrivă, un semn al febrei încercări de captare a semnalelor venite din acele arii cu care Moldova vremii a stat în atâtea legături ale politicii și ale culturii. Un semn al celui dintâi, de fapt, început de mentalitate modernă.

N O T E

- ¹ Opere, ed. I. Crețu III, București, 1939, p. 438—444.
- ² M. Eminescu, *Demagogi, nu democrați*, în același volum, p. 192.
- ³ R. Theodorescu, *Piatra Trei Ierarhilor sau despre o ipostază a fastului în civilizația românească*, București, 1979, p. 8—9
- ⁴ Idem, *Manierism și „prim baroc” postbizantin între Polonia și Stambul: cazul moldav (1600—1650)*, în „Studii și cercetări de istoria artei. Seria arta plastică”, 28, 1981, p. 63—93. Menționez ca unele pasaje ale acestui text, ca și altele extrase din studiul meu *Gusturi și atitudini baroce la români în secolul al XVII-lea. Note liminare*, în „Studii și cercetări de istoria artei”..., 29, 1982, p. 37—46 și 30. 1983 p. 3—11 se regăsesc în paginile de față.
- ⁵ R. Theodorescu, *Epoca lui Matei Basarab, răsruce a vechii culturi românești*, în „Revista de istorie”, 12, 1982, p. 1330—1338
- ⁶ Este vorba de așa-numitul „chioșc al lui Murad” de la Fokkapi Serai, datînd din 1579 (Gyath Aldin M. R. Ibrahim, *Influențe islamice în arta feudală românească*, teza de doctorat, Facultatea de Istorie Filozofie din București, 1981).
- ⁷ Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România. II*, București, 1965, p. 45—47.
- ⁸ A. Dobjanschi, V. Simon, *Artă în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, p. 36—38; N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. II. Moldova*, Craiova, 1971, p. 197, p. 408, nota 24
- ⁹ *Călători străini despre țările române*, V, București, 1973, p. 327.
- ¹⁰ I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche. 1508—1830*, I, București, 1903, p. 227
- ¹¹ Andreas Wolf, *Beitrage zu einer statistisch-historischen Beschreibung der Fürstenthums Moldau*. I—II, Sibiu, 1805, p. 200
- ¹² Al. Duțu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, 1978, p. 167.
- ¹³ *Souvenirs sur la Révolution, l'Empire et la Restauration par le général comte de Rochecouart*, Paris, 1933, p. 111—112
- ¹⁴ *Călători străini*, VII, București, 1980, p. 395.
- ¹⁵ *Călători străini*, V, p. 225
- ¹⁶ *Ibidem*, p. 78.
- ¹⁷ *Ibidem*, p. 137
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 280.
- ¹⁹ *Ibidem*, p. 193
- ²⁰ *Călători străini*, VII p. 263.
- ²¹ *Ibidem*, p. 494
- ²² *Călători străini*, V, p. 328.
- ²³ *Manierism și „prim baroc”*, p. 86.
- ²⁴ *Călători străini*, VII, p. 353
- ²⁵ *Călători străini*, V, p. 648
- ²⁶ Ion Neculce, *Opere Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. G. Ștrempel, București, 1982, p. 213.
- ²⁷ *Călători străini*, VII, loc. cit.
- ²⁸ Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 328—329, p. 441—442.
- ²⁹ *Herodot. Traducere românească publicată după manuscrisul găsit în mănăstirea Coșula de N. Iorga, Vălenii de Munte*, 1909
- ³⁰ R. Rosetti, *Note genealogice și grafice despre familiile Buhuș și Rosetti foști proprietari ai moștei Bohotinului*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, s. II, t. XXVIII, 1905—1906, p. 477
- ³¹ I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, p. 202—254. Vezi și R. Theodorescu, *Histoire de l'art histoire des mentalités. Quelques réflexions sur le cas roumain (1600—1800)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 4, 1983, p. 335—336; idem, *Artă și politică în țările române în secolele XV—XVII*, în „Revista de istorie”, 3, 1984, p. 265.
- ³² *Artă și politică în Moldova în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie”, A. D. Xenopol”, Iași, XIX, 1982, p. 43—50.

Résumé

Au delà d'une unité culturelle roumaine préfigurant, à la fin du Moyen Âge, une identité nationale, les historiens doivent tenir compte de l'existence d'accents divers et de différentes nuances que les mentalités et les sensibilités régionales ont imprimé à l'évolution générale de la civilisation roumaine à partir surtout du XVIIe siècle. Pour l'époque d'entre 1600 et 1700 le paysage culturel roumain s'est enrichi de l'existence parallèle — en matière artistique — d'un „traditionalisme valaque” que le dernier quart de siècle changera en tant de nouveautés culturelles à l'époque des Cantacuzènes et de Brancovan, et d'une „innovation moldave” évidente surtout pendant la première moitié du même XVIIe siècle, pour les arts visuels, et au cours du dernier quart du siècle pour la création littéraire. Cette „innovation moldave” et ce „traditionalisme valaque” des trois premiers quarts du XVIIe siècle — visages différents et complémentaires d'un art déterminé par les options politiques et intellectuelles du temps — expliquent amplement certains aspects régionaux de l'art roumain plus tardif, de „l'âge des lumières”. La réception de nouveautés diverses, successives ou bien concomitantes — nouveautés valaques, maniéristes „internationales”, russes, islamiques et baroques italo-polonaises — imprimèrent à l'art moldave d'après 1600 une physionomie particulière. De telles nouveautés aussi bien que les monuments d'exception, hors série — les églises conventuelles de Dragomirna près de Suceava, de Saint-Sabbas, des Trois Hiérarques et de Golia à Jassy — ont imprimé le ton, la direction principale aux autres monuments contemporains, furent imités à leur tour par bon nombre d'églises des princes, évêques et nobles du pays (Solca, Buciuilești, Cetățuia, Cașin). Ce fut là phénomène tout à fait contraire à celui qui caractérisait la Valachie durant la période comprise entre le règne de Michel le Brave et celui de Șerban Cantacuzène, lorsque la mode artistique était donnée par une tradition médiévale jalousement gardée dans les milieux de la cour princière, au temps de Mathieu Basarab surtout.

Le cas moldave du XVIIe siècle illustra à merveille — de même que plus tard en Valachie, autour de 1700, le cas des fondations pieuses de Michel Cantacuzène — non pas un éclectisme appauvri, et sans ressources, mais plutôt, et surtout, une relativité de goût propre, en Europe, à un siècle baroque par excellence. Il traduisait ainsi une remarquable ouverture vers tous les horizons stylistiques, vers l'Orient — qui donna son faste remarqué par les contemporains chez un Radou Mihnea, un Basile Loupou, un Georges Douca, sa décoration somptueuse en pierre, en bois, en fil d'or et d'argent, sa poterie émaillée —, vers l'Occident également dont les modes successives, les intérieurs élégants, les mises en scène baroques furent connues par les princes et les nobles moldaves en contact avec la Pologne, l'Europe germanique, les Pays-Bas.

STEREOTIPURI ȘI IMAGINI NOI ÎN COMUNICAREA INTELECTUALĂ DIN SECOLUL AL XVIII-LEA

ALEXANDRU DUȚU

În decursul secolului 18, imaginea Europei a devenit tot mai cuprinzătoare și mai precisă în scrierile elaborate în diverse țări ale continentului. Dar evoluția acestei imagini nu a depins numai de progresele cunoștințelor geografice și politice sau de intensificarea comunicării; chiar dacă știrile au fost mai abundente și mai exacte ca în trecut, ele au fost filtrate prin clișeele mentale și stereotipurile care au întotdeauna viața lungă. Progresul nu a fost linear, deoarece multe idei generoase au fost formulate în secolele anterioare și apoi abandonate. În orice caz, pînă spre sfîrșitul secolului ideile și imaginile nu s-au schimbat radical și de aceea putem să facem o deosebire netă între prima parte a secolului, în care se manifestă un interes crescînd față de cultura europeană, în ansamblul ei, atît în Sud-Estul european, cît și în Occident și sfîrșitul secolului, cînd cultura europeană începe să prindă contururi, ca o totalitate, ca o unitate în diversitate.

În Evul Mediu, cultura bizantină s-a distanțat deliberat de Occidentul considerat eretic, mai ales după marea schismă din 1054; apoi, Renașterea occidentală a preluat o parte din cultura bizantină, dar nu și-a propus să îmbrățișeze Sud-Estul european în lumea umanistă acceptîndu-i personalitatea, ci prin convertire. Zonele europene au rămas distincte și fericite în suficiența regionalismului lor pînă în secolul 18, cînd franceza a devenit limbă internațională, iar cultura puternicului stat s-a impus întregului continent; prin intermediul limbii franceze, o limbă vie față de instrumentul tradițional de comunicare, latina, oamenii au început nu numai să schimbe idei, dar și știri despre ei înșiși. Concomitent au apărut primele preocupări de antropologie care au pătruns în particularitățile manifestărilor intelectuale de pe continent. Constatarea diversității a permis dezvoltarea factorilor și elementelor care puteau apropia popoarele. „Ca într-o oglindă, scrie Eugenio Garin, în imaginile pe care europenii și le fac despre alte popoare se reflectă însuși sufletul Europei iar în aceste imagini se exprimă atît conștiința bună cît și cea rea a europenilor...”. De aici, tensiunea dintre poziții contrarii: pe de o parte, concepția quattrocentească despre demnitatea umană aceeași în toți; de cealaltă teza aristotelică a sclavului prin fire; pe de o parte, justificarea cuceririi impusă de superioritatea cuceritorului, autorizat „moralmente” să domine; de alta, revolta în numele unor drepturi înalte de libertate, de a opune rezistență în însuși contextul european oricărui abuz și oricărei forme de tiranie. De o parte, celebrarea inocenței sălbaticului american sau a înțelepciunii mandarinului chinez; de alta, osînda aruncată asupra barbariei inumane a canibalilor americani sau asupra imobilității crude și corupte a asiaticilor. În fine, răsărind anevoie din acest conflict între concepțiile care divid Europa, ideea unei pluralități de religii, de culturi, de civilizații,

de scări de valori, a dreptului la rezistență, la libertate, la pace : alături de modelele grec și roman, cele peruan, indian, chinez. Într-o scriere despre incași, din 1755, un spirit european, Francesco Algarotti va aminti de acei oameni de cultură care nu prețuiau mai prejos pe chinezi decât pe vechii greci și romani și compara civilizația incașilor cu a persanilor și a arabilor în perioadele lor de înflorire¹.

Ceea ce i-a apropiat pe europeni a fost atașamentul comun față de moștenirea antichității; atât în occident, cât și în Sud-Estul european prezența operelor lui Aristotel în școli, a lecției anticilor în pictură și sculptură a apropiat treptat pe cei care trăiseră în cultura mediului lor provincial sau regional. Modelul antic s-a perpetuat până târziu în secolul 19 : între 1830—1842, Ludovic I al Bavariei a înălțat pe malul Dunării, nu departe de Regensburg, o copie a Acropolei, „templul faimei germane”, Walhalla, într-o perioadă în care neoclasicismul prevala în artel sud-est europene. Impulsul decisiv spre cunoașterea reciprocă și descoperirea asemănărilor și deosebirilor l-a dat Revoluția franceză care a deschis perspectivele unei evaluări integrale a culturii continentului nostru. După o fază de acumulări și ezitări s-a ajuns la perceperea în comun a valorilor culturale elaborate pe întregul continent. Dar tot timpul a persistat întrebarea : care sînt limitele Europei ?

Europa a fost într-un fel văzută de oamenii politici și într-altfel de oamenii de cultură ; marea masă a locuitorilor satelor europene, intrată doar periodic în legătură cu știrile transmise prin reviste și foi volante, a rămas atașată vechilor clișee. De fapt, înnoirea fondului de cunoștințe a fost mai viguroasă în culturile în expansiune dezvoltate în societățile de pe malul Atlanticului european și mai lentă în culturile de concentrare din Sud-Estul European²; dar primenirea cunoștințelor nu a însemnat întotdeauna mai multă înțelegere, așa cum aprofundarea naturii umane nu a adus cu sine o cunoaștere a varietății ei. În linii mari, toate culturile europene s-au definit pe sine prin raportarea fie la o luncă care se comporta altfel și care alcătuia partea „barbară” a umanității, fie la datele acumulate de cărturarii care trăiseră în epoca formulării marilor adevăruri ; de aici insistența cu care umanistii occidentali au vorbit despre barbarii care se aflau dincolo de limitele lumii civilizate, precum și tenacitatea cu care apărătorii tradițiilor din Sud-Estul Europei s-au referit la demarcările făcute de elini sau de Coran.

Dialogul cultural a fost favorizat de reculul puterii otomane. La începutul secolului 18, frica de otomani se domolise și clopotele nu mai sunau la amiază în târgurile germane, pentru a aminti de o primejdie continuă, ca pe vremea lui Carol Quintul. După eliberarea Vienei, în 1683 steagul luat din cortul marelui vizir a fost trimis papei Inocențiu al XI-lea și suspendat deasupra intrării principale în catedrala Sfintul Petru din Roma³; dar, concomitent, chipul otomanului înfrînt s-a instalat în fresce și în arta statuară, ca acel turc care păzește cîțiva condamnați în grupul statuar de pe podul Carol de la Praga, chip de comedie, devenit de îndată celebru în orașul de aur⁴. „Turcisme” au pătruns în viața europenilor, prin imitarea costumelor, a unor ceremonii sau obiceiuri : Maria Tereza a pozat în diverse costumații pictorului elvețian Jean Etienne Liotard care făcuse, mai înainte, portretul lui Constantin Mavrocordat, iar împreună cu fiica sa Mariana în costum turcesc⁵. În mediile guvernanților, interesul față de imperiul otoman va crește continuu datorită „problemei orientale”, cu o pondere tot mai mare în politica europeană, de-a lungul

secolului⁶. De fapt imaginea turcului este mai nuanțată în rapoartele ambasadurilor sau a emisarilor cu obiective politice, decît în deciziile cancelariilor imperiale. Atunci cînd vorbim despre Europa avem în față nu numai națiunile care se afirmă treptat în secolele 17—18, dar și imperiile care continuă politica lor de înglobare a întregului continent sub un singur sceptru; paralel, oameni de cultură, ca Erasim, vorbesc despre „patrie”, despre atașamentul față de cei care te înconjoară și de care răspunzi, atunci cînd le conduci destinele, un atașament salvator, în gîndirea marelui umanist, deoarece ar putea trăi pofta cuceririlor și instaura pacea în lume⁷. În cancelariile imperiale, lumea va avea, însă, alt chip. Astfel, copiii Mariei Theresa învățau istorie și știință politică memorînd ilustrații executate pe tăblițe, așa-numitele „Lehrtafeln”. Una dintre ele, comunicată nouă de Österreichische Nationalbibliothek, prezintă sus factorii care susțin imperiul — puterea militară, concordia, sirguința, pacea etc.; apoi pe două rafturi citeva state de pe continent, iar jos marile puteri: monarhia austriacă, monarhia burbonică, adică Franța, imperiul otoman, regatul Prusiei și monarhia britanică. Surprinde faptul că mingile de pe rafturile de mai sus nu reprezintă decît citeva state, acelea care intrau în orbita intereselor habsburgice. Această viziune imperială ne explică foarte clar cum înțelegea să stabilească relații politice și culturale cel care-și însușea aceste cunoștințe, un moștenitor al tronului convins ca orice copil, că poza pe care o privește redă adevărul gol goluț; mai ales că viziunea aceasta, intitulată Bilanx Austriaca, era dominată de două figuri de basm care deasupra construcției țineau în mîini două inscripții care proclamau „geniul celor care stăpîneau” și „priceperea miniștrilor”⁸.

Mai rigide în aprecieri și mai puțin atente la schimbare, cercurile oficiale otomane se considerau purtătoare a normelor perfecte și judecau pe ceilalți în funcție de modul în care se încadrau sau nu în modelul de cultură elaborat de societatea otomană. Îmbinarea politicii de convertire cu exclusivismul imperial întreținea un sentiment de superioritate față de occidentali nu numai în rîndul guvernanților otomani, dar și al oamenilor de rînd. Exclusivismul era prezent, într-o formă mai atenuată, în cercurile conducătoare din Fanarul grecesc, unde animozitatea față de „latini” era încă puternică. Ca în orice societate „închisă”, sentimentul superiorității compensa lipsa de comunicare intelectuală. Părțile europene continua să fie denumite de către otomani „Rum-yli”, așa cum fuseseră desemnate de strămoșii lor care intraseră în contact cu imperiul „roman” de răsărit, imperiul bizantin⁹; în acea zonă, oamenii gîndeau și se comportau altfel decît recomandau ulema-lele, gardienii normelor sacre islamice. Ca și în imperiul bizantin, unde fuseseră făcute demarcări clare între sălbăticiei care se comportau ca animalele, barbarii creștini și cei necreștini care nu ajunseseră la superioritatea bizantină și ereticii care păreau cei mai primejdioși, și în imperiul otoman deosebiri între cetățeanul imperiului și străin apăreau pe nivelul consumației alimentare și al comportării sexelor, cît și pe nivelul organizării religioase¹⁰. Chiar cei care erau familiarizați cu demnitarii otomani, românii și ungurii, resimțeau intens aceste deosebiri. Mikes Kelemen, care a însoțit pe Fransisc Rakoczi în exilul din Turcia, nota în 1717: „Adevărat este că turcilor le sîntem dragi, nu ducem lipsă de nimic; nimeni nu suferă vreo vătămare, dar neamurilor străine le este anevoie aici, neputînd lega cunoștințe și prietășuguri de nici un fel”¹¹. La rîndul său, Dimitrie Cantemir, care a izbutit să pătrundă în intimitatea dregătorilor otomani și să lege prietenii cu cîțiva viziri și gînditori, unii

dintre ei adevărați sceptici¹² nu s-a putut împiedica să descrie lumea curții ca o pantomimă cu măști baroce, iar sediul puterii imperiale ca un templu al lăcomiei în *Istoria imperiului otoman* și în romanul satiric *Istoria ieroglică*. Deosebiri în mentalitate sînt frapante : orice cititor al cronicilor otomane este astăzi surprins de faptul că istoria are un singur sens, mereu favorabil Înaltei Porți și un caracter festiv, aerul de sărbătoare îmbrățișînd cele mai violente încheștări militare. Un cronicar poet ca Mehmed Rașid, trecut prin funcții de seamă în imperiu și victimă a unor intrigi meschine, nu se abate niciodată din stilul său ce învăluie în strălucire cele mai singeroase ciocniri. Respingerea unui atac austriac asupra Orșovei, în 1689, este descrisă ca în *O mie și una de nopți* : „Cu ajutorul lui Allah, Zefirul cuceririi și victoriei suflînd din partea musulmanilor, iar vîntul înfrîngerii suflînd în partea ghiaurilor demni de infern, cea mai mare parte a oștirii îndemnate de diavol a pierit sub loviturile de tunuri și de puști” ; în schimb, dezastrul de la Zenta este istorisit ca un moment de mult dorit de vizirul Elmaș-Mehmed pașa pentru a dobîndi cununa de martir și faptele „dușmanilor legii” sînt repede asezonate cu povestea unui personaj care a apărut la Timișoara și a încărcat „toate cutiile de halva într-un car cu boi”¹³.

Îndoieli asupra superiorității modelului cultural otoman au început să se instaleze în cercurile cărturarilor otomani după cei noii „romani” s-au dovedit că dețin o forță superioară Înaltei Porți. Prima măsură a fost de a trimite observatori în țările occidentale ; a doua, de a oferi un mijloc de informare curentă cercurilor oficiale. Primul ambasador la Paris, Mehmed effendi, nota în memoriile sale aceste impresii din 1720 : „Francii nu se aseamănă turcilor, așa cum noaptea nu se aseamănă zilei. Cînd intrăm într-o locuință, noi scoatem încălțămîntea și ne descoperim capul ; francul face de-andoaselea. Noi lăsăm să ne crească barba și ne radem capul, scriem de la dreapta la stînga și punem cuvertura sub masă ; la creștini, toate aceste obiceiuri sînt invers. Pe scurt, așează un franc cu capul în jos și picioarele în sus și vei avea un turc”¹⁴. Misiunile în Europa nu au avut, însă, continuitate. Cît despre proiectul unui periodic, el a fost făcut de un raguzan Treleschi, fost în serviciul principelui Constantin Mavrocordat, care a propus vizirului să publice o gazetă franceză sub titlul „Evenimente istorice și politice din Europa”, dar propunerea a fost respinsă sub motiv că subminează autoritatea sultanului¹⁵. Pentru același motiv nu au putut lucra ateliere tipografice la sud de Dunăre.

Cu excepția atelierului organizat de transilvăneanul renegat Ibrahim Muteferrika, în 1727 la Istanbul, alte tipografii nu au lucrat la sud de Dunăre pînă spre sfîrșitul secolului. Oamenii de cultură din Sud-Estul european nu aveau posibilitatea să-și imprime cărțile sau, mai mult, să ia parte la dialogul internațional decît la București, Iași sau Cluj, unde cărțile nu erau, totuși, tipărite în ritmul celor occidentale. Cărți grecești sau slave mai apăreau în centre din diaspora care nu aveau întotdeauna contact cu „realitățile de acasă”¹⁶. Legăturile dintre inlelectualii porneau adesea și se consolidau prin corespondență, dar în Sud-Estul european poșta este neregulată, iar suspiciunea autorităților apăsătoare. Puțini sînt cei care ajung să fie cunoscuți peste hotare, ca Dimitrie Cantemir sau Nicolae Mavrocordat¹⁷. Cunoștințele occidentalilor despre principatele române nu sînt bogate și ele nu se precizează decît atunci cînd apare un interes deosebit, precum existența unei mari biblioteci la București, o reformă despre care principele însuși ține să vorbească cititorilor francezi sau cînd consemnările se datoresc unui călător inteligent care trece dincolo de cercul oficia-

lilor și pătrunde în viața cotidiană a oamenilor¹⁸. Călători originari din Sud-Estul european care să lase relatări despre drumurile lor de-a latul continentului sînt prea puțini; lumea din aceste părți nu se destăinuie.

Nici cartea, nici periodicul, așa cum nici scrisorile și nici relatările de călătorie nu redau un dialog; comunicarea nu pornește din două direcții și nu se leagă între parteneri la fel de disponibili. De o parte, întîlnim un cărturar român care ajunge la Padova și apoi întreține o amplă corespondență cu cercurile diplomatice ale vremii, dar stolnicul Constantin Cantacuzino nu ne vorbește despre sine și nici nu ne dă prilejul să intrăm în intimitatea curții românești, decît în prea mică măsură. De cealaltă parte, îl întîlnim pe Leibniz care constată asemănări între aritmetica binară și aritmetica chineză și cere să fie invitați cărturari chinezi în Europa¹⁹. De o parte o lume care apare doar pe planul relațiilor oficiale și care vorbește prin texte „obiective”, precum istoria neamului sau cărțile sacre; de alta, o lume care investighează mediul înconjurător și caută peste tot și în toate domeniile surse noi de prosperitate, chiar dacă nu are timp să aprofundeze consecințele descoperirilor asupra naturii umane. Deosebirea este netă între culturile axate asupra unor adevăruri fundamentale — culturile „de concentrare” — și culturile care deduc adevărurile din datele experienței culese din diverse domenii — culturile „în expansiune” —. De aici și rolul divers acordat artelor într-o parte și într-alta a continentului: în timp ce în culturile în expansiune ficțiunea face să coexiste realități diferite pentru a oferi imaginea unei lumi în prefacere, în culturile de concentrare ficțiunea ilustrează permanența, adevărurile imuabile capabile să asigure rezistența și un ideal comun, ca în pictura postbizantină.

Ceea ce a contribuit la extinderea investigațiilor intelectuale sau la replierea lor a fost sprijinul sau interdicția venită din partea puterii politice. În timp ce puterea politică din Anglia sau Franța a înconjurat cercetarea științifică de natură să favorizeze expansiunea militară și economică a statului. Imperiul otoman a cenzurat discuțiile care puteau atenta la autoritatea preceptelor pe care se întemeia autoritatea sultanului. Pînă tîrziu în secolul 18, europenii au fost desemnați drept „infideli” și tratați ca și cum superioritatea economică și militară a acelora nu ar fi fost evidente. Intelectualii otomani preferau să facă apel la clișee consacrate chiar atunci cînd trebuiau să descrie moda din secolul 18 și se refereau la ilustrații din secolul anterior. Neschimbarea prevala în judecăți și singurul șoc provocat de occident asupra mentalității cecurilor din serai se va datora unui fenomen complet laic, deci neîncadrabil în schema veche — revoluția franceză²⁰.

Imaginile mentale au jucat un rol preponderent în condițiile unei comunicări cu flux capricios și adeseori întîmplătoare. Ceea ce constatăm în cercurile politice otomane poate fi regăsit în mediile orășenești sau țărănești occidentale, unde atitudinile s-au modificat lent, vechile animozități cedînd greu pasul în fața informațiilor curente; adversitatea față de bizantinii „schismatici”, față de otomanii de altă lege, față de o zonă încă misterioasă, atractivă uneori numai pentru că putea fi întrevăzută prin intermediul clișeului familiar al „bunului sălbatec”²¹, nu a fost supusă examenului critic decît după ce achizițiile orientaliștilor au pătruns în rîndul opiniei publice. Progresele orientalisticii au fost remarcabile în prima parte a secolului 18, datorită unui Antonie Galland, Pétis de la Croix, Barthélemy d'Herbelot sau Dimitrie Cantemir, dar lucrările savante au nevoie de timp pentru a acționa asupra conștiinței colective. Este sufi-

cient să amintim faptul că *Istoria imperiului otoman* a lui Cantemir a intrat doar treptat în circuitul științific; recenzat în Germania și Franța, cartea a fost elogiată de abatele Prevost și a inspirat citeva judecăți inoitoare ale lui Voltaire, dar de-abia spre sfârșitul secolului Sir William Jones a subliniat valoarea ei de excepție pentru cunoașterea reciprocă²².

Intresantă, în acest context, este discuția pe care a provocat-o profesorul Hugh Trevor Roper la primul colocviu româno-britanic de la Căciulați, din 1975. Ocupându-se de ecoul operei cantemiriene în Marea Britanie, distinsul profesor a apreciat că el a fost aproape nul, de vreme ce nu întâlnise ecouri în scrierile oamenilor politici, ale diplomaților, ale istoricilor. Citeva referiri pline de laude în scrisorile trimise, în 1745, de abatele Jean Bernard Le Blanc de la Londra prietenilor săi din Paris și o recenzie plină de venin la adresa traducătorului, Nicholas Tindal, apărută în „Grub Street Journal”, în aprilie 1735, au fost singurele ecouri culese de Trevor Roper și ele i-au dezvăluit faptul că opera a apărut „într-un moment nefavorabil, într-o epocă de scepticism, de vulgarizare elegantă, de cosmopolitism plin de suficiență, lipsită de receptivitate intelectuală și de vigoare a gândirii”. Exemplul dat de celebrul dr. Jonhson este, într-adevăr, grăitor, deoarece, ocupându-se de istoria turcilor a lui Richard Knolles, el scria, în „The Rambler” din 18 mai 1751, că „nimic nu ar fi putut mai adine scufunda în obscuritate pe autor ca poporul îndepărtat și barbar a cărui istorie o relatează el... Națiunea care a produs pe acest mare istoric privește cu îndurerare modul în care și-a produs geniul în slujba unui subiect străin și neinteresant, iar acest scriitor care și-ar fi putut câștiga faima numelui său dacă ar fi elaborat o istorie a țării sale, s-a expus primejdiei de a cădea uitării relatând întâmplări și revoluții pe care nimeni nu dorește să le știe”. Dacă opera lui Cantemir a fost cercetată cum se cuvine de un Gibbon și un William Jones, spre sfârșitul secolului, conchidea Trevor Roper, aceasta s-a datorat unei schimbări intervenite în studiul istoriei, ea însăși o consecință a „revoluției în gândire” provocată de opera lui Montesquieu profund ancorată în realitățile sociologice²³. Explicația este demnă de a fi reținută dar este desigur parțială, pentru că interesul față de Sud-Estul european a crescut pe măsură ce a început să fie înregistrată varietatea culturală a acestei zone, adică pe măsură ce ochiul observatorului a pătruns dincolo de cercul oficial și a perceput diferitele manifestări ale locuitorilor orașelor și ale satelor care treceau dincolo de activitățile prozaice. În locul relatărilor care își propuneau să contribuie la o mai exactă cunoaștere doar a capacității militare sau a resurselor economice ale imperiului sau a descrierilor care utilizau terminologia antică sau bizantină au început să apară prezentări mai ample și mai aprofundate decât „istoriile absurde și puerile” care-l iritau pe Cantemir; de fapt, însăși denumirea de peninsulă „balcanică” este o reminiscență a tatonărilor erudite din secolele îndepărtate²⁴.

După ce comunicarea s-a făcut în cadrul unei Europe a „culturii” sau a „republicii literelor”, cum scria Erasmus, în care se bucurau de prestigiu clișeele mentale, o imagine mai realistă a continentului a prins contururi din secolul 17 înainte²⁵; în secolul 18 aceasta s-a precizat treptat mai ales pe măsură ce filosoful a devenit conștient de datoriile sale față de societate²⁶. Dintre cei care au știut să privească, fără prejudecăți, civilizația otomană, un loc aparte i se cuvine distinsei călătoare care a fost Lady Montague, sensibilă la curtenia întâlnită în baia țurcească, unde nu a ob-

servat „nici unul din acele zîmbete dispreţuitoare sau şoapte satirice care nu lipsesc din adunările noastre atunci cînd cineva nu apare îmbrăcat exact după modă”, fapt care o făcea să conchidă că „manierele umanităţii nu diferă atît de mult pe cît ar vrea să ne facă să credem autorii de călătorii”²⁷.

În acelaşi timp, însă, expansiunea economică şi militară a statelor occidentale a imprimat ideii de Europa formulată în aceste locuri o nuanţă dominatoare, de neturburată superioritate²⁸. Noua lume a civilizaţiei exemplare, s-a definit pe sine în raport cu „barbarii” care au fost multă vreme cei de altă lege; apoi, criteriile au început să se turbure, în timpul războaielor religioase, cînd conceptul de barbar a desemnat în primul rînd cruzime şi cînd s-a constatat că „barbarii” apăruseră în sinul aceleiaşi societăţi. Dar şi în acest context „barbarul prin excelenţă” a rămas „turcul”, în pamfletele din secolul 16, cînd se scria că noaptea Sfîntului Bartolomeu a fost „o etapă spre turcizarea regatului” francez şi că Henric al IV-lea urmăreşte să conducă ţara „à la turque”²⁹. Cu un secol mai înainte, Enea Silvio Piccolomini introdusese în curent adjectivul „european” şi în numele unei comunităţi de cultură ceruse lui Mahomed II să se convertească şi să intre în „civilizaţia creştină”³⁰. Atît musulmanii, cît şi „ereticii” ortodocşi reprezentau o altă lume pentru umanişti şi oameni de cultură occidentali pentru că se conduceau altfel, ignorau tehnicile ce asiguraseră un avans economic Occidentului şi nu aveau destule tipografii, de unde aprehensiunea că formau o lume a ignoranţei. Întemeiat pe carte, umanismul nu a dialogat cu cultura orală pe care a considerat-o o formă „inferioară” de activitate intelectuală. Sud-Estul European a apărut în ochii acestor oameni ca o zonă „barbară”, mai ales datorită faptului că nu se bucura de cuceririle Renaşterii cu care se mîndreau ei şi care formau apanajul civilizaţiei europene: imprimeriile, practica limbilor antice, academiile şi universităţile, arhitectura clasică şi arta construcţiei navale şi a navigării³¹.

În asemenea condiţii, reflectarea Sud-Estului european nu a fost puternică în literaturile occidentale din secolele 15—16; partea de continent dominată de otomani era privită fie ca teritoriu de cruciadă, ca în Evul Mediu, fie ca un tărîm exotic. În cel mai important poem al Renaşterii, *Lusiada*, Camões oferă cititorului, în Cîntul 9, o imagine a Europei în cadrul căreia Balcanii sînt astfel descrişi :

„Între bătrînul Istru şi strîmtoarea
Ce-i dete Hele numele-i prin moarte,
Sînt traci vînjoşi, frăţini cu nenfricarea,
În patria iubită a lui Marte.
Rodope, Hemus, stau sub ascultarea
Urgiei otoman-n astă parte,
Ce şi Bizanţu-l are-n stăpînire . . .
Vai, Constantin, cumplită plîngărire !”

Dar la acest vaet, ce ne reaminteşte de reacţia umanistă la ştirea căderii Constantinopolului, se adaugă în Cîntul VII, o asociere care ne vorbeşte despre vechile animozităţi „latine” faţă de bizatini, atunci cînd se cere vitejilor să pornească împotriva otomanilor :

„Acele noi şi crude născociri
De moarte-aducătoare-arterii,
Din bizantine şi turceşti zidiri
S-aleagă numai pulberi şi puaderii !”

www.dacoromanica.ro

Și mai târziu evocarea literară va îmbrățișa tărîmuri cu nume antic sau acte senzaționale precum aluziile, mai frecvente la Transilvania, din piesele lui Lope de Vega sau Shakespeare. Regăsim aceste două dominante și în secolul 17. Astfel, în romanul italian puțină atenție a fost acordată realităților spațiale sau cronologice, geografia lui „gravitînd în jurul unor spații de evaziune sau de posibilă înstrăinare de realitatea cotidiană”. Atît *La Taliclea* de Ferrante Pallavicino, în care apare un principe din Transilvania, cît și *L'Orestille* sau *Fuggitiva* de Girolamo Brusoni, unde vine vorba despre un rege din Dacia și de un război care are loc „înspre Dacia și Panonia”, nu reflectă realități sud-est europene; cît despre celebra *Diunea* a lui Giovan Francesco Loredano — a cărui operă *Zăbava fantasei* va hrăni barocul românesc în secolul următor —, ea aduce în scenă niște traci, dar obiceiurile acestora „oscilează între cele ale barbarilor antici și cele ale turcilor moderni”³². Cît despre senzațional, acesta îl face pe Jean de Prechac să scrie între 1677 și 1688 nu mai puțin de cinci „nouvelles” inspirate de întîmplările relatate de gazete, evocînd dispariția tragică a vizirului Kara Mustafa sau aventurile lui Emeric Tekeli, aliatul otomanilor împotriva habsburgilor; evenimentele singeroase care au dus la înlocuirea lui Mahomet al IV-lea cu fratele său Soliman, relatate de „Mercure galant” în mai multe numere din 1688, l-au inspirat pe Eustache Le Noble care, în *Abra-Mulé ou l'Histoire du déthronement de Mahomet IV*, a adus la suprafață adevăratul resort al dramei — gelozia...³³.

Presa a alimentat senzaționalul, în continuare, în secolul 18; a devenit, însă, mai obiectivă și a ajuns să prezinte mai exact și mai autentic evenimentele din imperiul otoman, astfel că se poate vorbi despre o trecere de la atitudinea de acerbă dușmănie la atitudinea de evidentă neutralitate³⁴. Dar aceasta nu înseamnă că informația a devenit mult mai rapidă. Știrile care sînt inserate în „Gazette de France” continuă să parcurgă un lung releu, astfel că evenimentul a avut timp să se transforme în istorie; imperiul otoman nu intră în sfera imediatului. Sosirea sultanului la Erzerum, la 12.6.1635 a fost comunicată din Istanbul la 28.6. știrea a ajuns la Veneția la 21.8 și a apărut în „Gazette”, la 15.9, adică după 86 de zile; depunerea vizirului de la 16.5.1719, este comunicată din Istanbul la 18.6, ajunge la Viena, la 26.7 și este făcută publică de „Gazette” la 16.8, adică după trei luni; depunerea sultanului din 1.10.1730 este cunoscută la Moscova la 30.10 și apare în „Gazette” la 2.12, deci după 63 de zile³⁵. Atitudinile mentale nu se modifică rapid în asemenea condiții și atît cercurile guvernante, cît și locuitorii orașelor și satelor europene continuă să privească Sud-Estul, această parte a continentului în care este prezent imperiul otoman, drept o lume străină, drept o alteritate care nu pare să aparțină Europei. Între imagine și realități se menține un decalaj pe care spiritul filosofic nu reușește să-l acopere.

Între evenimentele din Sud-Estul european și reflectarea lor în presa occidentală, între cunoștințele occidentale despre cultura din această parte a lumii și curente noi apărute în literatura sau pictura practică de popoarele sud-est europene, între slaba difuzare a cărților apărute în tipografie și atelierele sud-est europene și „foamea de carte” străină din mediile cultivate din această parte a continentului, între direcțiile gîndirii occidentale și cea sud-est europeană persistă deosebiri și distanțe care și află expresia, în cele din urmă, în ezitățile filosofilor occidentali de a îngloba Sud-Estul european într-o Europă a civilizației (de model occidental) precum și în intensă aspirație spre modernizarea civilizației din gîn-

direa cărturarilor sud-est europeni. Despre aceste ezitări și aspirații ne vorbesc studii recente privitoare la tendințele reflectate în pictura românească, cuprinsul unor biblioteci balcanice, opinii ale unor străini despre realitățile sud-est europene, mișcarea de idei din această parte a continentului³⁶.

Toate aceste aspecte aduc în lumină un dialog al imaginilor clișeeelor, stereotipurilor care, la rândul lui, trebuie să devină obiect de studii pentru a explica motivele pentru care Europa, model de civilizație și teritoriu al acțiunii culturale, a avut în secolul 18 frontiere încă neclare, unele dintre ele prezente în gândirea unor istorici sau a unor diplomați de azi.

N O T E

¹ Eugenio Garin, *Rinascite e rivoluzioni. Movimenti culturali dal XIV al XVIII secolo*, Bari, Laterza, 1975, p. 330, 332.

² Despre expansiune și concentrare mai pe larg în cartea noastră *Umaniștii români și cultura europeană*, Minerva, 1974.

³ Jean Delumeau, *La peur en Occident*, Fayard, 1978, p. 269.

⁴ Victor L. Tapié, *Baroque et classicisme*, Plon, 1972, p. 339.

⁵ Vezi catalogul expoziției organizate în 1980 la Schönbrunn: *Maria Theresia und Ihre Zeit*, nr. 15.05; comentarii la Charles Delvoye, *A propos des expositions Marie Thérèse et Joseph II à Schönbrunn et à Melk*, „Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques”, Bruxelles, 1980, p. 487–496.

⁶ Vezi Andrei Oțetea, *Contribution à la Question d'Orient*; versiunea română publicată în *Scrieri istorice alese*, Edit. Dacia, 1980.

⁷ Jacques Chomarat, *Aspects de la conscience européenne chez Vallu et Erasme in La conscience européenne au XVe et au XVIe siècle*, Paris. Ecole normale supérieure de Jeunes filles, 1982, p. 71, 72.

⁸ Această Lehrsafel a făcut parte din expoziția Maria Theresia und Ihre Zeit.

⁹ Vezi Dimitrie Cantemir *Historian of South East European and Oriental Civilizations*, p. 35–36.

¹⁰ Evelyne Patlagean, *Byzance, le barbare, l'hérétique et la loi universelle* în *Ni Juif ni Grec*, Paris – La Haye, 1978, p. 82–90.

¹¹ Mikos Kelemen, *Scriori din Turcia*, Edit. Kriterion, 1930, p. 19–20.

¹² Ca Es'ad Efendi cu care discută despre preceptele coranice, vezi Dimitrie Cantemir *Historian*, p. 69–70.

¹³ Vezi *Cronici turcești privind Țările Române*. Extrase publicate de Mustafa A. Mehmet, Edit. Acad., 1980, vol. III, p. 167, 196.

¹⁴ Citat de Bedrettin Tuncel, *Transmutation de la littérature turque au XIXe siècle et ses rapports avec les lettres occidentales*, „Synthesis”, VI, 1979, p. 46. O traducere integrală recent apărută: Mehmed Efendi, *Le paradis des infidèles. Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence*. Introduction et notes par Gilles Velestein, Maspero, 1981.

¹⁵ Vezi Orhan Kologlu, *Le Turc dans la presse française*, Beyrouth, 1971, p. 95.

¹⁶ Amănunte în capitolul nostru din lucrarea colectivă *România în Sud-Estul Europei*, Edit. Politică, 1979.

¹⁷ Vezi Paul Cernovodeanu, *Démètre Cantemir vu par ses contemporains*, „Revue des études sud-est européennes”, 1973, 1, p. 637–656; Jacques Bouchard, *Les relations épistolaires, de Nicolas Mavrocordatos avec Jean Le Clerc et William Wake* în *Νεοελληνικός διαφωτισμός* Atena, 1980.

¹⁸ Vezi Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'Âge moderne*, Edit. Académie-CNRS, 1980; Anne-Marie Cassoly, *Autour de l'insertion dans le Mercure de France de la Constitution de Constantin Mavrocordatos*, „Revue des études sud-est européennes”, 1981, 4. În șirul călătoriilor din secolul 18 se distinge Jeremy Bentham care influențează în București câțiva gânditori ilumenali (vezi E. D. Tappe, *Bentham in Wallachia and Moldavia*, „The Slavonic Review”, 29, 1950, 72) sau un grup de trei intelectuali britanici care în 1794, au fost găzduiți de Ilinca, soția agăi Argintoianu (E. D. Tappe and Trevor J. Hope, *A Cambridge Don and his Companions in the Balkans*, „Revue des études sud-est européennes”, 1980, 4, p. 591–616). Pentru călători, în general, vezi studiul lui Paul Cernovodeanu, *Image de l'autre: réalités balkaniques et roumaines à travers les récits des voyageurs étrangers*, în același număr de revistă, p. 584–590.

¹⁹ Vezi R. Etiemble, *L'Orient philosophique au XVIIIe siècle*, Cours, IIème partie, Sorbonne, 1957–1958.

²⁰ Vezi Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, 1982.

²¹ Vezi Andrei Pippidi, *vol. cit. supra*.

²² Vezi fragmentele reproduse în capitolul *XVIIIth Century Echoes* din cartea Dimitrie Cantemir *Historion of South East European and Oriental Civilizations*.

²³ Hugh Trevor Roper, *Dimitrie Cantemir and England*, text prezentat la primul coloviu de istorie româno-englez, Căciulați, 1975. Comentarii și în cartea noastră *Romanian Humanists and European Culture*, p. 147–148.

²⁴ Vezi Victor Papacostea, *Civilizația românească și civilizația balcanică*, p. 345–346.

²⁵ Arlette Jouanna, *Images de l'Europe chez les historiens et les théologiens de la société en France au XVIe siècle* în *La conscience européenne*, p. 205.

²⁶ Vezi Ann Thomson, *Le philosophe et la société* în *Transactions of the Fifth International Congress on the Enlightenment*, 3, Oxford, 1981.

²⁷ *The Selected Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, edited by Robert Halsband, Longman, 1970, p. 90, 97.

²⁸ Vezi Jean Céard, *L'Image de l'Europe dans la littérature cosmographique de la Renaissance* în *La conscience européenne*, p. 62.

²⁹ Denis Crouzet, *Sur le concept de barbarie au XVIe siècle*, în *La conscience européenne*, p. 103–126.

³⁰ Jeannine Quillet, *L'Europe „trois fois connue” de Dante à Nicolas de Cues* în *La conscience européenne*, p. 341–342.

³¹ Marie-Louise Pelus, *Un des aspects de la naissance d'une conscience européenne: la Russie vue d'Europe occidentale au XVIe siècle* în *La conscience européenne*, p. 323.

³² Alberto Tenenti, *I Balcani nel romanzo italiano del Seicento* în *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*, Budapeșt, Akademiai Kiado, 1982, p. 89–96. Vezi și Andrei Pippidi, *Imagini spaniole ale Transilvaniei: Lope de Vega și Duque de Estrada* în *Stud. Societale. Ațiune*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1982, p. 173–186.

³³ C. Dana Rouillard, *French Prose Fiction and Current Turkish History, 1675–1700*, în *Proceedings of the IXe Congress of the ICLA*, Innsbruck, 1982, vol. 4, p. 57–62.

³⁴ O. Kologlu, *op. cit.*, p. 181–185.

³⁵ *Idem*, *ibidem*, p. 138–139.

³⁶ Vezi „Revue des études sud-est, européennes”, 2/1983: *Connaissances et réalités culturelles au 15e siècle*. De asemenea, studiul nostru *Das Bild der Österreicher und der Türken in der Rumänischen Kultur am Ende des 17. Jahrhunderts*, „Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit”, Wien, 1983, Band 10, p. 44–53.

STÉRÉOTYPES ET IMAGES NOUVELLES DANS LA COMMUNICATION INTELLECTUELLE AU XVIIIe SIÈCLE

Résumé

Au XVIIIe siècle, l'image de l'Europe est devenue graduellement plus complète et plus claire qu'au siècle précédent : de nouvelles images ont été élaborées par les savants et écrivains, mais les stéréotypes ont continué de faire bonne fortune surtout dans les milieux associés au pouvoir politique et dans les couches paysannes. Eclairantes, dans ce sens, sont les attitudes des gouvernants ottomans face aux états occidentaux ; mais l'empire n'a été perçu mieux que vers la fin du siècle, lorsque les voyageurs et les savants ont saisi la variété ethnique et culturelle de la zone sud-est européenne, pendant que l'esprit critique des lettrés de cette zone, comme Dimitrie Cantemir, détachaient l'esprit de leurs compatriotes des images traditionnelles, en l'orientant vers l'image fascinante de l'Europe éclairée.

SITUAȚIA ȚĂRĂNIMII DIN SECOLUL AL XIX-LEA REFLECTATĂ ÎN LITERATURA EPOCII

PARASCHIVA CÂNCEA

Contactul dintre producția literară și realitățile sociale ale unei epoci poate da unei părți a literaturii valoare de izvor istoric, fapt constatat de unii istorici, printre care savantul N.Iorga în: *Istoria universală văzută prin literatură*, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea* și *Bucureștii de acum un veac după romanul unui avocat*.

În general, aspecte din viața țărănească, cuprinse în operele literare, nu redau ansamblul acesteia cu întreaga sa problematică, dar au o mare diversitate și un puternic realism.

Nuvela *Coliba Măriucăi* de V.A. Urechia, subintitulată „roman național”, își fixează acțiunea aproximativ după 1840, la moșia vornicului Gorjănilă, în ținutul Roman. Lucrarea cuprinde și mențiuni realiste asupra situației țărănimii. Despre clacă autorul afirmă că este un „frumos obicei... cînd se urmează numai între țărani; dărăpănător, de prisos, cînd țărani îl țin pentru folosul stăpînilor”¹. În acțiunea nuvelei, cîțiva săteni ciocnesc cîte o cană de vin în fața unei circiumioare, glumiind dar și discutînd despre noile porunci ale vătăfului: unii sint chemați la o clacă, altul trebuie să aducă un car de lemne la curte, dar un vînt de nesupunere străbate printre ei, pornit din ura față de vătăf și nedreptățile sale. Unul dintre țărani spune altuia: „nu pot eu să mistuiesc bicele cele care o pus să-mi dea căpcăunul cîla de vătăf pentru că nu m-am putut duce la secerat, că-mi trăgea de moarte copila Măriuca”. Apare vătăful, glumele și dicuțiile încetează; el cere „un om la belic”, dar nimeni nu vrea să se ducă și el începe să injure și să lovească pe țărani. „Și cu toate acestea — continuă autorul — brațele lor, din care numai două-trei erau deajuns ca să amestece cu pămîntul pe vătăf, erau ca legate la piept, pînă la atît frica judecăților stăpînești îi oprea de a se apăra, pînă la atît servitutea umilește și degradează”². Totuși la porunca vătăfului nu se supun și cînd acesta se îndepărtează, în urma lui țărani strigă: „Căpcăunule, lua-te-ar dracu!,... Duce-t-ai învîrtindu-te ca ciocîrlia! Să vii cînd te-oi chema eu, călăule!... să te văd, cînd mi-oi vedea ceafa!...” Iată deci, reflectate în lucrarea lui V.A. Urechia, aspirări în lumea satelor și opoziție țărănească față de ele.

Dintre operele anterioare anului 1848, poezia intitulată de Cezar Bolliac *Muncitorul* se referă la țărănime nu la exploatații din lumea orașelor, cum s-ar putea presupune după titlu. Sint reflectate aici speranțe și încercări țărănești de a ușura oprimarea, devreme ce nu putea fi lichidată, dar ele erau înăbușite; după ce este descrisă, din copilărie pînă la maturitate, viața tristă a unui sărac din lumea satelor, poetul se oprea la condițiile grele de muncă ale celui care era acum cap de familie, cu mare dragoste de soția și fiica sa: „Munceam eu cît și patru și fără a face gură”³. În poezia „Sîla”, C. Bolliac descrie viața grea a unei tinere țărănuce, copleșite de sărăcie, cu nevoi agravate de boală și neputința părin-

ților săi. Dorobanții pătrund în umilul bordei să iau și puținul încă existent acolo; fata cere îndurare. „Dar dorobanții țepeni tot sparg și tot înjură/ Și avintă și ia pîine și vinul și fiertura,/ Că-s oameni stăpînești. El nu mai stă de vorbă cînd are biciu-n mină... Cu el să nu glumești”⁴. Învățămintele revoluției de la 1848, amare prin înăbușirea sa, se oglîndeau în poezia lui Bolliac, scrisă în decembrie acel an la Brașov, *Ciocoi în revoluție*; era prezentată comparativ atitudinea loială a țărănimii în contradicție cu trădarea revoluției de către elemente burgheze cu pretenții de nouă boierime. Situația grea a țăranului, dorința sa de a rupe lanțul social-economic care îl încătușa, se reflectau în poezia lui Cezar Bolliac din deceniul al șaselea al secolului trecut, cu accente mai puternice ca în perioada anterioară. Datînd din 1851, cînd emanciparea țărănimii nu se întrevădea, ca fapt legislativ, poezia *Clăcașul* reflecta, cu accente dramatice, situația, de atunci, a țărănimii: „Oh! Legați pentru vecie/ De pămîntul unde stăm/ Plătim vecinică chirie și pe apa care bem/ Nu avem nimic al nostru;/ Tot în preajmă e străin!/ Venim ruși din lucrul nostru/ Și dăm peste al luptei chin”⁵.

În *Se naște sau se face omul?*, poetul își declară deschis, în primul rînd preocuparea sa pentru situația a două categorii sociale, ambele necmancipate încă, „Țiganul și clăcașul/ Au fost gîndirea mea/ Stăpînul, arendașul/ Și legea lor cea grea/ Muza mi-au pus în doliu”. Apoi ei arată, de această dată, împletirea între prezența religiei și a clerului în viața satelor și întreaga exploatare a țărănimii: „Căci popa e complice/ Al vechii tiranii/ Și-oricîte va s-explice/ Ne infundă în robii/; autorul demască, „Dijma, claca, birul greu/ Draci cîți fată tirania/ Cu voia lui Dumnezeu”⁶.

În sceneta *Proces general între două hordii și nație sau spoiiții cu roșu și spoiiții cu alb*, publicată în 1861, I.H.Rădulescu atinge diferite aspecte din viața țărănimii, în acea epocă în care existau preocupări pentru modificarea, pe cale legislativă, a situației sale.

În acest *Mister în două acte* — cum își denumea autorul lucrarea — prin intermediul unor personaje alegorice, se întrevădeau: relația moșier-țăran, demagogie politică față de țăărănime, încercări ale avocaților de a-l induce în eroare pe țăran cînd se afla în fața organelor judiciare. Evident, autorul, idealizează în parte, situația. Dacă într-adevăr, ciocoi și arendașii îi „pișcau” pe țăărani, nici boierii nu erau străini de această multi-seculară „pișcătură”, fiind aprigi apărători ai moșiilor lor, în epoca de redactare și publicare a piesei. Persoane din diferite categorii sociale se simțeau vizate prin publicarea „misterului” și cereau explicații autorului, care accentua caracteristicile personajilor sale — în sensul vizibil în piesă — printr-un articol în „Proprietarul român”, din 6 martie 1861⁷. Sceneta *Un ajutor la timp, dramă într-un act și în versuri* de G.Tăutu, Iași, 1863, cuprinde și elemente utopice — ca ideea soluționării problemelor țărănești prin filantropia altor pături sociale — dar evocă și situația grea a țărănimii înainte de reforma agrară din 1864. Sceneta este o pledoarie pentru îmbunătățirea situației țărănimii și împrumutarea sa, ceea ce avea să se înlăptuiască curînd, fiind o preocupare majoră a factorilor oficiali și particulari progresiști, în epoca în care se elabora și se publica sceneta respectivă. Sub altă formă, tema era reluată de același autor și în aceeași epocă în *Scene contemporane*. Doi exploatare ai țărănimii discută indignați dispoziția de interdicere a bătăii iar unul dintre ei — Terinte — se întreabă cum se va putea „Fără ca să bați românul să-ți vezi bine de moșie?/ Să-ți faci secera și coasa, păpușoi să-i prășești/ Să-ți cari carele

de lemne fără ca să biciuești?” Ei se acuză reciproc de a fi fost, în principiu, de acord cu „constituția” fără a ști că, prin aceasta, relațiile lor cu țărani se vor putea modifica, în parte. Intervine Costică, poet și element social-politic progresist, care confirmă interzicerea bătăii, considerind-o măsura binevenită pentru a ridica demnitatea poporului român „la treapta strămoșească”. Referindu-se în special la țărănime, el continuă: „Căci țăranul nostru are fire moale ca de ceară/ Și ne stă în mîna noastră sau de a-l face crudă fiară/ Sau din el cu ușurință să formăm un brav popor/ Un popor care să fie de dat pildă tuturor”. Din țărănimea română, Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul au făcut eroi, iar regimurile social-politice ulterioare i-au transformat pe țărani în „sclavi”. Cum Terînte își menține indignarea: „Auzi frate, lege dreaptă, să nu poți țăranul bate”, Costică îi recită noua sa poezie, care începe cu strofa, pe care o atribuie unui cor țărănesc: „Destulă vreme spre vecinicie S-a scurs acum a-s-a strecurat/ De cînd noi gemem în iobăgie/ De cînd noi plingem neîncetat” și îi demonstrează că emanciparea țărănimii este garanția progresului țării⁸.

În *Ciococi vechi și noi*, Nicolae Filimon se preocupă — după cum o arată titlul însuși — de viața unora dintre exploatatorii țărănimii. Dar descrierea relațiilor dintre cele două categorii sociale în opoziție dă prilejul unor referiri la țărănime. În al doilea deceniu al secolului trecut, „ciocoiul nou” Dinu Păturică, într-un sat situat la „trei poști” de București, dorea să afle care sînt abuzurile arendașul moșiei respective, în raporturile sale cu țărani. Convocați de Păturică, prin isprăvniceii, țărani după ce „deteră mai întîi plocioanele... începură a se jălui care de care mai mult și toți deodată”. Pentru început, toți afirmă că arendașul i-a lăsat „în sapă de lemn”. Unul se plîngea că arendașul i-a luat boii și vaca, altul că, pentru un împrumut de două banițe mălai, muncește de trei ani și, cînd credea că și-a lichidat datoria, arendașul i-a luat boii de la plug, i-a vîndut și l-a lăsat „sărac lipit”. Altuia i-a necinstit fata „bătînd-o pîna și-a ieșit din minți”, iar pe un altul l-a înjugat la carul cu lemne „ca p-o vită”. În continuarea acestor jeluiri, un țăran afirma că arendașul l-a spinzurat cu capul în jos, l-a afumat cu ardei și l-a chinuit astfel pînă cînd nefecitul i-a dat răvaș că-i datorează treizeci de lei⁹.

Realismul social țărănesc se oglindește în romanele lui D. Bolintineanu *Manoil* și *Elena*, îndeosebi în al doilea dintre acestea. Romanul *Elena* se referă la anul 1862, deci la epoca de desăvîrșire a unirii care era și aceea a unor profunde transformări social-politice; faptul se reflectă în situația țărănimii și în acele pasaje din roman referitoare la această pătură socială. Țărani înțeleg că pot ridica sus capul, încît, și în roman, o reprezentantă a moșierimii afirmă că: „De cînd cu regimul de libertate, s-au obrăznicit și ei! nu poți să-i mai iei la lucru fără să le mai plătești... și dacă pui să-i bată, se laudă că o să se plîngă la cîrmuire!”¹⁰. Puritatea sufletească a Mariei de la Brebu, refuzul ei de a servi de unealtă a unei răzbunări meschine și neîntemeiate¹¹ sînt o dovadă a onestității țărănimii. Deși Elena o asigură că lucrurile se vor schimba în bine, Maria exprimă dezamăgirea sa, reflectînd-o pe cea a majorității țărănimii din acea epocă: „Nu se vor mai schimba, cuconiță! Domnii se schimbă, cîrmuitorii se schimbă, subcîrmuitorii se schimbă; dar ursita noastră tot cea veche. Se zice că împărații lumii au luat în mîinile lor ursita acestei țări, dar noi nu vedem nici o schimbare în bine”¹².

Din vasta operă literară a lui V. Alecsandri, îndeosebi teatrul reflectă, cu realism, aspecte din situația țărănimii. În *Boieri și ciocoi*, autorul precizează, din subtitlu, că acțiunea se petrece în anii 1840—1846, mențiune absentă în alte cazuri, Editând o în 1874, D. Frunzescu menționa valoarea de document istoric a piesei. Astfel în „Prefață din partea editorului” se afirma că, în acea comedie, „autorul arată în culori vii starea politică și socială a Moldovei între anii 1840—1848. Aceeași stare de lucruri era pe atunci și în Valahia, căci aceste două țări surori au trecut prin egale suferinți...” Editorul sublinia că cei ce au cunoscut respectiva epocă vor observa că autorul a descris-o „cu multă exactitate” încît „acea stă operă va deveni în viitor un document prețios pentru studiul trecutului”¹³.

Printre puținele personaje pozitive era răzeșul Arbore care vorbea interlocutorilor săi din piesă (dar și publicului de atunci precum și nouă cititorilor de astăzi) despre situația țărănimii din Arbureni în conflict cu moșierul — ciocoi denumit semnificativ Vulpe. De la primele replici, Arbore aducea la cunoștință ascultătorilor că are „o gilceavă c o Vulpe șireată pentru un petec de pămînt”¹⁴ și-l caracteriza apoi pe Vulpe „aprig, hrăpitor, spaima răzeșilor”¹⁵. Între timp, relatări despre abuzuri față de țărănime se intercalau în lista de venituri a sătrarului Lipicescu, printre care „jafuri făcute țaranilor ce aduc provianturi în oraș”¹⁶. Spre îndurerarea sa, Arbore află, din gura agăi Neamuș, că a pierdut — alături de țaranii din Arbureni — procesul pe care-l aveau cu Vulpe, pentru pămînturile lor. Arbore este conștient că Lipicescu și Neamuș l-au susținut pe ciocoi; el afirmă că Lipicescu „e bun de înfundat la ocnă, împreună cu aga Neamuș care-au vîndut pe bieții răzeși lui Vulpe”. Răzeșul vede că „au venit vremea să ne apărăm dreptul cu parul” și lansează chemarea de răscoală „La pari, români”¹⁷. Îndemnul devine fapt: exploatarea țărănimii sînt în panică deoarece la Arbureni s-au răscolat țaranii și alături de ei unii tîrgoveți¹⁸. Arbore relatează „boierilor” cauzele răscoalei și desfășurarea sa, conflict tipic între țărănime, pe de o parte, moșierimea — îndeosebi cea nouă — pe de alta.

În *Șoldan Viteazul*, reprezentată pentru prima oară în 1850 în interpretarea celebrului Matei Millo, întîlnim pe țaranul oștean care regreta că a fost silit să părăsească satul lui drag — deși acolo, după cum spunea el însuși, muncea mereu vara „la boieresc”. „M o luat bun teafăr din sat — se plînge el — și m-o sucit și m-o schimonosit și m o tuns chilug, de ar ride chiar babele acum de mine... nu-mi era mai bine mie la țară? la locșoru meu...”¹⁹ Instrucția e grea, dar cînd aude muzica mili tară, îl „furnică prin inimă” și își arată hotărîrea ca, la nevoie, să apere țara cu vitejie. În *Sandu Napoîlă, ultra-retrogradul* reprezentată în 1862, îi vedem pe țărani — în acea epocă imediat după unire cînd se încerca diminuarea, pe cale oficială, a abuzurilor față de țărănime și se pregătea reforma agrară — mai hotărîți ca în trecut să nu se supună exploatarea: „Mă duc la moșia mea la Telinoasa — povestește Napoîlă — și poruncesc țaranilor să-mi facă o clacă de vreo cinci zile... Știți ce mi-au răspuns mojiicii... Mi-au răspuns că le grăesc vorbe de clacă... Ei! apoi să nu-i întinzi la scară?... Ian nu, că vine subprefectul și plătești ștraf”.

Succinte dar dense, cîteva referiri asupra autenticității vieții rurale, zugrăvite de I. Creangă, ne scutește de sarcina dificilă de a separa ficțiunea de realitate, asupra situației țărănimii, în opera marelui nostru povestitor.

În *La vie et l'oeuvre de Ion Creangă*, Jean Bontière afirmă că oamenii de la țară ocupă locul cel mai important între personajele cuprinse în opera lui Creangă, ei fiind țărani moldoveni atît prin firea lor glumeață și limbajul lor bogat în expresii locale cit și prin felul lor de viață, credințele și superstițiile lor. Autorul observă că opera lui Creangă reflectă, cu realism și autenticitate, ocupații casnice țărănești, folosirea unor obiecte anume, obiceiuri de sărbătoare sau de înmormîntare. „Creangă, s'est plus, en effet, — afirmă autorul — a dépendre les gens du peuple auprès desquels il avait longtemps vécu, et, avant de les faire revivre dans les „Souvenirs”, il les introduisit dans les contes. . . Cette couleur locale . . . donne aux „Povestiri” de Creangă un intérêt tout particulier”²⁰.

Omagiul adus satului în general de Slavici străbate deseori opera sa. În povestea *Păcală în satul lui*, autorul afirmă că „românul zice că nu e nicăiri mai bine ca în satul lui”²¹; și cum întoarcerea în sat e o revenire la cumințenie, Păcală, după ce umblase „răzleț prin lume”, „se hotără să se facă și el om așezat, ca toți oamenii de treabă, să-și întemeieze casa lui, să-și agonisească o moșioară . . .”²².

Lipsurile cumplite din lumea satelor erau redată în descrierea Sărăcenilor, în care păstorea Popa Tanda. Revărsările continui deteriorau recoltele, încît sătenii considerau că munca nu mai are rost, fiind infructuoasă. Urmarea era aceea că în Sărăceni erau „ici o casă, colo o casă . . . tot una cite una . . . gardurile sînt de prisos, fiindcă n-au ce îngrați . . . Ar fi prost lucru un horn în casă : fumul află cale și prin acoperiș . . .”²³. Descrierea este realistă, asemenea sate existau din nefericire în trecut. Dar Slavici descria realist și activități economice productive din lumea satelor. Procedul și terminologia urzitului și țesutului pînzei în satele ardelenne din a doua jumătate a secolului trecut sînt descrise plastic și amănunțit, în cadrul unor nuvele cu conținut general destinat unor sentimente omenești; deși foarte realist, elementul economic susmenționat se încadrează totuși organic în ansamblul respectivelor nuvele idilice. Sanda, personajul principal al nuvelei „Scormon”, gîndind meru la dragul ei plecat la oaste, urzește pînza, trecînd de nenumărate ori firul pe „gardul de la porțiță pînă la cotitura uliței . . . lîngă porțiță e virtelnița, cu jirebia de tort. Sanda ia capătul firului, îl sucește pe lîngă cel dintîi par din gard, apoi merge lăsînd firul printre degete din par în par pînă la stilpul din cotitură; acolo succește firul încă odată și iarăși se întoarce înapoi”. Virtelnița se rotește alene, dar uneori firele se încurcă; fata le descurcă și iarăși începe drumul dus și întors de-a lungul gardului. „Așa se urzește pînza — precizează autorul — și gardul e cel mai bun urzitor; parii bătuți unul lîngă altul și legați între dinșii loc de șase palme de la pămînt cu o împletitură de nuiele; lîngă gard locul e neted (probabil ca mișcarea susmenționată să se deslășoare nestingherită) — dincolo grădina cu legume și cu flori . . .”²⁴

În nuvela „La crucea din sat”, autorul redă, în amănunț, țesutul casnic : „. . . la Paști, Ileana trebuie să meargă cu mîineci nouă la biserica . . . Are să fie o pînză . . . : fire subțirele puse în urzeală, des, unul peste altul; iară nășădeala rară, fire groase, fir de fir . . . Astă iarnă, Bujor a făcut spata cum a fost dorit-o ea. Lucru greu, pentru că spata și ițele sînt temelia războiului. Cînd ițele se încurcă sau se rupe vre-un dinte la spată, cînd sînt groase și spata rară în dinți, pînza rămîne plină de noduri, iară nodul din pînză nu-i cinstea țesătoarei”²⁵. Pentru munca agrară, autorul avea desigur o mare prețuire, de vreme ce îi dedică largi pagini din opera sa, cu evocări de o evidentă autenticitate.

Preocuparea săteanului pentru starea recoltei se reflectă, de pildă în *La crucea din sat*. Sătenii privesc cerul cu îngrijorare fiindcă nu a plouat de mult timp și cei cițiva nori care se zăresc îi îndeamnă la diverse pronosticuri. Ei vorbesc apoi de starea recoltei și se sfătuiesc asupra fertilității solului din diverse părți ale terenului agrar înconjurător; între altele, se accentuează faptul că acolo unde s-a lucrat cu pricepere și hărnicie, recolta e bogată. Suferințele celor doi îndrăgostiți din *Pădureanca* se împletesc cu frământarea creată de pregătirea secerișului care, în afara importanței sale economice, este „o sărbătoare”. Interesul populației rurale pentru acest eveniment este descris și subliniat de autor. „Pădurenii”, populația din regiunile deluroase și sub montane, coboară spre cîmpie spre a se angaja în munca secerișului. Posesorii de teren agrar își trimit, la rîndul lor, emisari spre satele de „pădurenii” spre a-și angaja oameni de muncă, chiar din localitățile respective. Ei nu înțeleg să-și vîndă, pe nimic, munca lor, se tocmesc cu chiaburii cîmpeni și cu reprezentanții lor, amenință că vor trece spre Banat, dacă nu li se va oferi prețul de zi muncă pe care îl cer. Nu se angajau personal ci cu grupul din care făceau parte. „Voind a pleca la seceriș, ei se adună în cete de cîte cinci pînă la o sută de inși. Fiecare dintre aceste cete are apoi un om al ei, care se învoește pentru ceata lui; oameni răzleți nu se găsesc, deoarece pădureanul odată cu capul nu se desparte cu ceata din care a plecat... Fiestecare ceată de cel puțin opt inși are cîte un cimpoieș ori lăutar și cîte un băiat care poartă fedeleșul cu apă în urma secerătorilor”²⁶. Întîmplarea de dragoste nefericită se împletește continuu cu redarea fidelă, realistă a secerișului pe care autorul o descrie, în desfășurarea, cu vîdită participare, ca și cînd el însuși ar fi fost uneori printre secerători (ceea ce este dealtminteri foarte posibil): „cosășii mergeau înainte, pas cu pas culcînd lanul greu în brazde lungi și groase și oprindu-se din cînd în cînd ca să scoată cutea din teacă și să tragă cu ea de-a lungul coasei ce răsună departe sub bătaia pietrii. În urma lor, fetele sprintene adună cu secera harnică brazdele în mănunchi. Vin apoi flăcăii cu brațele vinjoase, întind legătoarea, adună mănunchi pe ea și o string sub genunchele lor greu, ca țepăn să fie snopul. Tocmai la coadă sint cimpoieșul, lăutarul, băieții cu fedeleșul...”²⁷. Pe măsură ce mecanizarea agriculturii se va extinde pînă la generalizare, relatări ca cea de mai sus devin pagini valoroase de istorie social-economică. Dar tabloul luminos al secerișului are, în descrierile lui Slavici, și pete întunecate: se petrec accidente de muncă cu urmări tragice, cum e cel de la mașina de treirat, cu funcționare defectuoasă²⁸. Pe de altă parte, în aceeași nuvelă, sint relatări despre camătă în sate, întreprinsă de chiaburi.

În poezie și proză, scriitorii socialiști, colaboratori la „Contemporanul”, descriau aspecte reale din viața țărănimii, în ultimele decenii ale secolului XIX, cînd reforma agrară din 1864 se dovedea insuficientă și dezvoltarea capitalismului în general își arăta efectele și în sate, prin continua pauperizare a majorității țărănimii. Deși intitulată *Proletarii* respectiva poezie a lui Traian Demetrescu se referea la „ale țărănimii harnici muncitoarelor noroade”. Cînd considera burghezia, nu moșierimea, principalul exploatator al țărănimii, poetul se gîndea desigur la arendași, dat fiind faptul că arendașia era un larg fenomen social-economic în ultimele decenii ale secolului XIX, fenomen deosebit de păgubitor pentru țărănime. De aci accentele patetice dar și îndemnul adresat exploataților din sate de a-și ridica frunțile spre dreptate. Imagini sumbre din lumea satelor evocă poetul în *Cătunul* părăsit de locuitori, cu bordeiele dărîmate²⁹,

desigur nu bunăstarea a cauzat părăsirea Cătunului, chiar dacă poetul nu ne-o spune.

Tristețe și o undă de umor se împletesc în poezia *Ciobanii*; ei stau în jurul vetrei, afară e negură și burniță. Unul dintre ciobani îl îndeamnă pe Miu să le cînte o doină din caval, dar lui nu-i „arde” de asta căci „el singur doar își știe halul.” Cum ceilalți insistă, el trebuie să mărturisească faptul că nu mai are caval deoarece i „l-a frînt boierul pe spinare”; s-a răzbunat și el în tăcere, printr-o înjurătură pe care „i-a tras-o . . . în gînd”³⁰. Dar aceasta — se întrevede în versuri, fără o formulare anume — e revolta mocnită a țaranului asuprit.

În *Pe stradă*, Ion Păun Pincio prezintă, pe de o parte, o paralelă comparativă între opulența și desfrîul unor locuitori ai orașelor și între viața chinuită din sate iar, pe de alta, bunul simț și modestia țaranului care preferă situația lui de om sărac dar neîntinat de desfrîu. Abuzurile din armată erau descrise în poezia *Mîngiere*: doi tineri țărani au fost maltratați, unuia i s-au rupt două coaste, altul a fost bătut pînă „îșnea sîngele pe gură” căci „să te-ucidă toți se îndură”, dar — îl consolează unul pe celălalt — vor scăpa ei și-o să se întoarcă la fetele lor din sat³¹. Aceeași temă era cuprinsă în poezia lui Dumitru Theodor Neculuță *Sorțarii*. Deși nici acasă nu era un răsfațat: „Lăsat-ați greul grelei munci”, e mare tristețe în sat, la plecarea flăcăilor în armată, pentru că se știe că: „Acolo relele n-au vad / Acolo curg înjurături, / Bătăi și temniți și torturi / Și chin cît nu mai poți să-nduri”. Poezia reflectă și fenomenul real al transformărilor negative în caracterul inițial blajin, al țaranului, după ce a trecut prin armată — idee care se întâlnește și în proza lui Paul Bujor — „Acolo în umbră și-n dispreț / Îți moare orice gînd măreț / . . . Și-ți înrăește sufletul tău, / De te întorci la al tău cămin / Cu suflet crud, ȳiclean și rău”³². Viața grea din armată e menționată și în poezia *În cătănie*³³. Un caz special, dar nu singular, din viața țărănească se reflectă în *Prigonitul*. Chinuit de exploatare și sărăcie, profund îndurerat de pierderea feciorilor săi în război, țaranul are un gest de revoltă și răzbunare: „Ani întregi cu bici de foc / Te-a bătut boierul / Și de dînsul n-aveai loc / Și-ntr-un ceas fără noroc / L-ai izbit cu fierul”³⁴. E condamnat și bruma de bunuri care o avea „s-a dus în vînt”, iar soția lui a murit. După ani de detenție, e eliberat dar e flămînd, dezbrăcat, fără adăpost și viața sa se desfășoară în condiții încă și mai grele decît în trecut. În *Bordei și mormînt* e descris pasul trist și dureros al trecerii de la viața plină de lipsuri la moarte, al unei tinere țărănci care vedea că își lasă în urmă, singuri pe lume, copilașii iubiți. Dar mor ei întii, slăbiți de înfometare și înghețați, iar mama se prăbușește și ea moartă peste trupurile lor³⁵. În proza Sofiei Nădejde, imagini diverse din viața de la țară evocă suferințele țărănimii. De pildă, în *Două mame*, scriitoarea deplînge întristarea unei tinere țărănci pe care sărăcia o obligă să-și lase copilașul fără hrană pentru a deveni doică într-o familie moșierească, în timp ce „cuconita” — mama se plimbă peste hotare³⁶. Dîrzenia unei sărmane mame țărănci care-și pierde copilul, din lipsuri și neputința de a lupta împotriva sărăciei, sînt deplinse de autoare în *Schițe din viața de la țară*³⁷. După cum am menționat mai sus, Paul Bujor remarcă modificarea, în sens negativ, a caracterului țărănesc, după trecerea prin armată. Acest aspect al vieții țărănești este cuprins în nuvela *Mi-a cîntat cucu-n față*, alături de altele ca opresiunea fiscală, inutilitatea, pentru țărănime, a autorităților județene³⁸. Victor Crăescu (St. Basarabeanu) intercalează, în nuvelele

sale, două aspecte reale din lumea satelor, fără caracter general, dar cu o certă existență locală : desconsiderarea de către săteni a unor reprezentanți ai clerului și viața țărănimii în satele de pescari. Despre părintele Sofron — din nuvela *Sosește* — preteasa însăși afirmă : „... tot satul își bate joc de Sf.-ta”³⁹. Vechilul satului, amuzat de tembelismul și timiditatea preotului, „dădea prietenește popei cu pumnul după cap”, comportare irreverențioasă cu atât mai mult cu cât se manifesta față de un membru al clerului. Pînă și diaconul — subaltern al preotului — nu-i da ascultare ; cînd încercau să pescuiască, spre a pregăti o masă pentru arhiereul care urma să sosească în sat, „diaconul neluînd nici într-o seamă sfatul popei”, făcea ce-l tăia capul. Atît diaconul cît și dascălul sînt mari amatori de băutură și cîntece de petrecere. La rîndul său, lacom și imoral, arhiereul mănîncă peste măsură și are, în absența popii, tentative amoroase cu preteasa, care, pe de altă parte, se „avea bine” din acest punct de vedere cu notarul satului⁴⁰. Nuvela *Botezul*, cu subtitlul *Schiță din moravurile clerului*, cuprinde descrierea rapacității și imoralității unui preot și ale dascălului său. Preotul are nefericita fantezie să boteze un copil în riul înghețat, dar îl scapă sub ghiață și e pedepsit cu închisoare la mînăstire. În *Cum a căpătat Sarichioiul vie* este descris, în primul rînd, modul în care era așteptată, cu nerăbdare, de pescarii din satul dobrogean Sarichioi, încetarea unei îndelungate ploii pentru a se putea începe pescuitul. Cînd ploaia încetează și cei tineri pornesc în larg, îl lasă în urmă, cu toate rugămințile sale, pe bătrînul Sidor, altădată cel mai priceput și curajos pescar și îndeosebi cel mai bun cunoscător al locurilor în larg. În tristețea bătrînului, de a-și fi pierdut trei feciori la pescuit, este evocată una dintre dramele obișnuite ale vieții țărănilor pescari din satele dobrogene. Un alt obicei al locului, desigur frecvent, este descris în aceeași nuvelă : în timpul furtunii, cînd se înneacă un vas în larg, dar în relativă apropiere de țărm, țărăanii pescari ai locului au curajul și priceperea de a-i salva pe naufragiați — acțiune în care, de această dată, bătrînul Sidor este rugat de săteni pentru îndrumare, deoarece, deși are 80 ani, cunoaște, mai bine ca oricare, linia de dirijare a luntrilor în larg — dar acțiunea lor nu e pur umanitară ; eu acest prilej, ei își însușesc și bunuri de pe vas care altfel s-ar pierde în mare. Nuvela e destinată cazului special în care pe un vas franțuzesc erau în deosebi flori, arbuști și viță de vie, la început disprețuită de localnici, după ce fusese — în necunoștință de cauză — adusă la mal, apoi devenită podoabă și izvor de prosperitate pentru săteni, mai mult decît pescuitul⁴¹. Pentru salvarea oamenilor, pescarii cer uneori despăgubiri, dar nu acceptă nimic pentru găzduirea, hrănirea și transportarea lor în porturi de largă circulație ca Tulcea sau Sulina ; ei consideră aceasta o îndatorire tradițională de ospitalitate⁴².

În nuvelele lui Duiliu Zamfirescu, situația țărănimii este slab oglindită, dar acest aspect social se reliefa cuprinzător în ciclul Comăneștenilor, îndeosebi *Viața la țară* și *Tănase Scatiu*. Părerea unei mari proprietare rurale, Sașa Comăneșteanu, asupra motivelor pentru care uneori țăranul face împrumuturi dar nu-și respectă obligațiile în muncă pentru restituirea acestuia, era următoarea : „Mai întîi modul cum a fost tratat țăranul pînă acuma : toți din toate părțile l-au mîncat și l-au înșelat cît au putut. Arendașul, fie grec, fie bulgar, fie român, e același peste tot : el nu caută decît să se îmbogățească Așa că boierul este socotit de țăran ca dușmanul lui firesc. Mai pune opoziția naturală a intereselor : cînd se coace grîul nostru, se coace și al lui și, cu toate că a primit bani ca să vie la sece-

rat la cea dintii chemare, el se duce la grîul lui. În fine, proporția dintre sol și populație : noi n-avem decît 40 de indivizi pe kilometru pătrat, pe cînd raportul firesc e de 70 Plugăria se întinde pe fiecare zi mai mult, iar populația nu crește așa că același număr de brațe trebuie să producă îndoit Pentru a nu se expune cineva să piarză prea mult și spre a nu jefui pe țaran, nu-i rămîne decît : pe de o parte să se poarte bine cu el, iar pe de alta să aibă la îndemină mașini și să știe să lucreze cu ele la nevoie”⁴³. Cu excepția faptului că numai arendașul nu și proprietarul era considerat vinovat de asuprirea țaranului, opiniile erau corespunzătoare unei situații economice reale iar constatarea necesității mecanizării agriculturii era întemeiată cu atît mai mult cu cît i se adăuga îndemnul ca moșierii să încerce a dobîndi cunoștințe moderne de economie agrară. Dacă în această operă literară, ca și în altele, relațiile țaranilor cu descendenți ai vechilor familii boierești nu erau prezentate ca fiind de o acută asprime, mult diferită era zugrăvirea acestor relații între țărani și „ciocoi”, recent îmbogățiți, de origine obscură, de curînd posesori de mari proprietăți rurale — în cazul de față Tănase Scatiu. Sub pretextul „apărării” averii statului, deci a unei proprietăți de stat, pe care o avea în arendă, Tănase Scatiu încerca să deposeze de pămînturile lor pe țăranii învecinați, cum vor fi făcut desigur în realitate — nu numai în literatură — numeroși moșieri, vechi sau noi, și arendași. Cu o asemenea venală intenție, Tănase Scatiu chema în judecată numeroși țărani. Neliniștiți de această perspectivă, neliniște creată de nemcrederea în organele judiciare, pe care — dintr-o veche și tristă experiență — le știau pîrtinitoare în folosul moșierilor, țăranii veneau, cu citațiile în mînă, la Tănase Scatiu să-l anunțe, pe de o parte, că nu vor judecată, fiindcă îi vor judeca „tot boierii”, pe de alta că nu vor permite să le fie răpite pămînturile. Despre Scatiu se afirma, printre marii proprietari locali, că „trăiește rău cu țăranii. Îi jupoaie cu dobînzile și procesele”, ceea ce era, în acea epocă o tristă realitate în lumea satelor, indiferent de numele exploatatorului sau locul în care își exercita opresiunea asupra țărănimii. Dar autorul lasă să se reflecte faptul că țărănimea nu-i iartă pe asupritorii săi ; sătenii au înțeles că trebuie să-și facă singuri dreptate. Ei l-au prins pe Tănase Scatiu la moșia Ciulniței și „într-o clipă, îl făcură fărîme, fără sgomol, fără vaiete. Ancheta judecătorească găsi în creierii lui turtiți, pietre, cuie, o basma ruptă pe care furia poporului le adusese ca o apă mare”⁴⁴. Autorul își încheie romanul prin ideea că pămîntul dă „nemurire, răsplată și pedeapsă”⁴⁵. Sub titlul *Păsurile unui american în România*, N.Xenopol expune călătoria imaginară a personajului, deasemeni imaginar, Master Johnston Blackwurst în Moldova. Călătorul cunoaște — deci autorul expune — aspecte din viața rurală și urbană a acestei provincii românești. După numeroase peripeții, Johnston cunoaște cîteva familii ieșene ; moșierul Alecu Corsinescu îl invită pe american la moșia sa, ceea ce prilejuiește expunerea unor aspecte din viața țărănimii. Înainte însă de a ajunge la moșie, călătorii se împotmolesc pe drumurile de țară cu totul neîngrijite de autorități : americanul observă, intrînd într-un sat, „niște case sau mai bine zicînd bordeie proaste . . . cîteva care cu boi cărora le ieșeau ciolanele prin coaste”, încît călătorul străin „se miră de sărăcia care domnea acolo”. În același timp vede și o parte din tratamentul aplicat țaranilor de slugile boierești, deoarece „surugiul cuconului Alecu șterse un bici unui țaran care nu se dăduse la timp într-o parte cu carul”⁴⁶. Nici la moșie, relațiile dintre moșier și țărani, care de astă dată nu erau străini întîlniți pe drum, ci asudau muncind din greu pe proprietatea sa, nu erau mai bune.

Johnston, însoțit de slujitorul său cu care venise din America, iese din curtea casei moșierului, pentru a face o plimbare prin sat și „ceea ce-l lovi mai cu seamă era aspectul general de sărăcie ce se înfățișa în toate părțile. Casele erau rele și interiorul lor în starea cea mai primitivă. Țăranii nu păreau de loc a fi bogați. . . Mai toți erau prost îmbrăcați și ruși și cu căciule de oaie în timpul verii. Cea mai mare parte umblau desculți. Pe ici pe colea de abia întâlneau câte o femeie încălțată”⁴⁷. La marginea satului, americanii văd o cireadă de vite „într-o stare de plins” și își comunicau, între ei, părerea că rasa respectivă s-a degenerat, prin muncă necurmată, încât va trebui o lungă perioadă de timp ca să se regenereze. Ei constată că hrana principală a țăranului este mămăliga, că el mănincă insuficiente cantități de carne și, într-o nocivă compensație, consumă mult rachiu, de la circiumarul satului care era, în același timp, cămătarul locului. La primărie, un țăran se judeca cu un proprietar pentru o sumă de bani pe care țăranul ar fi primit-o, refuzând apoi să execute munca respectivă. Țăranul nu voia să recunoască primirea sumei, iar proprietarul îl amenința : „lasă bade Gheorghe, mi-i cădea tu în palmă, ai ține minte câte zile ai avea”⁴⁸. Munca silită a țăranului prin dorobanți și tendința lui de a părăsi satul, cînd ajunge la exasperare, erau de asemenea menționate⁴⁹. Pe de altă parte, americanul avea să observe că biserica nu are o influență dominantă asupra gândirii țăranului iar respectul acestuia față de clerul sătesc era foarte îndoielnic, deoarece preoții nu meritau un profund respect, nu aveau o atitudine umanitară și morală, nu explicau țăranimii dogmele creștinismului, pe care probabil nici ei nu le cunoșteau în esență. Ceea ce era însă dramatic era faptul că „popa de asemenea joacă rolul de doctor prin cetiri din cărți sfinte. . . . molitve și prin aducere de icoane”, tratament prin care țăranii „mor cu sutele. . . mai cu seamă copii”⁵⁰. Romanul lui N. Xenopol *Brazi și putregai* are meritul de a cuprinde ecouri ale răscoalelor țăărănești de la sfîrșitul secolului trecut⁵¹. Romanul cuprinde însă și diverse alte amănunte ale vieții țăărănești, care au precedat și explică răscoala, descrisă în lucrare, și care se întâlneau în realitatea de zi cu zi din traiul acestei asuprite clase sociale. După cum reiese din ansamblul lucrării, „brazii” erau țăranii, iar „putregaiul”, asupritorii lor.

Familia Negradi avea în proprietate moșia Luncești, pe valea Bistriței, capul familiei și adevăratul stăpîn al moșiei fiind Alecu Negradi. Țăranii cunoșteau asprimea proprietarului și a slujitorilor săi : „Pe unde trecea, țăranii își scoteau cu grabă căciulile și stăteau smirna pînă ce nu putea să-i mai vadă boierul, de care aveau o mare teamă”⁵². Ei lucrau, între altele, la descărcarea butucilor care veneau pe plute din partea muntelui a moșiei ; Negradi îi amenința continuu să lucreze cît mai repede, altminteri „le sfărâmă ciolanele” și biciuia un țăran care se odihnea după munca oșitoare. Alții erau reținuți la primărie deoarece, după spusele primarului, ar fi împrumutat bani, iar apoi refuzau să iasă la muncă ; țăranii în cauză afirmau însă că, la porunca vechilului, au lucrat „la curte” pentru banii împrumutați. Erau totuși obligați să se alăture celor care munceau la descărcarea și tălerea butucilor de lemn. Pe de altă parte, notarul și perceptorul încasau a doua oară un bir deja plătit. Încercările țăranilor de a dobîndi intervenția, respectiv sprijinul subprefectului pentru curmarea acestei ilegalități, rămîneau infructuoase, pretextul fiind acela că „așa vrea guvernul” Agitația țăranimii se intensifica, deoarece „Negradi, sub pretext de datorii vechi, întrebuița toate brațele la ferestrele sale ; zilele de prestații pentru drumuri erau muncite, grație subprefectului, pe

moșia boierului ; multe pământuri de ale țăranilor rămaseră nelucrate . .”⁵³ În sfârșit, culmea abuzurilor față de țărani era intentarea de către Negradi a unui proces de hotărnicie cu scopul de a le răpi citeva sute de fălci de pământ. Judecătorii trebuiau să vină într-o constatare la fața locului, dar subprefectul care cunoștea agitația țăranilor îl sfătuia pe moșier „s-o lase mai domol cu procesul”. Tiran infatuat și inconștient de profunzimea aver-siunii țărănești cu care era înconjurat, moșierul afirma că el nu se teme de niște „mămăligari”. Mai aproape de realitate, subprefectul replica : „Mămăligari și nu prea . . . blajini și pașnici, răbdători cînd îi tragi numai de chică . . . dar ia să-i ajungă cuțitul la os și mai cu seamă să se atingă cineva de pământul lor și să vezi cum mămăligarii devin fiare, mai rele decît lupii și urșii din pădure”⁵⁴. Moșierul desconsidera însă sfatul înțelept. La proces, care avea loc fără nici o șansă pentru săteni, avocatul lor trecea de partea moșierului, sustrăgînd documentele doveditoare ale dreptului țăranilor asupra pământului. Zadarnic afirmau țăranii că moșierul are atîta drept asupra pămînturilor lor „cît asupra lunii și a stelelor”, documentele le lipseau și el cîștiga procesul încît ei pierdeau pămînturile și plăteau cheltuielile de judecată, cum se va fi întîmplat desigur în numeroase cazuri reale. Dar răzbușnarea țărănească nu întîrzie să se manifeste. După proces, țăranii se răsculau, arzînd conacul și ucigînd pe moșier. În general asupra țăranilor din partea deluroasă și muntoasă a moșiei Luncești, ca în genere asupra sătenilor dinspre munte, scriitorul N. Xenopol, formulează asemenea aprecieri : „La ei s-au păstrat mai bine decît oriunde vechile tradiții ; nenumărate legende se țin cu sfințenie din neam în neam și cele mai frumoase cîntece de dor sau de vitejie la dîșii cată un adăpost împotriva uitării. Ei sînt deștepți la minte, iscușiți în toate și în vinele lor bate, mai tare decît oriunde, pulsul vieții românești”⁵⁵.

Așadar literatura secolului trecut reflectă : aspecte din munca țăranului pe ogoare și în meșteșugurile casnice, traiul său greu cu lipsuri și suferințe, fiscalitate excesivă, camăta în sate, clerul sătesc imoral și, prin aceasta lipsit de respectul țărănimii, autoritățile judiciare și avocații abuzivi și incorecți în raporturile cu țărănimea, opoziția la clacă, înainte de emanciparea țărănimii, accentuarea opoziției sale la exploatare și nedreptate, pe măsură ce, din epoca unirii, se elaborează și se aplică legi care limitează abuzurile moșierimii, arendașilor și ale autorităților față de țărani ; cum aceste abuzuri nu sînt însă lichidate, literatura cuprinde și ecouri ale răscoalelor țărănești din ultimele decenii ale secolului trecut.

Dar literatura cuprinde nu numai referiri la viața țărănimii ci și a altor clase și pături sociale ca : proletariatul, moșierimea, burghezia, intelectualitatea, referiri pe care le vom prezenta cu viitoare prilejuri.

N O T E

¹ *Pionierii romanului românesc*, Edit. pentru literatură, București, 1962, p. 99.

² *Ibidem*, p. 103.

³ C. Boliac, *Opere* vol. I, ed. Andrei Rusu, Edit. pentru literatură și artă, București, 1956, p. 212—213.

⁴ *Ibidem*, p. 274—276.

⁵ *Ibidem*, p. 331—333.

⁶ *Ibidem*, p. 338.

⁷ *Ibidem*, p. 697—701.

⁸ G. Tăutu, *Un ajutor la timp*, Iași, 1863, p. 28—31 (*Scene contemporane* apare în același volum cu *Un ajutor la timp* sub același titlu general).

⁹ Nicolae Filimon, *Ciocoii vechi și noi*, Edit. pentru literatură, București, 1963, p. 98.

- ¹⁰ D. Bolintineanu, *Manoil-Elena*, Edit. Minerva, București, 1971, p. 215.
¹¹ *Ibidem*, p. 267—268.
¹² *Ibidem*, p. 275—276.
¹³ \. Alecsandri, *Boieri și ciocoi*, București, 1874, (p. 5).
¹⁴ *Ibidem*, p. 22.
¹⁵ *Ibidem*, p. 31. Cu acest prilej, Arbore prezintă stratificarea moșierimii și ciocoimii, de diferite ranguri.
¹⁶ *Ibidem*, p. 43.
¹⁷ *Ibidem*, p. 133.
¹⁸ *Ibidem*, p. 154—155.
¹⁹ Idem, *Teatru*, vol. I, București, (f. a.), p. 12.
²⁰ Jean Boutière, *La vie et l'oeuvre de Ion Creangă, 1837—1889*, Paris, 1930, p. 172—173.
²¹ Ioan Slavici, *Proză*, ed. D. Vatamaniuc, Edit. Cartea românească, București, 1979, p. 112.
²² *Ibidem*.
²³ *Ibidem*, p. 220.
²⁴ Idem *Nuvele*, ed. îngrijită de prof. N. Cartoian, Craiova, (f. a.), p. 43—44.
²⁵ Idem, *Proza*, p. 248.
²⁶ Ioan Slavici, *Nuvele*, Edit. Minerva, București, 1971, p. 248.
²⁷ *Ibidem*, p. 269.
²⁸ *Ibidem*, p. 288.
²⁹ *Din poezia „Contemporanului”*, Edit. îngrijită de Cornelia Mosora, Edit. Tineretului, București, (1961), p. 141.
³⁰ Traian Demetrescu, *Scrieri alese*, Edit. pentru literatură și artă, București, 1968, p. 209.
³¹ *Din poezia „Contemporanului”*, p. 182.
³² *Ibidem*, p. 197.
³³ *Ibidem*, p. 241.
³⁴ *Ibidem*, p. 217.
³⁵ *Ibidem*, p. 202—206.
³⁶ *Din proza „Contemporanului”*, ed. îngrijită de Nicolae Sorin, Edit. Tineretului, București, 1961, p. 88—95.
³⁷ *Ibidem*, p. 95—108.
³⁸ *Ibidem*, p. 156—186.
³⁹ Victor Craescu, (St. Basarabeanu), *Nuvele*, vol. II, București, 1893, p. 13.
⁴⁰ *Ibidem*, p. 10—57.
⁴¹ *Ibidem*, p. 131—172.
⁴² *Ibidem*, p. 160.
⁴³ Duiliu Zamfirescu, *Romanul Comăneștilor*, I, *Viața la țară*, ed. IV, Craiova, (f. a.), p. 117—118.
⁴⁴ Idem, *Tănase Scatiu*, II, Craiova, (f. a.), p. 176.
⁴⁵ *Ibidem*, p. 177.
⁴⁶ „Convorbiri literare”, nr. 12/XIII, din 1 martie, 1880 p. 474.
⁴⁷ *Ibidem*, p. 476.
⁴⁸ *Ibidem*, p. 477.
⁴⁹ *Ibidem*, p. 480.
⁵⁰ *Ibidem*, nr. 12 XIII din 1 martie 1880, p. 477—478.
⁵¹ Mariana Zamfirescu Rarincescu, *Începuturile romanului românesc* (Studiu introductiv la romanul *Viața la țară* de Duiliu Zamfirescu), ed. IV, Craiova, f. a., p. 19.
⁵² Nicolae Xenopol, *Brazi și putregai*, ed. III, București, 1893, p. 11.
⁵³ *Ibidem*, p. 183.
⁵⁴ *Ibidem*, p. 184.
⁵⁵ *Ibidem*, p. 4.

LA SITUATION DE LA PAYSANNERIE DU XIXe SIÈCLE REFLÉCTÉE DANS LA LITTÉRATURE DE L'ÉPOQUE

Résumé

L'imbrication de la littérature et de la vie sociale d'une époque est un fait constaté par de nombreux historiens, notamment par le savant Nicolae Iorga.

Les œuvres du XIXe siècle des écrivains V. A. Urechia, Cezar Bolliac, I. H. Rădulescu, G. Tăutu, N. Filimon, D. Bolintineanu, V. Alecsandri, I. Creangă, I. Slavici, Tr. Demetrescu, I. Păun Pincio, D. Th. Neculuță, Sofia Nădejde, Victor Crăescu, Duiliu Zamfirescu, N. Xenopol renferment pour la même époque des références sur la paysannerie. La prose et la poésie du dernier siècle font état et parfois même soulignent des aspects du travail du paysan sur les champs et des métiers reliés à l'activité domestique, son existence extrêmement dure, la fiscalité excessive et l'usure pratiquée à la campagne, l'imoralité du clergé ce qui le rendait dénué de tout respect envers la paysannerie, les abus commis par des autorités judiciaires et de avocats abusifs et incorrects dans les rapports avec la paysannerie, l'accentuation de l'opposition de cette dernière à l'exploitation et à l'injustice pendant les décennies suivantes. Ces références concernant la situation de la paysannerie confèrent à une certaine partie de la littérature la valeur de document historique.

INTERFERENȚE CULTURALE ÎNTRE TRANSILVANIA ȘI SLOVACIA (MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA – PRIMELE DECENII ALE SECOLULUI AL XIX-LEA

IACOB MÂRZA

Transilvania a întreținut, de-a lungul secolelor, multiple legături (de natură economică, politică și culturală) cu nenumărate țări din apusul, răsăritul și centrul Europei. Un aspect interesant al acestei tematici ¹ se conturează și din investigarea contactelor de factură culturală între românii transilvăneni și cercuri cărturărești din Slovacia între mijlocul secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului următor. La baza unor asemenea legături s-au aflat relații de natură economică, detectabile încă din secolul al XIII-lea ².

Vom aborda, în cadrul cercetării actuale, pornind de la bibliografia de specialitate ³ și de la rezultatele unor cercetări de arhivă, două aspecte ale interferențelor culturale între Transilvania și Slovacia: studioși români, bursieri ai Blajului, în centre universitare din Slovacia (mai ales la Tyrnavia și Bratislava) și activitatea unor oameni de școală slovaci, exercitată în Transilvania prin manuale.

Una din consecințele importante ale unirii românilor transilvăneni cu biserica Romei (1698) a fost posibilitatea ca tineri învățăcei să-și poată continua studiile la vestite școli din Europa (Roma, Viena, Tyrnavia ș. a.) ⁴. Acești tineri au putut lua contact, de pildă pe durata șederii lor în centre universitare din Slovacia, cu ocazia cursurilor audiate, din discuțiile purtate cu diferiți cărturari și, în fine, prin cărțile cumpărate, cu unele orientări ale culturii europene în momentul respectiv.

O parte din studioși, care reprezentau centrul cărturăresc al Blajului, au beneficiat de *Fundatio Janyana* ⁵. Instituită de cardinalul Ladislau Kolonits pentru 12 tineri greco-catolici, avînd o valoare de 26 000 florini, proveniți din moștenirea episcopului Francisc Jany de la Sirmium (Bosnia) și din venituri proprii, această fundație a îndeplinit un rol deosebit de important în susținerea materială pe toată durata studiilor a numeroși viitori intelectuali, pe cînd s-au aflat la învățătură în Slovacia.

Literatura românească de specialitate și mai multe izvoare de arhivă dovedesc că episcopii Blajului au militat pentru această politică culturală. Ei au susținut moralicește și materialicește și au trimis în centre universitare din Slovacia tineri studioși români. În acest stadiu al cercetărilor, am depistat circa 20 tineri (Numărul lor trebuie să fi fost mult mai mare!), reprezentanți ai eparhiei Blajului ⁶. Ei s-au numărat printre auditorii cursurilor de la *Seminarium Sancti Adalberti* (Tyrnavia), de la *Domus Probationis* de pe lângă colegiul din Trenčín al ordinului iezuit sau la *Seminarium Generale* de la Posonium (Bratislava).

Dintre foștii studenți, trimiși în Slovacia, s-au recrutat viitoare personalități ale istoriei românilor ardeleni, lideri politici sau ecleziaști, chiar profesori la unele instituții de învățămînt. Ne gîndim, în acest sens, la

Inochentie Micu-Klein, Ioan Para, Ioan Bob, cunoscuți prin activitatea lor politică și culturală în epoca investigată; Manase (Meletie) Neagoe, Gheronte Cotorea, Silvestru Caliani, Leonte Moschonas, Gregoriu Gherasim Pop, George Bata, viitori profesori la școlile Blajului; căpitanul Ioan Șincal, fratele istoricului Gheorghe Șincal, Nichifor Aron, Antonie Aron, Petru Aron, Ludovic Getzi, Ioan Santa, Vasile Turcu, Ioan Ighian, Ioan Erdeli, Vasile Koloși ș.a.

Cîteva informații asupra unor personalități, foști studioși care au învățat și în Slovacia, sînt de natură să lumineze din anumite unghiuri interferențe spirituale transilvano-slovace. Inochentie Micu-Klein a studiat, începînd cu 1725—1726, teologia scolastică la Tyrnavia, fiind bursier al fundației ianiene la seminarul Sf. Adalbert. La 20 decembrie 1726 este primit novice la Tyrnavia, spre a fi trimis la *Domus Probationis* de pe lîngă colegiul din Trenčín. Era încă student, în anul al doilea (iulie 1729), cînd a fost numit episcop ⁷. Despre Ioan Para (1744—1809), lider al vieții bisecești (vicar al Rodnei), politice și culturale, implicat în unele acțiuni petiționare ale românilor transilvăneni ⁸ deținem, deocamdată, doar o mențiune în legătură cu studiile sale în Slovacia. În schimb, pentru un alt studios — ne referim la Ioan Bob (1739 — 1830), mai tîrziu episcop ⁹, sîntem în posesia unor interesante date. Din autobiografia sa ¹⁰, rezultă că a fost trimis la studii, la Tyrnavia, de către vlădica Grigore Maior, împreună cu Ladislau Getzi. A urmat cursurile între 1774—1777. Le-a întrerupt, din cauza unei boli de plămîni, acolo contactate. Din știrile oferite, chiar dacă sînt sumare, reținem o parte din cărturarii de la Tyrnavia, care au fost profesori la colegiul Sf. Adalbert. Așadar, în perioada noviciatului lui I. Bob funcționau : canonicul Filo, prefectul seminarului ; viceprefectul Handlerla ; Paulus Kluk, prefect de studii ; magistrul novicilor Paulus Rosos ; Franciscus Hubert, „professorus primarius”, Josephus Nagy, „professor secundarius” ; „controversista” Novata ; Pelczer piaristul ; scriptorul Wisser ; Joannes Lakics, canonic ; moralistul Berthodi ¹¹. După întreruperea studiilor, Ioan Bob s-a întors împreună cu Ladislaus Getzi și Ioannes Santa prin Bratislava (unde au fost găzduiți la seminarul clericilor) în Transilvania.

Din grupa foștilor bursieri români, care au studiat la Tyrnavia și care, ulterior, au funcționat ca profesori la școlile Blajului enumerăm, în acest context, pe Gheronte Cotorea, Silvestru Caliani și Gregoriu Gherasim Pop. Lui Gheronte Cotorea (1720—1775), figură activă a iluminismului românesc din Transilvania, autor de lucrări istorice și filologice, îi datorăm cîteva notițe, *Matheseos practica* ¹² după cursurile audiate la Tyrnavia în 1743. Printre cărțile care au aparținut profesorului blăjean Silvestru Caliani, unele dintre ele achiziționate chiar de la Tyrnavia, unde a și învățat la seminarul Sf. Adalbert, a fost depistată lucrarea lui Fr. Borgias Keri, *Imperatores orientis*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. Jesu, 1744. Poartă ex-librisul „Sylvester Kalyani Monasterij Triados S. S.” ¹³ Gregoriu Gherasim Pop (? — 1779), bursier român la același colegiu, după terminarea studiilor, a fost trimis la Viena, ca reprezentant al episcopului Petru Pavel Aron, pentru rezolvarea de afaceri (procurarea hîrtiei pe seama tipografiei și cumpărarea de pănură pentru hainele studioșilor de la Blaj) ¹⁴.

În centre universitare din Slovacia, la Tyrnavia și, respectiv, la Posonium, au învățat, pe lîngă studenții amintiți mai sus, și alți bursieri ai Blajului. Menționăm, pentru început, pe Ioan Șincal, ulterior căpitan în Regimentul al II-lea de grăniceri, angajat în lupta pentru emancipare

națională a românilor transilvăneni (1790 — 1791)¹⁵. A fost unul din semnatarii petiției ofițerilor români, adresată în 1790 împăratului Leopold al II-lea. „Joannes Sinkay capitaneus ex 2-da valachica pedestris Legione” s-a numărat printre auditorii cursurilor de drept la Tyrnavia, în 1770. Prezența sa în orașul slovac este dovedită de notița „Joannes Sinkai de Eadem mp. Tyrnaviae Anno 1770 Juris Patriae primum annum audire” aplicată pe manuscrisul *Problemata Feketiana. Anno 1770. conscripta Tyrnaviae*¹⁶.

Printre alumnii seminarului Sf. Adalbert din Tyrnavia a fost identificat, pentru anul 1737, și Petru Aron. Titulatura sa: „R.P. Petrus Aron Nobilis Valachus Transylvanus Bistr. ex comitatu Albensi, Seminarii S. Adalbertus alumnus dioecesis Transylvaniae defendit universam”, apare într-o interesantă lucrare pentru istoria culturală a Slovaciei: Fr. Kazy, *Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu, Tyrnaviae, L. Berger, 1737, f. 3*¹⁷. Aceluiași Petru Aron — să fie vorba de viitorul fondator al școlilor de la Blaj? — îi datorăm un ex-libris, pe o carte slovacă veche: „Ex libris R.D. Petri Aaron”, Fr. Borg. Keri, *Imperatores orientis, Tyrnaviae, 1744*¹⁸. Probabil că volumul l-a achiziționat de la Tyrnavia, în epoca studiilor la colegiul Sf. Adalbert.

Din aceeași familie de cărturari a Aroneștilor, originară din Bistra Munților Apuseni, au mai învățat la Tyrnavia încă alți doi reprezentanți: Nichifor Aron, care a studiat filosofia și teologia în jurul anului 1770 și fratele său, Antonie Aron¹⁹. Ambii intelectuali vor ocupa, după terminarea studiilor, diferite funcții în rețeaua bisericească.

În urma unor cercetări de arhivă de dată recentă²⁰, au fost depistați cinci bursieri blăjeni, ca auditori ai cursurilor de la seminarul Sf. Adalbert din Tyrnavia și la „Seminarium Poseniense” în epoca investigată. Gregorius Papp, auditor în anul al II-lea al cursului de teologie, relatează, într-o scrisoare redactată la Tyrnavia în 23 septembrie 1802, către episcopul din Blaj despre studiile sale²¹. Josephus Kiraly, rectorul seminarului Sf. Adalbert, se adresează la 1 octombrie 1805 episcopului de la Blaj, în legătură cu moartea studiosului Gregorius Boer²². Același rector înștiințează pe directorul școlilor din Blaj, prin scrisoarea din 28 august 1806; despre calificativele primite de studenții Basilius Török (Turcu) și Ioannes Ipján (Ighian)²³.

Comparativ cu numărul relativ ridicat al românilor din Transilvania, depistați printre auditorii de la colegiul Sf. Adalbert din Tyrnavia, la „Seminarium Generale” din Posenium au fost identificați, în acest stadiu al cercetării, doar patru studenți. Este vorba de Eliseu Novac (? — 1812), Ioan Neagoe Junior (? — 1835), Joannes Erdeli și Basilius Kolloşy. Ei au activat în prima jumătate a secolului al XIX-lea, ca profesori la școlile românești din Transilvania sau în viața publică a Principatului. Ne gândim, în mod special, la Vasile Koloși, intelectual iluminist cu preocupări cărturărești mai ales în domeniul lexicografiei²⁴. Din *Clavis Classificatio*, semnată de Andreas Szabo, rectorul seminarului din Bratislava, la 25 — 26 august 1799, rezultă că Joannes Erdeli și Basilius Koloși, ca studenți în anul al III-lea la teologie, au fost apreciați de profesorii slovaci prin calificative bune și foarte bune²⁵.

Interferențele culturale între Transilvania și Slovacia prin intermediul învățământului, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, mai înregistrează și un alt aspect, interesant de relevat pentru cercetarea de față. Ne gândim la prezența și la activitatea unor oameni de școală slovaci prin origine,

influența exercitată de aceștia prin manuale, prezente în diferite medii culturale și școlare, în centrul cărțurăresc al Blajului de pildă. Vom aborda, în acest context, trei cazuri semnificative pentru subiectul investigat.

1) Josephus Werner Verney (1785–1847) s-a născut la Banská Bystrica. După temeinice studii de factura umanistică, se va evidenția în galeria oamenilor de școală (mai ales în prima jumătate a secolului trecut) ²⁶. J. Werner este autorul unor manuale de filozofie, logica și psihologie, care s-au bucurat de audiență în epocă. Prin scrierile sale a fost cunoscut, în Vormarx, și în mediul intelectual al Blajului. În speță, profesorul de filozofie de la liceul de aici, Simion Bărnuțiu a folosit manualul lui J. Werner în redactarea propriilor lucrări de filozofie ²⁷. În plus, edițiile din 1835 și 1838 din *Uethaphysica seu gnoseologia* aceluiasi profesor slovac, imprimate la Pesta în oficina lui J. Th. Trattner, au fost depistate la îndemina citorva tineri studiosi români în prima jumătate a secolului trecut ²⁸.

2) Adamus Tomtsany (1755–1831), originar din împrejurimile orașului Nitra, este o cunoscuta personalitate a învățămîntului slovac, cu o interesantă carieră didactică la Bratislava, Oradea, Pesta etc. A fost apreciat, în special pentru manualul de fizică, și în medii școlare din Transilvania ²⁹. Ne referim, în mod deosebit, la cele trei părți din *Institutiones physicae*, lucrare depistată și la Blaj în deceniile premergătoare revoluției de la 1848–1849. Manualul de fizică al învățatului slovac figurează, prin cele trei volume ale sale, în catalogul cărților profesorului blăjean Ioan Lemeni ³⁰. Aceasta ne-o dovedește un document din 1826. Același autor a fost identificat tot la Blaj, în *Consignatio Instrumentorum Physicorum Anno 1835 die 10^a Septembris transpositorum*, existent la îndemina profesorului de fizică Gheorghe Barițiu, în 1835 ³¹.

Investigații de data recentă asupra audienței manualului de fizică al lui A. Tomtsany în mediul școlăresc al Blajului s-au soldat cu rezultate interesante. Astfel, partea a doua din *Institutiones physicae*, tipărită la Pesta în 1823, poartă ex-librisul „Simeonis Bărnuțiu”. Îl datorăm, așadar, profesorului de la liceul de aici, ulterior ideologul revoluției pașoptiste din Transilvania. Același exemplar conține o listă cu 24 elevi — desigur auditori ai cursurilor liceului din Blaj. Dintre semnatari remarcăm pe elevul Aron Pumnul; acestuia îi atribuirem și însemnarea, „pro Usu Aronus Pumne m. pr.” ³². Însemnarea trebuie datată pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea, perioadă în care Aron Pumnul a învățat la Blaj. Un alt exemplar din *Institutiones physicae* — părțile 1, 3 ale ediției din 1820, imprimate la Pesta — pastrează un ex-libris semnat de studiosul român, care era, în jurul anului 1840, la Viena. Este vorba de „Joannis Wancza m.pa. Theologi Viennensis 1843” ³³. În a doua jumătate a secolului trecut, Ioan Vancea va deveni episcop al Blajului.

3) Ambrus Adamus Hornyay (1791–1852) a fost pedagog cu rezultate remarcabile, autoritate de necontestat în materie de matematică. Născut la Tepla (Trenčín), A. A. Hornyay a ajuns să predea istoria și matematica la liceul regesc din Cluj, în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Acum îndeplinește și funcții administrative (rector, vicerector ș.a.) ³⁴. Manualele sale de matematică, dintre care *Elementa matheseos purae*, părțile 1–2 și *Compendium geometriæ practicae*, imprimate la Claudiopolis între 1836–1838, au circulat în Transilvania. De pildă, au fost întrebuințate chiar de profesorii și elevii liceului din Blaj. Astfel profesorul Ștefan Moldovan propunea, în perioada anilor 1835–1837,

matematica la liceu chiar după manualul cărturarului slovac, în urma indicațiilor oficiale venite din partea Guberniului transilvănean ³⁵. Numele aceluiași A. A. Hornyay este înregistrat în contextul mai amplu al preocupărilor autorităților școlare din Blaj, în anii premergători revoluției, pentru procurarea de material didactic de la liceul regesc și tipografia din Cluj ³⁶.

Perioada studiilor efectuate de bursieri trimiși de la Blaj la Tyrnavia sau Posenium, pe care am ilustrat-o mai sus cu câteva aspecte, fără a încerca o cercetare exhaustivă, impune anumite concluzii cu privire la urmările spirituale fertile pentru activitatea ulterioară a tinerilor intelectuali. Pregătirea școlară, pe care o bănuim temeinică, efectuată în Slovacia de către bursierii Blajului, a fost fructificată, după întoarcerea lor în Principat, în sfera activității politice, culturale și bisericești. În același timp, nu trebuie să omitem domeniul învățămîntului, pe care mulți dintre bursieri l-au onorat, în care și-au pus în aplicație o parte din cunoștințele acumulate la Tyrnavia, Trenčín și Posenium. De fapt, tinerii studioși români, dintre care unii au devenit în deceniile următoare personalități de prim rang în viața politică și națională a românilor ardeleni, vor răspunde, prin întreaga lor activitate, dezideratului cultural exprimat cu clarviziune de Inochentie Micu-Klein conform căruia „(...) prin învățatură se cîștigă înțelepciune și prin înțelepciune se dobîndește fericirea”. De fapt, foștii studenți români, care au învățat și în Slovacia, vor face parte, după cum reiese din istoria Transilvaniei la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului trecut, din categoria acelor „(...) oameni învățați și iubitori de binele de obște” ³⁷.

Evident, nu trebuie să neglijăm nici aportul adus de unii intelectuali slovaci în dezvoltarea literaturii didactice, mai ales că o parte din manualele lor au fost folosite, după cum am văzut, și în mediul școlar al Blajului în primele decenii ale secolului al XIX-lea.

Fenomenul interferențelor culturale între Transilvania și Slovacia (de la mijlocul secolului al XVIII-lea pînă în primele decenii ale secolului trecut) este, desigur, mult mai complex decît a încercat să oglindească cercetarea de față ³⁸. De altfel, ca toate fenomenele civilizației europene. În acest cadru am abordat doar două aspecte. Complexitatea și varietatea legăturilor culturale între Transilvania și Slovacia sînt mărturisite și de prezența în bibliotecii românești (colecții de instituții sau particulare) a numeroase tipărituri slovace vechi, care au circulat cu beneficii pentru lectori în diferite medii intelectuale. Spre aceeași ordine de idei converg și raporturile corifeilor Școlii ardeleni (Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior) cu istoria și cultura slovacy, relațiile lor cu diferite personalități ale iluminismului și romantismului slovac ³⁹.

Dacă în esența lor interferențele culturale între românii din Transilvania și Slovacia în epoca Luminilor reprezintă o continuare pe alte nivele a unor raporturi culturale, înregistrate încă din timpul activității umanistului Nicolae Olahus, ele anunță de fapt temeinice relații de colaborare în epoca istoriei moderne ⁴⁰.

N O T E

¹ Pentru dialogul cultural româno-european, cf. Al. Duțu, *Umanismul român și cultura europeană*, Edit. Minerva, București, 1974; idem, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, Edit. Minerva, București, 1978.

² Vezi, de pildă, M. P. Dan, *Cehi slovaci și români în veacurile XIII—XVI*, „Progresul”, Sibiu, 1944, idem, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei cu Slovacia în sec. XVI. Relațiile cu Levoča*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Series Historia*, 1, 1969, p. 17–28, Fr. Pall, *Comerțul Clujului cu orașele Slovaciei de astăzi (1599–1637)*, în „Acta Musei Napocensis”, XVI 1979, p. 235–249, S. Goldenberg, *Transilvania și Slovacia: relații economice în secolele XIV–XVII* în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca”, XXII, 1979, p. 93–140.

³ Din istoriografia problemei, la M. P. Dan, *Cehi, slovaci și români...*, p. 1–14.

⁴ D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque de Lumière*, Cartea românească din Cluj, Sibiu, 1945, p. 90 ș. u.; *Istoria României*, III, Edit. Acad., București, 1964, p. 492–498; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum* ed. nouă, refacută, Edit. științifică, București, 1967, p. 133–136.

⁵ În legatura cu *Fundatio Janyana* (statutul juridic, scop, posibilități materiale), vezi: Arh. stat. Fil. jud. Cluj Col. doc. Blaj, doc. nr. 344 (scrisoarea lui Ioannes Baptista Hador, redactată la Tyrnavia, 18, noiembrie 1760, către Petru Pavel Aron); Arh. stat. Fil. jud. Alba. Fond Mitropolia unită Blaj (mai departe, abreviat: Arh. stat. Blaj), *Protocollum in quo ordines episcopales ad clerum unum dati continent*, 1765–1771, f. 135 r. 137 r.

Pentru aceeași problemă, cf. și N. Nilles, *Symbolae ad illustrandum historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, II, Oeniponte, Fel. Rauch, 1885, p. 362–368; Aug. Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici sau Istoria românilor transilvăneni de la 1751 pînă la 1764*, Blaj, Tip. semin., 1902, p. 3, 366; idem, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728–1751)*, Tip. semin., Blaj, 1909, p. 7; D. Prodan, *op. cit.*, p. 227, Fr. Pall, *Formația școlară a lui Inocențiu Micu-Klein*, în „Apulum”, XIX, 1981, p. 233.

⁶ Pe lîngă bibliografia de la nota precedentă vezi: I. Rațiu, *Dascații noștri – Scurte notițe din viața și activitatea lor literară – (1754–1848)*, Tip. semin., Blaj, 1908, p. VII; N. Comșa, *Dascații Blajului. Seria lor cronologică cu date bio-bibliografice*, Tip. semin., Blaj, 1940, p. 18, 21, 22, 29, 42, 46, 51; N. Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Edit. Lumina, Blaj, 1914, p. 119, 140, 178–179, 181, 183, 196.

⁷ Pentru perioada școlăriții, cf. Fr. Pall, *op. cit.*, p. 229–238. În ceea ce privește activitatea sa politică, vezi Aug. Bunea, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728–1751)*, passim, *Istoria României*, III, p. 492–514; D. Prodan, *op. cit.*, p. 137–199.

⁸ D. Prodan, *op. cit.*, passim, I. Lămpărdean, *Raporturile dintre petițiile lui Ioan Para și Supplex Libellus Valachorum*, în „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai Series Historia*”, 1, 1979, p. 20–29.

⁹ N. Comșa *Episcopul Ioan Bob*, Blaj, 1944 (colecția „Oamenii Blajului” – 3); Oct. Bărlău, *Ex historia romana: Ioannes Bob episcopus Fogarasiensis (1783–1830)*, Frankfurt/Main, s. a.

¹⁰ T. Cipariu, *Acte și fragmente*, Tip. semin., Blaj, MDCCCLV, p. 26–27.

¹¹ *Ibidem* Vezi și Arh. stat. Blaj, *Protocollum Episcopale 1769–1775*, f. 103 v – 104 r (scrisoarea de la Blaj, 29 noiembrie 1773, către prefectul colegiului din Tyrnavia, în legătură cu studiișii Ioan Bob și Ladislau Getzi).

¹² Se pastrează, sub cota ms. lat. 435, la Biblioteca Academiei. Filiala Cluj-Napoca. Cf. A. Toth, *Primele manuscrise matematice românești din Transilvania*, Edit. Dacia, Cluj, 1971, p. 38, fig. 30–32.

¹³ M. Tampa Roșu, *Un cărturar blăjean din secolul al XVIII-lea: Silvestru Caliani*, în *Biblioteca Centrală Universitară București – 75 de ani de activitate*, București, 1971, p. 154; Biblioteca Academiei Filiala Cluj-Napoca, B 1102.

¹⁴ Aug. Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici...*, p. 366, N. Comșa, *op. cit.*, p. 22.

¹⁵ M. Tomuș, *Gheorghe Șincai. Viața și opera*, Edit. pt. lit., București, 1963, p. 15.

¹⁶ I. E. Naghiu, *Catalogul manuscriselor latinești și în limbi moderne de la Biblioteca Centrală din Blaj*, în „Hrisovul”, III, 1913, p. 37, nr. 18.

¹⁷ A. Veress, *Bibliografia româno-ungară*, I, Edit. Cartea românească, București, 1931, p. 192.

¹⁸ Biblioteca Academiei Filiala Cluj-Napoca, B 8142.

¹⁹ A. Bunea *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici* (...), p. 3. Vezi și Arh. stat. Blaj, *Protocollum Episcopale 1769–1775*, f. 19 v (scrisoarea din Blaj, 13 mai 1770 către prefectul seminarului Sf. Adalbert din Tyrnavia), f. 33 r (Blaj, 3 octombrie 1770). Ambele scrisori se referă la studentul Nicephor Aron.

²⁰ Arh. stat. Blaj. Doc. neinv., 254/1799, f. 1 r – 2 v; 255/1799, f. r, 2 v; 547/1802, f. 1 r – 2 v; 569/1802, f. 1 r – v; 602/1805, f. 1 r – 2 v; 567/1806, f. 1 r – v.

²¹ *Ibidem*, 569/1802, f. 1 r – v.

²² *Ibidem*, 602/1805, f. 1 r – 2 v.

²³ *Ibidem*, 567/1806, f. 1 r – v.

²⁴ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*. Vol II *Epoca lui Petru Maior Excursiuni*, ed. îngrijită de B. Theodorescu Edit. did și ped., București, 1969, p. 249, 251, 253, 257.

²⁵ Arh. stat. Blaj, doc. neinv., 254 255/1799, f. 1 r 2 v.

²⁶ C. von Wurzbach, *Bibliographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, LV, Wien, L. C. Zapianski, S. 98; Szinnyi J., *Magyar irók élete munkái*, XIV, Budapest, Hornyansky V, 1914, c. 1136 1137; G. Petrik, *Bibliographia Hungariae 1712—1860*, III, Budapest, Aug. Dobrowski, 1891, p. 771.

²⁷ P. Teodor, *Noi precizări în legătură cu izvoarele lucrărilor barnușiene*, în „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai Series Historia*”, 1, 1972, p. 33—38.

²⁸ Biblioteca Academiei Filiala Cluj-Napoca, B 9509, B 9176 (Fondul I. Vancea).

²⁹ Szinnyi J., *op. cit.*, XIV, c. 268—269; G. Petrik, *op. cit.*, III, p. 654—655.

³⁰ I. Mărza, *Contribuții la istoria culturii transilvănene în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în „*Revista de istorie*”, 32, 3, 1979, p. 530, 534.

³¹ Idem, *Un inventar cu material didactic pentru liceul din Blaj (1835)*, ms.

³² Biblioteca documentară „T. Cipariu” Blaj, nr inv 224.

³³ Biblioteca Academiei Filiala Cluj Napoca, B 9283. Vezi și exemplarul B 13446.

³⁴ Szinnyi J., *op. cit.*, IV, c. 1108—1109.

³⁵ N. Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867*, Edit. did. și ped., București, 1971, p. 33; I. Mărza, *Noi contribuții documentare la cunoașterea învățământului din Transilvania în secolul al XIX-lea*, în „*Revista de istorie*”, 29, 8, 1976, p. 1220 și n. 11.

³⁶ I. Mărza, *Venituri și cheltuieli pentru școlile din Blaj (1840—1848)*, în „*Apulum*”, XIX, 1981, p. 275.

³⁷ P. Teodor, *Politica și cultura în secolul luminilor la românii transilvăneni* în „*Transilvania*”, 9, 8, 1980, p. 56.

³⁸ Concluzii ale cercetărilor expuse la Sesiunea *Continuitate, unitate și independența în istoria poporului român*, organizată de Muzeul Unirii, Alba Iulia, 1—2 decembrie 1981.

³⁹ Cf. I. Mărza, *Kulturne styky sedmohradských Rumunov so Slovenskom v druhej polo vici 18. a na začiatku 19. storočia*, în *Historický časopis*, Bratislava, 31, 6, 1983, p. 917—926.

⁴⁰ M. Krajčovič, *Slovenská politika v strednej Európe 1890—1901 Spolupráca Slovakov, Rumunov a Srbov*, Bratislava, 1971.

INTERFÉRENCES CULTURELLES ENTRE LA TRANSYLVANIE ET LA SLOVAQUIE (MILIEU DU XVIIIe SIÈCLE — PREMIERS DÉCENNIES DU XIXe SIÈCLE

Résumé

L'auteur de l'article cherche, en commençant par les écrits consacrés au sujet et révélant les résultats des investigations d'archives, deux aspects d'interférences culturelles entre la Transylvanie et la Slovaquie (milieu du XVIIIe siècle — premières décennie du XIXe siècle).

Il s'agit, plus précisément, des études de jeunes boursiers du centre intellectuel de Blaj, envoyés pour parachever leurs études dans les villes universitaires de Slovaquie (Trenčín, Tyrnavia, Posonium). Pour le moment, on a découvert environ 20 étudiants, nombre d'entre eux étant devenus pendant les décennies suivantes des personnalités de l'histoire des Roumains transylvains. En même temps, l'on a enregistré la présence et la circulation des manuels rédigés par des lettrés slovaques. Une partie en a été employé au centre scolaire de Blaj dans les décennies qui ont précédé la révolution de 1848—1849.

Les aspects des interférences culturelles de l'époque soumise à l'étude, considérées comme des phénomènes de civilisation européenne, sont situés par l'auteur dans l'ensemble des relations culturelles entre les Roumains de Transylvanie et la Slovaquie, en commençant par la période d'activité de l'humaniste Nicolaus Olahus, ayant un rôle incontestable dans l'organisation de l'enseignement slovaque, et finissant par l'époque du dualisme, quand les rapports de collaboration sur le plan politique et culturel ont atteint l'apogée.

CARTEA ȘI BIBLIOTECA, MIJLOACE DE CUNOAȘTERE ȘI DE APROPIERE ÎN ISTORIA RELAȚIILOR ROMÂNNO-FRANCEZE

NICOLAE LIU

Înnouirea preocupărilor de istorie, de sociologie și știință literară în Franța a determinat și noi investigații în domeniul comunicării prin lectură, al posibilităților de dezvoltare în continuare a cărții pentru progresul culturii¹. Într-un moment în care peste Ocean viitorul „Galaxiei Gutenberg” era pus la îndoială.

S-a subliniat cu acest prilej, pe drept cuvânt, caracterul ambiguu al termenului carte, care desemnează și obiectul, suportul material al semnelor și conținutul intelectual transmis prin acestea. S-a spus totdeauna despre carte, de data aceasta cu oarecare exagerare, că ea nu există decît în „momentul în care semnificantul devine semnificat”, cu alte cuvinte „decît în clipa în care începe să fie citită”². Firește numai prin lectură (directă sau indirectă), ea își poate îndeplini rolul de vehicul al unui anume mesaj de la emițător la receptor, cu alte cuvinte dintre autor și cititor. Dar cartea nu este un simplu transmițător, ci și un conservator de cultură. Circuitul autor-cititor poate presupune un larg releu în timp și spațiu. Stabilirea lui se face inițial cu ajutorul tipografului, editorului, librarului. Intervine apoi anticarul și nu de puține ori bibliotecarul.

Habeat sua fata libelli, cărțile își au soarta lor, afirma un cunoscut adagiul latin, exprimînd un vechi adevăr. Unele, cele mai multe, dispar fără urmă, chiar dacă au atras privirile în momentul apariției. Altele fac epocă sau, deși neobservate la început, reapar luminînd în timp și spațiu. Toate la un loc într-o bibliotecă pot constitui nu numai pietrele unui monument de cultură, dar și mărturia unui timp revolut, explicația unei mentalități sau a unei comuniuni spirituale. De aceea socotim că scrutarea destinului lor istoric poate oferi date semnificative sau puțin puse în valoare și o imagine de ansamblu convingătoare în legătură cu trecutul raporturilor culturale româno-franceze.

Firește, faptul că aceste raporturi au în urmă o bogată tradiție nu mai trebuie demonstrat. Chiar dacă momentul apariției cărții franceze în țările române sau a cărții românești în Franța sînt încă dificil de fixat.

Cert este că ele încep să se precizeze din epoca Umanismului tîrziu și a „Luminilor filosofiei”. Deși n-a dispărut tradiționala căutare de aliați sau prozeliti în luptele confesionale, activizată de concurența între reformă și contrareformă și de eforturile iezuite pentru „unirea” cu Roma, cartea slujește tot mai mult înlăturării intoleranței religioase și progresului spiritului laic. Legăturile diplomatice și interesele politice au facilitat nu odată calea legăturilor culturale. Astfel, dacă încercarea spătarului Nicolae Milescu³, aflat în Occident, de a interveni personal la Paris pe lângă Ludovic al XIV-lea în favoarea repunerii pe tron a fostului domn al Mol-

dovei Gheorghe Ștefan n-a reușit, cărturarul diplomat deschidea seria publicațiilor românești tipărite în capitala Franței. El elaborase mai întâi în grecește, apoi în latinește, la invitația prietenului său Arnault de Pomponne, ambasadorul Franței la Stockholm, o sinteză autocalvină de dogmatică ortodoxă, *Enchiridion sive Stella orientalis occidentali splendens*, imprimată de mai multe ori începînd din 1669 în cadrul unei culegeri polemice janseniste de expuneri asupra credinței catolice⁴. Preocupărilor pedagogice ale spătarului, dar și pasiunii sale pentru jocul de cărți de care vorbește cronicarul⁵, li s-a datorat introducerea predării ludice, distractive, a elementelor de geografie politică la Kremlin și în familiile înaltei aristocrații moscovite. El traducea în acest scop *Jeu de la géographie* de Jean Desmarets care propunea un joc de cărți special confecționate, folosit la instruirea în copilărie a Regelui Soare⁶. Dacă rezultatele sau relatarea călătoriei primului român în China erau apreciate și utilizate și de alți contemporani ca francezii Philippe d'Avril și Foy de la Neuville⁷, un manuscris al *Descrierii Chinei* se află azi la Biblioteca Națională din Paris. În sfîrșit, spătarului i-ar aparține una dintre cele mai vechi mențiuni ale „franțozilor” în limba română⁸.

La rîndul său, Dimitrie Cantemir se împrietenește în exilul său constantinopolitan cu ambasadorul Franței Ferriol, care-l salvează la un moment dat de la moarte. Diplomatul francez va reproduce cuvintele *Cîntecului dervişilor*, cules și transcris de principele moldovean, în albumul său prin care făcea cunoscute în Occident tipuri și costume de dregători de la Curtea Otomană¹⁰. În schimb Dimitrie Cantemir se familiarizează cu limba franceză și cunoaște producții ale tiparului francez, dintre care unele intră în propria sa bibliotecă. Menționăm astfel *Tresoro della lingua italiana e greco volgare*,... opera postuma dal padre Alessio da Somavera... e possa in luce dall padre Tomasso da Parigi, amplu dicționar italo-grec tipărit la Paris în 1709 de Michel Guignard. Exemplarul, purtînd semnătura autografă „Io Dimitrii Cantemir Vvd”. se păstrează astăzi la Biblioteca Centrală Universitară din Iași. Trei decenii mai tîrziu, numit ambasador al Rusiei la Curtea Franței, Antioh, fiul lui Dimitrie Cantemir va mijloci apariția în limba franceză a *Istoriei Imperiului Otoman*, care cunoaște în 1743 două ediții¹¹. Popularizata fragmentar cu trei ani mai înainte de autorul lui *Manon Lescaut*, lucrarea își păstrează în literele franceze o autoritate mai mult decît seculară, de la Voltaire la Victor Hugo¹².

Posesor al unei alese culturi, Constantin Brîncoveanu și-a propus să redea prestigiul Țării Românești în spirit umanist, transformînd o într-un centru principal de cultură din Europa Răsăriteană, care să producă o sinteză artistică nouă la limita Orientului cu Occidentul. Epoca sa constructivă nu e străină de exemplul celei a lui Ludovic al XIV-lea, cu care — *toutes proportions gardées* — a fost comparată¹³.

În aceste condiții orașul București tinde să devină o nouă metropolă culturală pentru creștinătatea balcanică, reluînd cu mai multă libertate moștenirea bizantină și iradiînd pînă în Caucaz sau Orientul apropiat. De aici activizarea și reorganizarea Academiei Domnești, cu aceeași limbă de predare ca și Academia Patriarhiei de la Constantinopol, dar tutelată laic. În 1707, răspunzînd solicitării lui Constantin Brîncoveanu, Hrisant Notara, viitorul patriarh al Ierusalimului, întocmea un regulament rămas în vigoare multă vreme, iar ceva mai tîrziu îl găsim insistînd pentru adăugirea unei tipografii și a unei biblioteci¹⁴. Tînărul ierarh își continuase

studiile la Universitatea din Padova, alături de Radu (Răducanu), fiul mai mic al stolnicului Constantin Cantacuzino, aflându-se împreună cu acesta din urmă la Paris, începând din primăvara lui 1700. Tot la Paris Hrisant Notara va publica, în anul morții tragice a stolnicului C. Cantacuzino și a fiului său Ștefan ajuns domn, o carte de geografie dedicată instruirii lui Scarlat, fiul noului domn al Țării Românești, Nicolae Mavrocordat.

Dragostea de carte a lui Constantin Brîncoveanu s-a manifestat și prin înființarea bibliotecii de la Mănăstirea Horez, care trebuia să devină în intențiile sale un important focar de cultură. Alegerea locului era și o măsură de prevedere. În 1702 întemeierea ei „cu multă cheltuială” era semnalată drept o mare realizare a domniei ¹⁵. Printre prețioasele publicații pe care le adăpostea se afla și seria aproape completă de ediții critice bilingve greco-latine din *Corpus Byzantinae historiae*, concepută de eruditul Philippe Labbé și realizată sub îndrumarea nu mai puțin celebrului Charles Du Cange, cu cheltuiala regalității franceze la Paris, în secolul XVII ¹⁶.

Dar figura culturală cea mai importantă a epocii brîncovenești a fost fără îndoială unchiul și sfetnicul de taină al domnului, stolnicul Constantin Cantacuzino. S-a încercat recent reconstituirea bibliotecii sale ¹⁷, apreciată de unul din cei mai de seamă cercetători ai ei, profesorul Mario Ruffini, drept „bibliotecă vie”, servind la introducerea de idei noi umaniste în cultura timpului său, la promovarea „binefăcătorului contact cu cultura occidentală” și în bună măsură la orientarea laică ¹⁸. Printre sutele de cărți cunoscute, imprimate și manuscrise, din domeniile istoriei, geografiei, teologiei, lingvisticii, medicinei, științelor naturii, matematicii, astrologiei sau astronomiei se aflau și tipărituri de la Paris, Lyon sau Marsilia. Cităm astfel ediția bilingvă greco-latină *Ioannis Cantacuzeni ex Imperatoris Historiarum Libri IV*, în care textul grec fusese extras dintr-un codex aflat în biblioteca lui Pierre Seigneur, cancelarul Franței, iar traducerea se datora iezuitului Jacobus Pontanus, Paris, 1645. Prezența ei era și un fel de atestare spirituală a legăturilor posesorului cu imperiul lui strămoș bizantin. Dăruită lui Constantin Brîncoveanu, acesta a integrat-o bibliotecii sale de la Mănăstirea Horez. Deși după puținele cărți regăsite sau consemnate în epocă s-a conchis că geografia „este cea mai săracă secțiune a bibliotecii” ¹⁹, preocupările în acest domeniu ale proprietarului ei nu au încetat pînă la o vîrstă înaintată. Știm că printre cărțile sale s-a aflat și lucrarea lui Michel Antoine Baudrand, *Geographia ordine litterarum disposita*, Paris, 1681 — 1682, 2 vol., dedicată apreciatului ministru al lui Ludovic al XIV-lea, Jean Baptiste Colbert. S-a regăsit la Biblioteca V.A. Urechia din Galați un atlas geografic general aparținînd stolnicului C. Cantacuzino și alcătuit din documente cartografice disparate ²⁰. Titlul italian, *La guida del Mercurio Geografico per tutte le parti del mondo*, dalle stampe di Domenico di Rossi in Roma alla Pace, evocă pe acela aproape identic al vol. al II-lea dintr-o colecție de hărți publicată la Roma în 1691 — 1692, de unde a fost extras de altfel conținutul primei părți a atlasului stolnicului. S-ar putea ca acesta să fi fost atlasul trimis la începutul lui 1694 de contele Luigi Ferdinando Marsigli, fost general al Imperiului și comandant austriac în timpul luptelor pentru Transilvania și Banat, prietenului și confratelui său întru preocupări cartografice și erudite din Țara Românească ²¹. Dar atlasul de lucru al stolnicului Cantacuzino includea și hărți ulterioare italiene și franceze,

care se opresc la anul 1699. El va fi fost folosit între altele, la întocmirea de către acesta a celei dintii hărți românești a Valahiei, tipărită la Padova în 1700, sub îngrijirea lui Ioan Comnen, medicul lui Constantin Brîncoveanu, și a lui Hrisant Notara care alcătuia și dedicația către domn, ajutați poate de Radu Cantacuzino, într-un moment în care ultimii doi se pregăteau de plecare la Paris ²². Între hărțile franceze întocmite de Du-Val „géographe ordinaire” al lui Ludovic al XIV-lea se aflau *La France en toute son étendue sous le Roy Louis XIV*, l'an 1692 și o hartă comună a Principatelor Transilvaniei, Valahiei și Moldovei. E cert că o parte din conținutul atlasului de lucru al stolnicului C. Cantacuzino a fost completat cu sprijinul cardinalului Giovanni Francesco Albani, devenit papă la 1700 sub numele de Clement al XI-lea și datorită recoltei occidentale cu care fiul stolnicului revenea în țară, probabil în 1702.

O prezentare a teologilor, filozofilor și medicilor care au profesat la Universitatea din Padova, *Lyceum Patavinum*, 1682, opera profesorului francez de chirurgie Charles Patin, care căzut în disgrația lui Colbert trebuise să părăsească Sorbona, atestă atașamentul constant al stolnicului față de instituția unde își făcuse el însuși studiile. Semne de lectură atentă regăsim pe un exemplar din lucrarea *Amicus medicorum* de Johannes Danivetus, Lyon, 1550, incluzînd și *Astrologia* lui Hippocrates. Dar în biblioteca învățatului român figurează și combaterea astrologiei tradiționale de către David Origanus în *Astrologia naturalis sive tractatus de effectibus astrorum*, Marsilia, 1645, plecînd de la „vera Physica coelestis”. Prezența operei filozofului francez Nicolas Malebranche, *De inquierenda veritate*, Geneva, 1685, reprezenta omagiul unui tînăr cărturar brașovean, iar lucrarea lui Jean Jacques Boissard, *Pannoniae historica chronologica*, Frankfurt, 1596, urmărind și istoria Transilvaniei pînă la Sigismund Bathori, a fost răscumpărată în 1691 din prada transilvană a „mercenarilor lui Tököly”, ca să folosim expresia lui N. Iorga.

Se păstrează la Biblioteca Academiei R.S. România, azi cea mai importantă deținătoare de cărți din biblioteca enciclopedică a umanistului român, un exemplar cu ex-librisul său latin din *Commentarii linguae graecae*, Basel, 1556, de Gabriel Budé, primul mare filolog umanist francez, cu merite deosebite la înființarea de către regele Francisc I a cunoscutei instituții de învățămînt pariziene, Collège de France.

Cărțile străine identificate din biblioteca stolnicului erau redactate în primul rînd în limbile clasice, apoi în limba italiană, idiomul însușit la Padova și curent folosit în relațiile diplomatice ale Porții. N-a lipsit însă nici tentativa de apropiere a limbii franceze, nici interesul pentru cartea de limbă franceză. O demonstrează un *Nuovo e ampio dittionario di tre lingue*, Frankfurt, 1674, alcătuit în italiană, franceză și germană de Antonio Udino, secretar interpret al regelui Franței, o *Scelta di lettere italiane, spagnole e francesi di diversi classici autori*, Napoli, 1699, conținînd în plus modele de corespondență oficială emanînd de la curte și guvern, sau prezența unei bibліi în limba franceză cu comentarii protestante, apărută în Olanda la 1665, intrată în bibliotecă probabil în jurul lui 1700.

Parte din cărțile aparținînd stolnicului Constantin Cantacuzino și familiei sale, între care și amintita ediție din Malebranche ²³, precum și parte din biblioteca brîncovenească de la Horez au fost incluse în componența uneia dintre cele mai vestite biblioteci europene din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, aceea a lui Nicolae și Constantin Mavrocordat.

Autorii francezi figurau în limbile latină, italiană și franceză. Pentru educația primului său fiu, Scarlat, mort tânăr, N. Mavrocordat achiziționase *Storia di Teodorico il Grande*, scrisă per lo Delfino di Francia da Monsignor Flessier, vescovo di Nîmes, Venezia, 1703 și *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture sainte*, Bruxelles 1710, în care Bossuet adresându-se aceluiași principe moștenitor argumenta monarhia absolută. În biblioteca lui Nicolae Iorga s-a aflat un volum din opera lui Boileau, Paris, 1716, avînd aplicat pe legătura din marochin roșu, în foiță de aur, stema Țării Românești și inițialele I.N.C.V., reprezentînd titulatura lui Constantin Mavrocordat. Volumul fusese achiziționat la Constantinopol în deceniul 3 al veacului trecut de comisul „cărvunar” Ionică Tăutu²⁴.

O caracteristică în ce privește îmbogățirea acestei biblioteci umane este a reprezentat-o, pe lângă legătura fertilă cu piața de carte franceză, schimbul cu Biblioteca Regală din Paris. În schimb cei doi domni nu ezitau să concureze pentru achiziționarea de rarități orientale, cu papalitate și reprezentanții regelui Franței. S-au păstrat cataloagele folosite pentru completarea sistematică a bibliotecii, cu adnotări sau trimiteri care oglindesc pregătirea bibliografică a primului domn fanariot. Din timpul domniei acestuia în Țara Românească datează și cel mai vechi ex-libris în limba franceză, cunoscut într-o bibliotecă românească, „Les livres de Jean de Scarlatti”, marcînd apartenența cărții *Les lettres de M. Fléchier, La Haye, 1712*. Ioan Scarlat era cămărașul și ginerele lui Nicolae Mavrocordat, el însuși „om învățat” și pasionat bibliofil.

Faima cîștigată prin relațiile de bibliotecă se răsfîrînge și în ce privește cunoașterea și proiectarea politică și literară a operei lui N. Mavrocordat în Occident. Ca ultim argument pentru prezentarea elogioasă a autorului recent apărutei cărți *Despre datorii*, publicația erudită „Giornali de'letterati d'Italia” cita în 1721 un amplu fragment în original dintr-o scrisoare trimisă din Paris de abatele Brignon „Bibliotecario del Re Cristianissimo”, care cunoscuse romanul în manuscris Φιλοθεον παρεργα.²⁶

Ceea ce interesează în primul rînd curtea regală și oamenii de știință sau de cultură francezi în răsăritul Europei și în Levant sînt „les antiquités” și „les curiosités orientales”, cu atît mai prețioase cu cît erau mai rare. Amplificarea relațiilor Franței cu Imperiul otoman, datorită rolului acordat de către politica lui Ludovic al XIV-lea diversiunii orientale anti-habsburgice²⁷, a stimulat și curiozitatea pentru cunoașterea culturii și civilizației din această parte a continentului. S-a creat chiar o nouă orientare în moda franceză, iar stilul Louis XIV implică în ultima fază de dezvoltare elemente orientale. Nu întîmplător în *Burghezul gentilom*, Molière satiriza excesele unor asemenea aplecări. În aceste condiții ambasadorul și membrii misiunii științifice franceze la Constantinopol erau atrași în special de cartea manuscrisă din biblioteca Mavrocordaților. După tratative lungi și anevoioase intrau în Biblioteca Regală, azi Biblioteca Națională din Paris, pe lângă copii după manuscrise grecești, din biblioteca domnească a Mavrocordaților, selectate după un catalog ad-hoc, pe lângă un manuscris și tipărituri de N. Mavrocordat etc., și „une histoire de Moldavie”, manuscris transpus în 1729 la Iași din „la langue du pays”, în limba greacă, de Alexandru Amiras, din ordinul domnului Moldovei Grigore Ghica și dăruit prin fratele său, Alexandru Ghica, dragomanul Porții²⁸. La acesta s-a adăugat traducerea în limba franceză a cronicii efectuată de N. Génier în 1741 la Angora, Ankara de azi, din însărcinarea lui Peyssonnel, consulul francez la Smirna. Dar abia 11 ani

mai tirziu ele luau drumul Mediteranei spre Franța, unde se despart²⁹. Primul în folio, purtînd pe foaia de titlu armele Moldovei și inițialele domnești I.G.G.B., legat în piele gravată și aurită, intra prin grija abatelui Sallier, custode al Bibliotecii regale din Paris, direct în circuitul public. Celălalt, *Livre historique contenant les gouvernements et les vies des princes de Moldavie et des autres souverains des pays circonvoisins à cette principauté, leurs contemporains*, purtînd încrustate pe legătură în foiță de aur flori de crin și inițialele LL, a intrat mai întîi în Cabinetul de cărți al palatului de la Versailles, fiind trimis Bibliotecii din Paris de abia în 1761.

Cartea manuscris în limba română cu cel mai vechi stagiul la Bibliothèque Nationale din Paris aparține tot secolului al XVIII-lea. Ea poartă nr. 1 Manuscrits roumains, iar pe forțașul anterior data de 15 octombrie 1789. Sigiliul „Bibliothèque Impériale” te întîmpină de la prima filă. Între copertele originale de piele gravată se află un infolio atribuit de N. Iorga spătarului I. Canta, ca autor și compilator. Manuscrisul reprezintă de fapt un miscelaneu de cronici moldovenești și alte piese istorice și literare în care s-au identificat în copie și fragmente din cronicile lui Miron Costin, Nicolae Costin și Ion Neculce³⁰.

Printre cărțile laice, profane, tipărite de mitropolitul Antim Ivireanu, sau sub păstoria lui, s-au numărat și *Pildele filosoficești* apărute la 1713 în tălmăcirea sa din limba greacă, de sub teascurile tipografiei din Tîrgoviște. Era vorba de fapt, așa cum au demonstrat cercetările³¹, de traducerea culegerii *Maximes des Orientaux* de Antoine Galland, prin intermediul versiunii italiene a lui Del Chiaro, secretarul lui Constantin Brîncoveanu, tălmăcită și tipărită în limba greacă de cretanul Ion Avramie, predicatorul Curții domnului român. Menționăm că, pe lîngă numeroase copii manuscrise, traducerea compilației orientalistului francez va intra în conștiința publică odată mai mult prin culegerea de pîlde morale publicată în 1826 la Buda de marele logofăt Dinicu Golescu, care adaugă noi exemple tălmăcite prin intermediarul grec elaborat de Alexandru Racoviță, ginerele său, după „cartea franțozului” H. Lemaire.

În acest interval de mai bine de o sută de ani se înscrie dominantă intermediarului grec (cite odată și italian) pentru cartea și cultura franceză. Dar tot acum se conturează și interesul tot mai susținut pentru lectura în limba franceză. Se tipăresc gramatici și dicționare³². Se citesc în original clasici, dar și reprezentanți contemporani ai Luminilor.

Iluminismul românesc se circumscrie în general ultimelor trei decenii ale veacului al XVIII-lea și primelor trei decenii din secolul trecut. Deși a existat și o etapă pregătitoare în care, așa cum am subliniat noi înșine în mai multe rînduri, poate fi încadrat și Dimitrie Cantemir, iar fascinația „Luminilor filosofiei” n-a încetat la 1830. Operele lui Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Marmontel, Condillac, ca să nu cităm decît nume de rezonanță și de largă circulație, atrag după 1770 nu numai prin voga lor în Europa luminată. Vechiul enciclopedism al hronografelor face loc treptat celui al Enciclopediei lui Diderot și D’Alambert, de care nu sînt străini nici înalți prelați, precum Chesarie al Rîmnicului, nici domnitori ca Alexandru Ipsilanti, întemeietorul cursului de limbă franceză la Academia grecească de la Sf. Sava, care depun mari eforturi pentru a se afla în posesia ei. Firește, atitudinea față de gîndirea iluministă franceză continuă să fie în genere puțin favorabilă dacă nu de-a dreptul ostilă în cercurile politice și mai ales bisericești ale vremii. De aceea, din Voltaire

se traduc în special opere istorice, ca *Histoire de Charles XII*, care cunoaște o primă versiune de sub pana arhimandritului moldovean Gherasim Clipa, sau creații literare : romane, teatru etc. Iar primele versiuni românești din opera patriarhului de la Ferney, deși realizate indirect din limba franceză, reprezentau, ca și contemporanele lor grecești, pamflete politice în favoarea politicii Ecaterinei a II-a a Rusiei, elaborate în epoca tratativelor ruso-turce de la Focșani ³³.

Marea Revoluție Franceză sperie oficialitățile și spiritele timorate, iar politica napoleoniană față de Poarta Otomană le face să oscileze și în ce privește cartea franceză contemporană. Dar influența iluminismului francez, a culturii franceze în general nu mai poate fi oprită. Fie că se asociază spiritului revoluționar de la Mirabeau la Marat, fie că e înțeleasă numai reformist ³⁴.

Învățămîntul particular în sau și de limba franceză, predat adesea de preceptori sau de profesori francezi, pătrunde de la Curtea domnească și cele ale mării boierimi, prin straturile boierimii mijlocii, pînă la burghazia în formare, de obicei mici boieri, comercianți, meșteșugari înstăriți. Contactul cu școala și cultura franceză interesează și dezvoltarea școlii publice românești. Un rol tot mai important revine studiilor superioare în Franța ale unor fii de boieri sau bursieri. Se formează treptat intelectualitatea românească modernă, cu merite deosebite în vehicularea cărții și culturii franceze. Se constituie mari biblioteci particulare ca aceea a marelui comis Ioan sau Iancu Balș, sau a fiilor marelui logofăt Iordache Rosetti Roznovanu (de la Stîncea) ³⁵ și a familiei Sturdza (de la Scheia sau Miclăușani) ³⁶, cu predominarea cărții franceze. La completarea lor contribuie călătoriile la Paris și legăturile cu comerțul de librărie autohton sau francez, direct sau prin intermediar.

Un interes deosebit din acest punct de vedere prezintă corespondența purtată de Jean Denis Barbié du Bocage cu Ioan Balș, în timpul primului imperiu și al campaniilor napoleoniene ³⁷. Cunoscutul geograf și elenist francez fusese vizitat la Paris de tînărul „prieten al științelor” din Iași în vara lui 1805, recomandat de „abatele Daniel”, care nu era altul decît cunoscutul învățat grec filoromân Dimitrie Philippide. Fost bibliotecar la Bibliothèque Nationale din Paris, Barbié du Bocage continua să întrețină legături utile în lumea bibliofililor și a comerțului cu cartea. Ceea ce îi permitea să ofere informații în legătură cu marile licitații, oscilațiile pieții, persoanele dispuse să vîndă sau posibilitatea completării unor colecții și să mijlocească achiziții valoroase. Deși ocupa postul de geograf al Ministerului Relațiilor Externe și ținea cursuri la Collège de France, fiind ales în noiembrie 1806 membru al Institutului Franței, omul de știință francez trecea prin greutăți pecuniare de ordin familiar și pretindea un comision de 10 %. El recomanda corespondentului său pe nou numitul consul general al Franței la Iași, Ch. Reinhardt, ca om politic, diplomat și vechi membru al Institutului cu care întreținea raporturi amicale. Martin, consulul francez la Galați, apărea ca un prieten comun, căruia Barbié du Bocage îi trimitea prin I. Balș ultima sa lucrare, traducerea memorialului de călătorie al lui Richard Chandler în Grecia, bogat adnotat. Printre valorile literare, științifice și bibliofile, a căror achiziție era mijlocită de eruditul geograf francez, se numărau opt volume din opera lui D'Alembert în curs de apariție, trei din operele lui Condillac pentru completări, ediția *Scrisorilor* d-nei de Sévigné din 1801 în zece volume „cu portrete”, monumentalul *Thesaurus graecae linguae* de Henri

Etienne, imprimat la Paris în 1572, cerut în trei exemplare, dicționarul greco-latin al lui Suidas, *Mécanique céleste* de Laplace, o ediție de lux din opera astronomică a abatelui de Lisle, un tratat de numismatică chineză „un peu cher, n'étant qu'en papier vélin”, dar și periodicele „Annales de chimie” sau „Mémoires de l'Institut de France”, sau *Le bon jardinier* „dont vous avez besoin, pour savoir quand vous devez planter les graines”. Dacă din ultima sa operă a trimis trei exemplare, pentru destinatarul corespondenței, Daniel Philippide și consulul francez de la Galați, iar din *Examen des historiens d'Alexandre* pentru primii doi, două volume broșate din Buffon erau destinate unui alt amic comun, francezul Roubalet, firește pentru că opera marelui naturalist francez se afla deja în biblioteca lui I. Balș. Dar să dăm cuvîntul lui Barbié du Bocage, pentru a descrie tribulațiile transportului de cărți trimis în martie 1806 : „Trebuia să va trimit aceste obiecte prin Frankfurt pe Main și prin Leipzig, dar teama de a le vedea pierdute și rapiditatea succesorilor noastre în Germania m-au făcut să cred că voi putea în curînd să vi le trimit mai sigur chiar prin Viena. În sfîrșit, îndată ce noi am devenit stăpîinii acestui oraș, am scris domnilor ... pentru a ști dacă există siguranța necesară pentru a le trimite ceva ; mi-au răspuns că mă roagă să aștept pînă la jumătatea lui februarie, pentru că navigația pe Dunăre nu va fi deschisă decît în această epocă. Le-am trimis deci pentru dvs. o ladă conținînd cărți, pantofi, ciorapi de mătase, minuși și semințele, care a plecat din Paris la 10 martie. Veți găsi în Henry Etienne nota cărților pe care le conține această ladă, cu prețul lor de cumpărare și de legat, iar în cutia cu semințe notele privind pantofii, ciorapii, minușile și semințele. Am mărit puțin numărul pantofilor pe care mi i-ați cerut, fiindcă făcîndu-i la comandă i-am comandat pentru anotimpul iernii și fiindcă nu se afla nici unul brodat în argint. Văzînd că sezonul înainta și că nu veți primi aceste obiecte decît pentru la vară, am crezut de datoria noastră să adăugăm cîteva perechi brodate în argint, pentru acest anotimp”.

Încă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea apar în Principate și biblioteci de mari comercianți, ca aceea a lui Grigorie Anton Avramie, cu centrul de afaceri în capitala Moldovei. În catalogul recent publicat al bibliotecii sale din 1821 figurau și 31 de cărți în limba franceză, printre care dicționare, gramatici, romane, o istorie mitologică, scrieri de Molière și la Rochefoucauld, dar și *Eléments de l'histoire générale moderne* de Claude Millot, *Réthorique française* de Crevier sau *Traité de géographie* de Bouffier, care va fi tradusă și în românește prin intermediar italian de Anfilohie Hotiniul. Nu lipsea însă nici o „combatere” greacă în 4^a a lui Voltaire ³⁸.

Comerțul lui Grigorie Avramie, cu ramificații în Europa Centrală și de Sud-Est, includea și cartea. Sînt cunoscuți de altfel și alți negustori de diverse produse, aducători de cărți străine, mai ales franceze, atît înainte, cît și după 1830.

Noile tipografii laice publică nu numai manuale pentru studiul limbii franceze, dicționare și gramatici, dar și tot mai numeroase traduceri, mai ales din literatura franceză. Alături de traducători ca Alexandru Beldiman, tipografi și editori ca I. Heliade Rădulescu și Gheorghe Asachi, librari ca Iosif Romanov din „văpseaua roșie” a Bucureștilor, sau Dimitrie Nica din Iași, se ocupă de popularizarea lor prin presă, cataloage sau înștiințări volante. Pătrunderea neologismelor franceze în limba română a fost facilitată de aceste traduceri.

Unele librării tipăresc cataloage speciale pentru cartea franceză (Frederic Walbaum, sau C.A. Rosetti și Winterhalder din București, Adolf Hennig sau F. Bell din Iași etc.). Pe lângă ele s-au organizat adesea, după model francez, cabinete de lectură, avînd și rol de biblioteci de împrumut și interesînd în special cartea franceză în original sau traducere. Stocurile de cărți constituite erau completate și împrospătate deobicei periodic. Problema cea mai dificilă era pe lângă transportul publicațiilor sau satisfacerea gustului public, a nu contraria cenzura oficială. În acest din urmă scop se întocmeau nu numai liste de cărți intrate în țară, dar și adevărate cataloage pentru cărțile aflate în „dughiana” respectivă, ca în cazul celui întocmit de proprietarii acesteia din Focșani, la 25 februarie 1848 ³⁹.

Cartea literară reprezenta în proporție de cel puțin 90 %, obiectul acestui comerț. Autorii francezi cei mai ceruți erau, așa cum demonstrează cataloagele cabinetelor de lectură ale librăriilor C.A. Rosetti și Winterhalder din București și F. Bell din Iași, la 1846, Honoré de Balzac și Alexandre Dumas, cu cîte 99 și 111 vol., respectiv 43 și 138 vol. fiecare. Dar ei erau concurați îndeaproape de proza unor scriitori de duzină ca Paul de Koch sau Frédérick Soulié.

Dacă frecventarea culturii grecești a facilitat în Principatele Române contactul cu cartea și cultura franceză, răspîndirea acestora din urmă diminuează și înlătură treptat difuzarea cărții în limba greacă. Treptat prioritatea cărții franceze devine necontestată în rolul de vehicul al culturii europene. Nu întîmplător, în catalogul din 1836 al Bibliotecii Mitropoliei din București ⁴⁰, cărțile franceze, apoi italiene, precedau pe cele în neogreacă. Faptul că limba franceză era principalul mijloc de comunicare internațional al vremii, prestigiul literaturii și artei franceze, și nu mai puțin moda de la Paris contribuie substanțial la aceasta în tot decursul secolului al XIX-lea.

Dar Franța era în același timp și teatrul celor mai largi dezbateri de idei, a celor mai ample și diverse experiențe politice. Spre Orașul Lumină se îndreaptă privirile celor dornici de libertate și înnoiri social-politice. Generațiile de la 1848 și 1859 s-au inspirat nu odată din aceste idei. Numeroși oameni de carte și cultură francezi și-au dat sprijinul pentru înfăptuirea unității naționale, vis de aur al poporului român. Era și momentul în care interesul pentru cauza română devenea internațional. În aceste împrejurări presa franceză acordă o atenție puțin comună realităților românești și implicit culturii poporului român. La fel numeroasele broșuri de propagandă politică publicate de emigrația română post-pașoptistă sau de francezi filoromâni ⁴¹.

Au apărut însă încă din 1839 și lucrări mai ample, solid documentate și argumentate, prin care pentru prima dată poporul român era înfățișat opiniei publice franceze în unitatea sa etno-geografică, socio-economică și culturală, iar libertatea și unitatea sa nu numai ca înfăptuirea dreptății istorice, în numele principiului naționalităților, dar și ca o necesitate europeană. E suficient să cităm cărțile semnate de Fr. Colson, J.A. Vaillant (care semnează și prima antologie literară română), Elias Regnault, Jules Michelet sau Edgar Quinet. Poeți români de prestigiu ca V. Alecsandri, prin traducerea culegerii sale de poezii populare sau D. Bolintineanu, prin poezia originală din *Brises d'Orient*, volum prefătat de cunoscutul filolog francez Philarète Chasles, contribuie activ la noul prestigiu al

statului român modern, precum și la aprecierea culturii și literaturii române în Franța.

Tot în împrejurările luptei de la mijlocul veacului trecut pentru afirmarea națională a poporului român, din efervescența pregătirii Revoluției de la 1848, a luat ființă biblioteca Societății studenților români din Paris, resuscitată după primul război mondial de Nicolae Iorga, prin înființarea bibliotecii Școlii române de la Fontenay aux Roses⁴². Azi tradițiile unei biblioteci de carte românească din capitala Franței sînt continuate de Institutul de limbă și literatură română, de sub direcția profesorului sorbonard și cunoscutului cercetător al poeziei eminesciene, Alain Guillemmou, prin osîrdia și priceperea d-nei Laetiția Turdeanu-Cartojan.

Într-o comunicare pe care am prezentat-o anul trecut la cel de al VI-lea Congres internațional al Luminilor de la Bruxelles subliniam că militantismul culturii române, trăsătură fundamentală, a corespuns unei orientări de „lungă durată”, în sensul pe care Fernand Braudel îl dă acestui concept, care poate fi detectată și în mentalitatea altor popoare care au suferit vreme de secole dominația străină. Elementele acestui militantism pot fi regăsite în toate etapele redeșteptării naționale, pînă la constituirea statului național unitar. Nu e o întîmplare că prima formă viguroasă de manifestare modernă a acestei orientări a reprezentat-o mișcarea culturală a școlii Ardelene. Ea pune la baza luptei naționale, în condițiile îndoitei stăpîniri străine, nobleța latină a originii poporului român și a tradițiilor sale spirituale. Deși formați la școli iezuite și cu privirile îndreptate mai ales spre Roma, corifeii curentului nu erau străini nici de autonomismul galican⁴³, nici de iluminismul francez, e drept prin intermediul moderator al iosefinismului. Petru Maior traducea, chiar dacă prin intermediar italian, celebrul *Telemah* al lui Fénelon, și Samuil Micu romanul *Bélisaire*, de Marmontel, iar Gheorghe Șincai scria o odă pentru Napoleon în limba latină. Preocupările și reflexele franceze sînt mai numeroase la I. Budai Deleanu. Firește latinitatea a reprezentat încă din epoca umanismului românesc, și pentru românii din Principate, o trăsătură de unire cu „francii”, „franțozii” sau francezii. Dar ea a fost mai ales pusă în lumină de cărturarii români din Transilvania, chiar și atunci cînd au activat în cele două principate sau în România, ca A.T. Laurian, Fl. Aaron, S. Bărnăuțiu.

Reprezentant al școlii Ardelene din a doua generație, Gheorghe Lazăr, întemeietorul învățămîntului de toate gradele în limba română trecuse munții în Țara Românească și fiindcă îndrăznise să înfrunte regimul lui Metternich, manifestîndu-și public simpatia pentru Franța celor o sută de zile. O bună parte din biblioteca sa se află azi în colecțiile Bibliotecii Academiei. Între cărți : *Examen du traité de la liberté de penser*, Amsterdam, 1718, *Le spectacle de la nature ou entretiens sur les particularités de l'histoire naturelle*, Paris, 1752, *l'École des moeurs, ou réflexions morales et historiques sur les maximes de la sagesse* de abatele Blanchard, Lyon, 1790 ; ultimele două dedicate îndeosebi educației tineretului.

S-ar putea ca în biblioteca lui Gheorghe Lazăr să se fi aflat și una dintre cele două ediții (1817, 1819) după *Plutarhul nou* al aceluiași Pierre Blanchard, în versiunea lui Nicolae Nicolau, „român din Transilvania”, cu o dedicație către episcopul Romanului. Erau prezente aici, după modelul clasic, viețile paralele ale unor personalități moderne. La rîndul

său G. Pleșoianu, profesor de limba franceză la școala din Craiova, își tipărea la Sibiu, în deceniul următor, primele manuale și traduceri ⁴⁴.

Cea mai importantă bibliotecă particulară românească din Transilvania a fost fără îndoială biblioteca enciclopedică a lui Timotei Cipariu ⁴⁵. În ea se afla și cea de a doua scrisoare deschisă către Iosif al II-lea în apărarea memoriei și obiectivelor răscoalei lui Horia, prezentată în raport cu revoluția americană de către viitorul conducător girondin Brissot. Prin cumpărarea unor colecții mai vechi valoroase, prin legături cu diverse librării din țară și străinătate (se spune că și după moartea marelui bibliofil, în septembrie 1887, poșta mai continua să aducă volumele comandate), biblioteca a ajuns să numere 6—7000 de volume, din care multe cărți rare și prețioase. S-a observat că „scrierile istorice procurate în pragul anului 1848 au fost alese aproape exclusiv din creația istoriografilor francezi romantico-liberali” la care trebuie adăugate opere de Lammenais sau Louis Blanc. Aproximativ la Timotei Cipariu de romantism poate fi apreciată și ținând seama de achiziționarea imediat după apariție a unor opere de Lamartine, Béranger, Alfred de Musset, Eugène Sue sau George Sand. Donații prețioase au fost făcute de Timotei Cipariu Bibliotecii Astrei din Sibiu și Bibliotecii Academiei Române, încă de la înființare. După moartea sa cărțile și manuscrisele bibliotecii sale au îmbogățit substanțial patrimoniul Bibliotecii Mitropoliei din Blaj, de unde au trecut, după cel de al doilea război mondial, la Biblioteca Filialei Academiei R.S. România din Cluj-Napoca. La circulația în Transilvania a cărții franceze sau traduse din limba franceză au contribuit și raporturile intelectuale sau legăturile interbibliotecare între cele două versante ale Carpaților, în condițiile în care în Transilvania austro-ungară, cartea germană reprezenta principal vehicul de cultură universală. La întemeierea primei biblioteci publice din Transilvania, deschisă în 1860 de Societatea Muzeului Ardelean din Cluj, și-au dat obolul și mitropolii Andrei Șaguna și Alexandru Sterca Șuluțiu. După înființarea Universității în 1873, Biblioteca trecea sub oblăduirea noului așezământ maghiar de cultură ⁴⁶.

În Principatele Române, problema înființării unor biblioteci publice, de data aceasta cu caracter național românesc, s-a pus încă din 1828 ⁴⁷. Zece ani mai târziu lua ființă Biblioteca Colegiului Național Sf. Sava la București, iar în 1841 aceea a Academiei Mihăilene din Iași. Fondurile acestor „biblioteci naționale” s-au constituit prin preluări, cumpărări și donații. Preluând amplă bibliotecă neorganizată a Mitropoliei din București, pe baza amintitului catalog întocmit *ad-hoc*, și datorită în același timp donațiilor, între care „numeroase cărți franțuzești”, biblioteca de la Sf. Sava număra la inaugurare peste 10 000 volume. Sala de lectură, după cum informează presa vremii ⁴⁸, s-a deschis la început numai pentru „partea” franceză, singura pentru care cărțile fuseseră catalogate. În sală se găseau la dispoziția publicului, gazete române și „franceze literare”. Desprinsă prin Regulamentul bibliotecilor publice din 1864 de instituția de învățământ tutelară, ea funcționează ca Biblioteca Centrală, calitate în care primește între altele masivele și prețioasele fonduri de carte din biblioteca cărțurarului bucovinean C. Hurmuzaki. Fondurile Bibliotecii Centrale din București au intrat în 1901, la propunerea lui Spiru Haret, în colecțiile bibliotecii celui mai înalt așezământ al țării, Academia Română, această bibliotecă documentară și științifică preluând astfel și unele funcții de bibliotecă națională. De aici unele dublete sau triplete, nu odată publicații rare și prețioase, române, franceze și în alte limbi, și-au continuat

drumul prin donații sau schimb spre fondurile altor biblioteci, ca : Biblioteca Centrală din Iași, Biblioteca Colegiului din Craiova, sau Biblioteca V.A. Urechia din Galați. Ultima avea ca fond de bază ampla donație a istoricului și scriitorului V.A. Urechia, cu numeroase cărți în limba franceză.

Întocmind primul *Regulament despre organizația unei biblioteci publice*, publicat în noiembrie 1840, Gheorghe Asachi prevedea, după „adunarea de uvrajuri clasice, elinești și latine”, o „alegere de cărți franțeze, germane, italiene, rosicene, grecești moderne și moldo-române” și de periodece „atingătoare de științe și arte”. Un an după apariția Regulamentului, semnat și de mitropolitul cărturar Veniamin Costache, avea loc deschiderea pentru public a Bibliotecii Academiei Mihăilene. Momentul festiv fusese fixat inițial pentru luna mai. Dar un anunț al Epitropiei învățăturilor publice avertizase că „deschiderea sălei de citit” se amână „nesosind încă transportul cărților [...] care de curind s-au cumpărat la Paris”⁴⁹. Tot în 1841 apărea, cu titlu și text francez și român, catalogul bibliotecii, întocmit de Dimitrie Gusti, de fapt cel dintîi catalog românesc de bibliotecă publică. Valoroase cărți franceze conținea donația făcută în anul Unirii Principatelor de tînărul B.P. Hasdeu din biblioteca familiei, înainte de a funcționa el însuși ca bibliotecar. Devenită din 1864 Biblioteca Centrală, deci a doua instituție națională de acest gen din România, apoi redevenită la începutul secolului nostru Biblioteca Centrală Universitară, calitate în care funcționează și azi, principala bibliotecă din Iași va continua să dețină unul dintre importanțele și mult solicitatele fonduri de carte franceză.

O contribuție deosebită la facilitarea studiilor tineretului universitar revenea și nou înființatei biblioteci a Fundației Universitare Carol I, azi Biblioteca Centrală Universitară din București. Se adaugă bibliotecile unor facultăți sau catedre. Un bogat fond de carte franceză poseda Institutul Pompilian din București, cum dovedește catalogul din 1909. În provincie, pe lângă Biblioteca Fundației V.A. Urechia din Galați despre care am mai amintit, se înscriu și alte două biblioteci publice importante : cea a Fundației Al. și Aristia Aman din Craiova și Biblioteca populară I.G. Bibicescu din Turnu Severin. În Transilvania, pe lângă bibliotecile particulare, cele aparținînd unor școli ca aceea de la Blaj și a unor asociații ca aceea a Astreii din Sibiu, sau a Societății studenților români Petru Maior continuă să reprezinte un factor important în difuzarea literaturii, științei și ideologiei franceze. Îmbogățirea acestora se făcea uneori cu sprijin din țară⁵⁰.

Primind în jurul anului 1900, odată cu mutarea Academiei de la Universitate într-un local propriu și după integrarea fondului Bibliotecii Centrale din București, Biblioteca Academiei Române îndeplinește și funcții de bibliotecă națională, ceea ce nu scade desigur întru nimic din prestigiul și funcțiile sale de principală bibliotecă științifică a țării. „Biblioteca Academiei — își amintea N. Iorga — cu vechea ei sală de lucru în etajul de jos al clădirii de la stradă, acolo unde e azi cancelaria, îmi era de mare folos [...] Lucram de zor prin odăița cu puțini cititori, încălzită de ameței [...] Legătura așa de strînsă dintre tot ce am putut face în atîția ani și acest binefăcător așezămînt, fără care, adevărat fără creatorul și conducătorul ei, mă întreb dacă s-ar mai fi putut face știință românească, în istorie ca și în filologie, nu s-a rupt niciodată”⁵¹. Conducătorul și adevăratul organizator al Bibliotecii Academiei la care făcea

aluzie marele istoric era Ion Bianu, numit bibliotecar în 1879. Viitorul profesor de literatură română de la Universitatea din București, obținuse în 1881 o bursă în Italia și Franța în vederea specializării sale în filologie romanică. Dar audientul cursurilor unor Ascoli și Gaston Paris a acordat cea mai mare parte a timpului său cercetării marilor biblioteci „văzînd cu jale cite ne lipseau”⁵². Pe urmele tradiției unor N. Bălcescu sau A. Odobescu, el lucrează zilnic la Bibliothèque Nationale din Paris, frecventînd și cursurile de la Ecole des Chartes, pentru pregătirea cadrelor superioare în arhivistică. La inițiativa sa se va fi preconizat un nou catalog pe materii, după sistemul utilizat de J. Ch. Brunet în celebrul *Manuel du libraire et de l'amateur des livres*, deși pînă la urmă s-a recurs la alte sisteme mai moderne. Și nu întîmplător catalogul cronologic de documente va fi întocmit pe fișe mobile de tip Bonnange, folosite și azi.

O problemă esențială care s-a pus de la început organizatorilor Bibliotecii Academiei a fost aceea a constituirii și îmbogățirii fondurilor sale. S-au urmărit în acest scop trei căi principale: donații, cumpărări, schimburi de publicații. Printre donatori s-au aflat și membri corespondenți sau onorari francezi ai Academiei Române, ca Emile Legrand, Léon de Rosny, Emile Picot, A. Ubicini, ultimul donînd testamentar întreaga sa bibliotecă de peste o mie de volume. Prețioase tipărituri franceze au îmbogățit colecțiile Bibliotecii Academiei și datorită donațiilor românești, printre cele dintîi numărîndu-se acelea ale lui Ion Ghica și A. Odobescu.

Cumpărarea de publicații s-a făcut pe baza legăturilor cu librării și case editoare din Paris, urmărindu-se bibliografia curentă, cataloagele unor tîrguri de carte, licitații etc. O contribuție permanentă la orientarea acestora au adus-o membrii de specialitate ai celor trei secțiuni ale Academiei.

O atenție deosebită s-a acordat relațiilor de schimb cu diverse instituții sau societăți științifice și biblioteci din străinătate. Cel de al doilea schimb al Academiei Române s-a făcut cu Societatea pentru studiul limbilor romanice din Montpellier, la 1872, în urma propunerii președintelui acesteia, Achille Montel. Chiar în primul an după transformarea Societății Academice în Academia Română, la 1879, aceasta stabilea prin mijlocirea lui A. Odobescu relații de schimb cu Institutul Franței (Académie des Inscription et Belles Lettres, Académie des Sciences, Académie des Sciences Morales et Politiques). În anii următori se adaugă cele cu Institutul etnografic din Paris, Biroul meteorologic al Franței, Académie des Sciences d'Agriculture, Arts et Belles Lettres din Aix. Pentru sporirea interesului partenerilor de schimb se trimiteau în 1883 copii fotografice după *Codicele voronetean* la Bibliothèque Nationale din Paris și la British Museum. Tot în același scop și pentru facilitarea schimbului s-au înființat depozite de publicații ale Academiei Române la anumite librării din Paris și în alte centre europene⁵³.

La Paris, cartea românească devine cunoscută și apreciată și prin colecțiile unor biblioteci publice, în primul rînd ale Bibliotecii Naționale, și prin strădaniile unor bibliotecari, bibliografi și profesori. O contribuție majoră a avut-o apariția lucrării lui George Bengescu, *Bibliographie franco-roumaine depuis le commencement du XIX-e siècle jusqu'à nos jours*, care a cunoscut două ediții (Bruxelles, 1895; Paris, 1907). Reprezentînd primul volum dintr-o lucrare plănuită în două volume, cartea era consacrată scrierilor tipărite sau publicate în Franța, între 1801—1906.

Autorul era bine cunoscut prin bibliografia lui Voltaire premiată de Academia Franceză. Nu mai puțin important a fost aportul istoricului și bibliografului francez Émile Picot. Poposind o vreme la București și în Transilvania prin natura funcțiilor sale politico-diplomatice, el a predat până la primul război mondial cursul de limbă română la École des langues orientales vivantes de pe lângă Sorbona și a publicat la Paris o serie de lucrări bibliografice și istorice despre români și cartea românească. Tot lui i se datorează cea mai importantă donație de carte românească veche și nouă menită să umple numeroase lacune ale Bibliotecii Naționale din Paris.

Participarea României la marile expoziții internaționale de la Paris din 1889 și 1900 a însemnat și un succes al standului de carte românească. Cu prilejul celei dintâi, „Calendarul ilustrat bucureștean” primea medalia de argint pentru prezentare grafică și artistică.

Scriitori români de limbă franceză ca Elena Văcărescu, Charles Adolphe Cantacuzene, Ana Brancovan contesă de Noailles, Martha Bibescu sau bilingvi ca Al. Macedonski, precum și scriitori francezi bilingvi ca Antonin Roques, Frédéric Damé au adus un aport prețios prin cărțile lor la apropierea spirituală româno-franceză.

Au existat, trebuie să o spunem, pe lângă momente și împrejurări dificile, pentru difuzarea cărții franceze în România și unele carențe calitative, ca un fel de rabat pentru gustul public, sau momente de supra-abundență care au născut fricțiuni și proteste. Pe de altă parte, cartea românească a rămas până la primul război mondial, cu toate eforturile, prea puțin popularizată și cunoscută în Franța.

Dar din cele expuse reiese credem clar aportul pozitiv în ansamblu al cărții și bibliotecii la cunoașterea și comprehensiunea reciprocă româno-franceză. Ea a contribuit nu cu puțin la alianța din 1916 și la recunoașterea de către Franța a drepturilor istorice românești, ceea ce a facilitat înfăptuirea statului român național-unitar.

N O T E

¹ Menționăm astfel, pentru a oferi numai cîteva exemple, contribuțiile lui G. Bollème, A. Dupront, J. Ehrard, F. Furet, D. Roche, J. Roger, *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*, La Haye, 1965; H. J. Martin, *Le livre et la civilisation écrite*; Idem, *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle*, Genève, 1969; R. Mandrou, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1964; E. Flocon, *L'univers des livres*, Paris, 1961; G. Picon, *L'usage de la lecture*, vol. I—II, Paris, 1961; J. Dumazedier et J. Hassenforder, *Éléments pour une sociologie comparée de la production, de la diffusion et de l'utilisation du livre*, Paris, 1963; R. Escarpit, *La révolution du livre*, Paris, 1965; Idem, *Sociologie de la littérature*, Paris, 1968; Lucien Goldmann, *La sociologie de la littérature; situation actuelle et problèmes de méthode*, „Revue internationale des sciences sociales”, 1967, nr. 4.

² Nicole Robinc, *La lecture*, în Robert Escarpit, *Le littéraire et le social, Éléments pour une sociologie de la littérature*, Paris, 1970, p. 221.

³ Deși, așa cum observa recent Ștefan S. Gorovei în studiul său *Nicolae (Milescu), Spătarul, Contribuții biografice*, „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, Iași, XXI, 1984, p. 181—183, atât marele cărturar moldovean, cît și contemporanii săi n-au folosit pentru el numele de familie Milescu, intrat în circulație după moșia cumnatei sale prin cronică lui Ion Neculce, acest nume este astăzi unanim utilizat în cultura română.

⁴ *La perpétuité de la foy de l'église catholique touchant l'eucharistie*, Paris, 1669, 1704, 1711, 1713. Textul cărturarului român a fost reprodus și într-un volum din vasta culegere *Patrologiae cursus completus*, editat de J. P. Migne.

⁵ Ion Neculce, *Cronica*, ed. a III-a de Al. Procopovici, vol. I, Craiova, 1942, p. 34.

⁶ Intitulându-și traducerea *Geografia — Kosmographia — v vide holody kart*, „Nicolae Spătarul” a introdus și unele adaosuri erudite sau precizări specifice. Cf. Nicolae Milescu, *Aritmologia, Etica și originalele lor*, ediție critică și studiu monografic de Pande Olteanu, București, 1982, p. 55 și urm.

⁷ Cf. Philippe d'Avril, *Voyage en divers états d'Europe et d'Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine*, Paris, 1692, p. 337 și urm.; [Foy de la Neuville], *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie*, contenant l'état présent de cet empire, les expéditions des Moscovites en Crimée, en 1689, les causes des dernières révolutions, leurs mœurs et leur religion, le récit d'un voyage de Spatarus par terre à la Chine, Paris, 1697, p. 206 — 231.

⁸ Ms. slav 35 de la Bibliothèque Nationale reprezintă o copie elegant ornamentată, realizată în 1685 pentru învățatul suedez J. G. Sparwenfeldt, aflat pe atunci în Rusia, după manuscrisul pus la dispoziție de N. Milescu. Cf. Constantin C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul*. Contribuție la opera sa literară, „[Analele] Academiei Române”, *Memoriile secțiunii istorice*, s. III, tom. VII, p. 232—239.

⁹ Cf. Virgil Cândea, *Războaiele dominanta*, Contribuții la istoria umanismului românesc, Cluj-Napoca, 1979, p. 222 și urm.

¹⁰ *Recueil de cent estampes représentant différentes nations du Levant*. Gravés... en 1707 et 1708 par les ordres de M. de Ferriol, Paris, 1714

¹¹ *Histoire de l'Empire Ottoman*, ou se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence. Traduite en français par M. de Jonquières, Paris, 1743, a apărut într-o ediție în 4° în doua vol. și alta în 12° în 4 vol.

¹² Cf. Nicolae Liu, *Dimitrie Cantemur, prince philosophe de Moldavie. Echos europeens*, „Dix-huitième siècle”, Paris, XIII, 1983, p. 426—434.

¹³ N. Iorga, *Locul românilor în dezvoltarea vieții sufletești a popoarelor române*, „Revista istorică”, V, 1919, nr. 6—7, p. 122; George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, [vol.] I, București, 1969, p. 222; Ștefan Ionescu, *Epoca brîncovenească*, Dimensiuni politice, finalitate culturală, Cluj-Napoca, 1981, p. 236.

¹⁴ Organizarea celei din urmă era terminată în 1714. Cf. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, tom. XIV, partea I-a, p. 327 și urm.; ibidem, partea a III-a, p. 77 și 413; Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brîncoveanu, Viața, domnia, epoca*, București, 1969, p. 357 și urm.

¹⁵ Caracterizarea aparține prefeței lui Ioan Comnen la *Îlucirea celor patru Evanghelii*, ms. grecească închinată lui Constantin Brîncoveanu și intrat după ocuparea Olteniei de către austriaci în biblioteca lui Eugeniu de Savoia, marele general al imperiului, azi la Biblioteca națională din Viena. Cf. N. Iorga, *Manuscripte din bibliotecă străne relatate la istoria românilor*, „Analele Academiei Române”, *Memoriile secțiunii istorice*, seria II, tom. XXI, 1898

¹⁶ Păstrarea „marei colecții de autori bizantini tipărită sub Ludovic al XIV-lea de Franceză”, între cărțile conservate la Mănăstirea Horez din „biblioteca Prințului”, era readusă la cunoștința publică de Alexandru Odobescu în „Revista română”, I, 1861, p. 657.

¹⁷ C. Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român, Constantin Cantacuzino Stolnicul*, București, 1967, XIII — 407 p. Autorul pleacă de la catalogul bibliotecii Mănăstirii Mărgineni, publicat de N. Iorga în prima ediție din *Operele Stolnicului*, București, 1901, și de la cercetări proprii.

¹⁸ Mario Ruffini, *Biblioteca Stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1973, p. 183.

¹⁹ *Ibidem*, p. 56.

²⁰ Cf. Corneliu Dima Drăgan, *Bibliotecă umaniste românești*, București, 1974, p. 95 și urm.

²¹ Scrisoarea de mulțumire a Stolnicului, din 4 martie 1694, a fost publicată de Ramiro Ortiz, *Per la storia de la cultura italiana in Rumania*, București, 1916, p. 119 și urm.

²² Utilizată mai ales în lumea greacă, harta a fost micșorată la scară și reprodușă în *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* de del Chiaro. Asupra ei s-a atras atenția oamenilor de știință din Occident de către geograful francez d'Anville, care o publică în „Recueil de l'Académie des inscriptions et de belles lettres”, Paris, 1771.

²³ Ca și alte cărți de aceeași proveniență, opera lui Malebranche poartă ex-librisul stolnicului și cel al domnului fanariot.

²⁴ Cf. N. Iorga, *Știri nouă despre biblioteca Mavrocordăților și despre viața muntească în timpul lui Constantin Vodă Mavrocordat*, „Analele Academiei Române”, *Memoriile secțiunii istorice*, s. III, tom. VI, 1926, p. 10 și urm.

²⁵ Exemplarul se află azi, ca și cea mai mare parte din publicațiile pastrate în țara din biblioteca Mavrocordăților în colecțiile Bibliotecii Academiei R. S. România (I 12149)

²⁶ Prezentarea a apărut datată 1719 în partea I-a, pe 1719—1720 din vol. III al publicației venețiene, p. 511—518. Pentru roman, vezi și J. Bouchard „O 'Ερρανιστος”, Atena, 1981.

²⁷ O tratare nuanțată a oscilațiilor acestei politici și a rezultatelor în ce privește atitudinea Cabinetului de la Versailles față de Țările Române la Germaine Lebel, *La France et les Principautés danubiennes (du XVe siècle à la chute de Napoléon I-er)*. Paris, 1955, subcap. *La politique orientale de Louis XIV*.

²⁸ Amândoi erau verii lui Constantin Mavrocordat.

²⁹ Cf. corespondența franceză publicată de V. Mihordea în anexa studiului său, *Biblioteca domnească a Mavrocordaților*, contribuții la istoricul ei, „Analele Academiei Române”, Memoriile secției istorice, s. III, tom. XXII, 1939–1940, p. 375–419. În scrisoarea din 24 ianuarie 1739 Peyssonnel, consulul francez la Smirna, îl numea pe Nicolae Mavrocordat: „Le savant Maurocordato, auteur du traité grec des Offices, connu d'ailleurs dans la république des lettres. Le fils de ce dernier est actuellement prince de Valachie, fort connu de M. l'abbé Sevin, avec lequel il est même en correspondance”.

³⁰ Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. II, ediția a II-a revăzută și larg adăugită, București, 1926, p. 550. Vezi și C. C. Giurescu, *Les manuscrits roumains de la Bibliothèque Nationale*, „Revue historique”, Paris, III, 1925, nr. 1–3, p. 5–7.

³¹ Cf. Al. Dușu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968, p. 47.

³² Interesantă din acest punct de vedere este publicarea prin subscripție a Gramaticii franceze în limba greacă a aromânului St. Partzala din Clisura, apărută la Viena în 1814, cu sprijinul lui Ion Vodă Caragea. Printre „prenumeranți” se aflau în afară de domn sau de beizadea Costachi Caragea, consulul Franței Charles Ledoux, mitropolitul Țării Românești, episcopi și arhieri, boieri mari sau mai mici, între care unii cu preocupări culturale ca Gh. Slătineanu, Dinicu Golescu, N. Suțu, economistul și memorialistul de mai târziu, sau cu rol politic de perspectivă ca marele cămăraș Alexandru Mavrocordat, viitorul conducător al guvernului insurecțional grec și prieten al lui Byron sau foarte tânărul Gheorghe Bibescu, viitorul domn, profesori, dascăli, elevi, dar și negustori. Cf. N. Iorga, *Relații culturale greco-române*, După cărțile bibliotecii din Ploiești, „Revista istorică”, V, 1919, nr. 4–5, p. 73–76.

³³ Pentru traducerea acestor pamflete vezi și Ariadna Camariano, *Spiritul revoluționar francez și Voltare în limba greacă și română*, București, 1946, p. 131 și urm.

³⁴ Vezi și Nicolae Liu, *Ideea continuității și spiritul revoluționar francez în crearea modelului de republică română*, „Muzeul Național”, V, 1981, p. 218 și urm.

³⁵ Cf. Cornelia Papacoste, *O bibliotecă din Moldova la începutul secolului al XIX-lea: biblioteca de la Sîlnca*, „Studii și cercetări de bibliologie”, V, 1963, p. 215–220.

³⁶ Vezi și *Biblioteca domnului Dimitrie Sturdza de la Miclăușeni din județul Romanului*, București, 1885.

³⁷ Scrisorile au fost publicate după conceptele ulterior pierdute în anexa studiului lui Constantin I. Karadja, *Un bibliophil moldave au debut du XIXe siècle*, „Académie Roumaine, Bulletin de la section historique”, XXVIII, 1947, nr. 1, p. 14–25.

³⁸ Cf. Mihail Caratașu, *Catalogul bibliotecii unui mare negustor din veacul al XVIII-lea Grigore Anton Avramic*, „Studii și cercetări de bibliologie”, XII, 1972, p. 189–206.

³⁹ Textul a fost reprodus în Radu Rosetti, *Despre cenzura în Moldova*, II, „Analele Academiei Române”, Memoriile secțiunii istorice, seria II, tom. XXIX, 1907, p. 68–73.

⁴⁰ Catalogul se păstrează azi în colecțiile Cabinetului de manuscrise al Bibliotecii Academiei R. S. România (ms. rom. 2653).

⁴¹ Dintre lucrările dedicate acestor mărturii amintim: Titu Georgescu, *Mărturii franceze despre 1848 în Țările Române*, București, 1968; Nicolae Liu, *La Révolution de 1848 et les rapports intellectuels franco-roumains*, „Revue roumaines d'histoire”, XXIII, 1984, nr. 2, p. 129–143; Cornelia Bodea, *Lupta pentru Unire a revoluționarilor exilați*, în vol. *Studii privind Unirea Principatelor*, București, 1960, p. 125–166; D. Suciuc, *Ecouri ale situației politice românești în publicistica franceză 1856–1859*, „Acta Musei Napocensis”, Cluj, VII, 1970, p. 621–632; Gh. Platon, *Ecoul internațional al Unirii Principatelor Române*, în *Cuza Vodă. În memoriam*, Iași, 1973, p. 147–234.

⁴² Biblioteca a avut ca fond de bază o colecție de cărți a bibliotecarului Scarlat Virnav, fiind completată mai ales prin donații din țară, dar și de la prietenii francezi sau chiar de la unele instituții publice din Franța. Au fost regăsite în fondurile de publicații ale Bibliotecii Centrale de stat cca. 300 volume din vechea Bibliotecă Română din Paris, printre care lecții ale lui Jules Michelet la Collège de France, un *Apel au Congrès en faveur des Roumains*, de Edmond Textier, și *La Roumaine renaissante* de Sébastien Rhéal, ambele apărute în focul luptei pentru Unirea Principatelor, alte lucrări social-politice, lucrări ale clasicilor literaturii ca Racine sau J. J. Rousseau. Dintre cărțile rătăcite în alte colecții au fost regăsite recent două la Biblioteca Academiei. Cf. Ionel Hozoc, *Contribuție la cunoașterea fondului de cărți al Bibliotecii Române de la Paris, 1846*, „Studii et acta Musei Nicolae Bălcescu”, V–VI, 1979, p. 279–284.

⁴³ Cf. Pompiliu Teodor, *Ecouri janseniste și galicane în cultura românească*, în vol. *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984, p. 83–98.

⁴⁴ Cf. Prefața Elenei Dunăreanu la bibliografia *Cartea românească sibiiană (1544–1918)*, semnată împreună cu Aurelia Popa, și apărută sub auspiciile Bibliotecii Astra, Sibiu, 1979, p. 7 și urm.

⁴⁵ Un studiu pertinent și cuprinzător în cartea prof. Zsigmond Jako, *Bibliophilon transilvan*, București, 1978, p. 310—361.

⁴⁶ Ion I. Nistor, *Dezvoltarea bibliotecilor noastre publice*, „Analele Academiei Române”, Memoriile secțiunii istorice, seria III. tom. 29, p. 14 și urm.

⁴⁷ Posibilitățile de informare ale unei biblioteci ca aceea înființată la 1830 în cadrul Societății medico-naturaliste din Iași erau în general reduse la membrii acesteia, chiar dacă își propun să fie deschise mai larg, pentru a suplini lipsa bibliotecii publice. Pentru cărțile franceze din această bibliotecă vezi și Paul Oprescu, *Înființarea și dezvoltarea bibliotecilor publice românești în epoca Regulamentului organic*, „Studii și cercetări de bibliologie”, I, 1955, p. 53 și urm.

⁴⁸ „România”, II, 1838, nr. 133, p. 529—530.

⁴⁹ „Albina românească”, XII, 1841, p. 111.

⁵⁰ Vezi și Andrei Radu, *Cultura franceză la românii din Transilvania până la Unire*, Cluj-Napoca, 1982, p. 202—204.

⁵¹ N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, vol. I, București, 1934, p. 274 și urm.

⁵² I. Bianu, *Visuri, gânduri și planuri dinainte cu o jumătate de secol pentru organizarea bibliotecilor, arhivelor și muzeelor țării*, „Revista arhivelor”, V, 1928—29, p. 268.

⁵³ Vezi și *Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, 1867—1967, Cartea Cenzarului*, București, 1968, passim; Dan Berindei, *Societatea Academică Română (1867—1878)*, „Studii”, XIX, 1968, nr. 6, p. 1085; idem., *Academia Română în anii 1879—1918*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, vol. V, 1975, p. 265—269.

LE LIVRE ET LA BIBLIOTHÈQUE, MOYEN DE CONNAISSANCE ET DE RAPPROCHEMENT DANS L'HISTOIRE DES RELATIONS FRANCO-ROUMAINES

Résumé

Dans l'esprit du renouvellement contemporain de l'intérêt pour l'étude historique et sociologique du livre et de la lecture, l'auteur éclaire le trajet des rapports culturelles franco-roumains pendant trois siècles.

Ces rapports ont commencé se préciser dans l'époque préparatoire des Lumières, celle de l'humanisme tardif, et ont été liés souvent avec des préoccupations politiques et diplomatiques. Bien que la traditionnelle recherche des alliés et des prosélytes dans les luttes confessionnelles n'a pas disparu, le livre serve plutôt à écarter l'intolérance et au progrès de l'esprit laïque. Révélateurs pour l'esprit de l'époque sont les préoccupations pour le livre, la langue et la culture française des grands dignitaires comme Nicolas Miclesco, le Spatarus, et Constantin Cantacuzène, le Stolnic, et des princes régnants, comme Dimitrie Cantemir, Constantin Brancovan, Nicolas et Constantin Maurocordato. À son tour le Spatarus ouvrit en 1669 la série des publications roumaines imprimées en France.

En promouvant d'une part, l'ouverture vers l'Europe, d'autre part l'affirmation moderne de la nation roumaine, la fin du XVIIIe siècle et notamment la première moitié du siècle suivant ont représenté une époque décisive pour les relations franco-roumaines par le livre et la bibliothèque. À leurs élargissement et approfondissement ont contribué tant les contacts directs par les voyages, la présence française dans les Pays Roumains et celle des jeunes roumains aux études en France, que l'intérêt provoqué par les nouvelles idées socio-politiques, scientifiques et artistiques ou par l'attraction exercée par la création littéraire française, toujours plus fréquemment traduite, donc toujours plus populaire. Le livre et la bibliothèque française ont facilité aussi les contacts avec la science et la culture universelle.

Dans la deuxième moitié du siècle passé et au commencement de notre siècle, le livre français doit se disputer le lecteur avec l'expansion de la presse, celle du livre roumain ou en d'autres langues, mais il devient toujours plus largement connu par la multiplication des moyens de diffusion et par la propagation de la langue française. Parmi ces moyens l'auteur insiste sur l'apport de la Bibliothèque de l'Académie et des bibliothèques centrales de Bucarest et de Jassy, sans oublier les autres bibliothèques. En ce qui concerne l'enrichissement des bibliothèques roumaines privées ou publiques, on prend le contact avec des bibliothécaires, antiquaires et libraires français, on consulte les catalogues des maisons d'édition, des foires du livre ou de licitation, on procède aux échanges des publications.

Ainsi le livre et la bibliothèque ont contribué en permanence à familiariser le peuple roumain avec l'image de la France et la culture française.

En France, notamment les efforts de la génération de 1848 ont contribué à la connaissance du visage de la Roumanie et de la culture roumaine.

La Bibliothèque de la Société des étudiants roumains de Paris, les grands souteneurs français de la régénération roumaine pendant la lutte pour l'émancipation et l'union des Principautés, la Bibliothèque Nationale et la Sorbonne, quelques libraires, typographes et éditeurs français, la présence roumaine aux manifestations internationales ou la publication d'une bibliographie franco-roumaine ont joué un rôle important à la connaissance du livre roumain. On doit ajouter les oeuvres des écrivains roumains en français, celles des écrivains et publicistes français qui ont écrit en roumain et en Roumanie, ou celles des érudits et savants roumains, qui ont mis leurs compétence et leur intelligence au service de la France.

Par tous ces moyens, le livre et la bibliothèque, dans le cadre le plus large des relations spirituelles, ont donné leur apport précieux à la communauté des aspirations et à l'alliance franco-roumaine pendant la Première Guerre Mondiale, en vue de la constitution de l'État national unitaire roumain.

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ ANUALĂ A MUZEULUI DE ISTORIE
NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE DIN CONSTANȚA

Așteptată cu îndreptățit temei — ca una din cele mai prestigioase manifestări științifice tradiționale ale istoriografiei noastre, sesiunea din 1981 a Muzeului de istorie națională și arheologie din Constanța s-a desfășurat între 26 și 28 noiembrie. Tema acestei ediții a sesiunii *Cercetări arheologice și istorice recente în spațiul carpato-danubiano-pontic* a oferit cadrul generos pentru o fructuoasă și autentică dezbateră științifică la nivel național. În cele peste o sută de comunicări prezentate, de renumiți cercetători și de tineri aflați pe făgașul afirmării științifice, au fost relevate o multitudine de aspecte și elemente noi, care, în ansamblu, au pus mai pregnant în evidență legăturile istorice ale Dobrogei cu întregul spațiu românesc.

După *Cuvințul de salut*, adresat participanților de Elena Borodi, secretar al Comitetului județean Constanța al P.C.R., directorul instituției organizatoare, prof. dr. Adrian Rădulescu, a prezentat *Darea de seamă asupra activității muzeului în perioada noiembrie 1983 — noiembrie 1984*. Apoi, în aceeași ședință plenară, au fost audiate următoarele comunicări științifice: prof.dr.doc.D.Berciu, *Tradiții și preocupări actuale în tracologia românească*; prof. M. Guboglu, *Românii în bătălia de la Varna (1444)*; prof.dr.P.I.Panait, *General și particular în geneza orașelor dunărene*; g-ral mr.(r) E.Bantea, *O fațetă a dificultăților conlucrării cu comandamentele străine în războiul întregirii naționale*; contra-amiral Gh. Angheliescu, *Dezvoltarea învățământului superior de marină în epoca Ceaușescu*; prof.dr.N.Dunăre, *Vetre etnoculturale de continuitate în Dobrogea*; conf.C.Mocanu, *Cu privire la raportul dintre istoria locală și istoria națională. Contribuții la teoria tratării unitare a istoriei poporului român*.

Lucrările sesiunii s-au desfășurat în continuare pe șase secții: I Arheologia comunei primitive, II Civilizația traco-geto-dacică, III Arheologia greco-romană și romano-bizantină, IV Arheologia și istoria evului mediu, V Istorie modernă și contemporană, VI Muzeografie, memorialistică, etnografie, artă.

Comunicările prezentate au îmbrățișat un evantai problematic deosebit de larg, fiind susținute, în cea mai mare parte a lor, de material documentar inedit sau puțin cunoscut.

În prima secție au fost puse în lumină atât caracteristici ale culturilor primitive de pe teritoriul Dobrogei (G.Caraivan, Al.Păunescu, E.Mihail, P.Ilaşotti), cât și interferențele culturale din întregul spațiu românesc (Fl.Mogoșanu, Z.Kalman, Gh.Lazarovici, M.Șimon, D.Popovici, M.Neagu, V.Chirică, R.Popovici).

Comunicările audiate în secția a doua au relevat noi elemente materiale din civilizația traco-geto-dacilor (C.Kacsó, I.Chicicdanu, M.Brudiu, S.Morintz, N.Harțuche, M.Irimia, I.Mitrea, N.Mirișoiu, V.Căpitanu), precum și interesante considerații privind cronologia ectăților getice (E.Moscalu), premisele constituirii statului antic în Dacia (A.Spiridon), identificarea lui Oroles cu Rolles (V.Lica) sau raportul dintre geto-daci și „criza pontică” (C.Matei).

Date fiind dimensiunile romanității din spațiul carpato-danubiano-pontic, secția a treia a întrunit un număr deosebit de mare de comunicări. Autorii au adus contribuții prețioase, de natură să reliefeze mai bine complexul proces al romanizării geto-dacilor. Marea majoritate a comunicărilor a fost susținută pe baza probelor de cultură materială obținute din recente săpături arheologice; au fost însă avansate și noi sugestii de interpretare a cunoscutelor texte ale istoricilor antici și bizantini referitoare la formarea poporului român (D.Slușanski, I.Micu, M.Zahariade, E.Cizek, N.Frecca ș.a.).

În secția a patra au fost comunicate rezultate ale ultimelor săpături arheologice de la Nufăru (jud. Tulcea) (Gh.M.Adameșteanu) și de la Păcuilui lui Soare (A.Panaiteșcu, S.Baraschi, Th. Papisima), ca și încheierile la care s-a ajuns în urma analizei comparative a unora din ueprezentările rupestre de la Basarabi (C.Crăciunoiu) sau prin adâncirea investigațiilor privind rnele din vechile descoperiri materiale izolate din Dobrogea (I.Barnea, M.Comșa, C.Chiriac, G.Custurea). De asemenea, s-a căutat să se răspundă afirmativ la întrebarea dacă Mircea cel Bătrîn a bătut monede în Dobrogea (P.Diaconu) și să se revizuiască cronologia luptelor romano-otomane de la sfârșitul sec. XIV (T.Gemil). În alte comunicări au fost valorificate noi informații referitoare la: campania militară a lui Vlad Țepeș în Dobrogea (R.St.Ciobanu), garnizoana otomană din ecateea Giurgiului (Anca R.Popescu), istoria Dobrogei din sec. XVIII—XIX (V.Veliman), practicarea albinăritului în Muntenia (C.Ionescu), construcțiile edilitare și militare din vremea lui Petru Cercel (G.Mihăilescu, E.Fruchte). Totodată, au fost aduse contribuții la cunoașterea geografiei istorice a Dobrogei medievale și moderne (A.Ghiață), la pre-

cizarea statutului internațional al Moldovei în sec. XVI (Ven. Ciobanu), la dezvoltarea substratului istoric al unui vechi cîntec popular din Dobrogea (A. Pippidi). În sfîrșit, în aceeași secție, s-a atras din nou atenția asupra valorii istorice a lucrării lui Fr. Griselin (N. G. Munteanu) și au fost făcute considerații pe marginea unei matrite sigilare inedite reprezentînd stema Corvineștilor (M. Grigoriu).

Comunicările prezentate în secția a cincea s-au referit la: aspecte din situația economică a Dobrogei (A. Murat, M. Guboglu) și din viața spirituală a românilor dobrogeni pînă la 1877 (T. Mateescu, Gh. Dumitrașcu), diverse laturi ale regimului Dobrogei în perioada imediat următoare instaurării administrației românești (G. Lungu, A. Pop, M. Vicol, C. Scafeș), prezența elementului turc în Dobrogea (M. Luca), antrenarea acestei provincii în procesul larg de dezvoltare modernă a României (M. Badea, G. Tudoran, C. Șerban, V. Șerban, M. Bălăbănescu), participarea României la războaiele balcanice (D. Preda), rezistența românească împotriva ocupanților în timpul primului război mondial (A. Stănescu, H. Rabinovici), locul Dobrogei în viața economică și politică a țării în perioada interbelică (M. Drugă, S. Lascu, V. Ciorbea), aspecte din luptele antihitleriste desfășurate pe teritoriul Dobrogei (P. Zaharia, N. Petrescu, D. Rădulescu), dezvoltarea impetuoasă a Dobrogei în anii socialismului (N. Ursu, Th. Marinescu). De asemenea, au fost arătate noi aspecte ale relațiilor româno-germane (M. Retegan, I. Talpeș), precum și laturi mai puțin cunoscute ale personalității lui N. Iorga (M. Suciu, L. Deaconu). Cum era și firesc, problematica dezvoltării marinei românești a stat în atenția mai multor autori de comunicări (G. Boranda, I. Raicu, O. Tudora, I. Bitoleanu, C. Greavu, C. Atanasiu, N. Petrescu).

În ultima secție, rezervată muzeografiei, memorialisticii, etnografiei și artei, au fost prezentate comunicări privind: valoarea pieselor muzeistice în desfășurarea procesului educativ (A. Stănescu, M. Dumitrescu, Ana Maria Diana, I. Opreș, L. Ștefănescu, D. Mîndru, S. Rusu, A. Fărcașu), dezvoltarea muzeografiei românești (Gh. Bulei, G. Nițulescu, D. Andronache, A. Duțu), etnografia balcanică și dobrogeană (L. Marcu, I. Pitrescu, M. Magiru), valoarea artistică a țesăturilor dobrogene (A. Meter), și a bijuteriilor tătărăști din Dobrogea (D. Păuleanu), precum și a picturii țărănești pe sticlă din colecția Muzeului de artă din Constanța (A. Bărbulescu) și a ceramicii orientale din colecțiile particulare bucureștene (I. Beldescu).

În cadrul sesiunii au fost organizate vizite la Muzeul marinei române și la Muzeul de artă din Constanța, prilejuri ce au oferit participanților posibilitatea de a cunoaște îndeaproape noua structură modernă a primei instituții și de a aprecia cu satisfacție bogăția și valoarea colecțiilor din cea de-a doua.

În ședința plenară de închidere a lucrărilor sesiunii, directorul Muzeului de istorie națională și arheologie din Constanța, prof. dr. A. Rădulescu, a evidențiat valoarea contribuțiilor științifice ale tuturor participanților, subliniind însemnătatea lor pentru cunoașterea aprofundată a trecutului Dobrogei, parte integrantă a istoriei naționale. În numele participanților, prof. M. Guboglu a mulțumit călduros gazdelor pentru condițiile optime create atât pentru desfășurarea lucrărilor sesiunii, cît și pentru înlesnirea apropierei și dialogului direct dintre participanți, veniți de pe tot cuprinsul țării.

Tahsin Gemil

CEA DE-A XVII-a CONFERINȚĂ NAȚIONALĂ A CERCURILOR ȘTIINȚIFICE STUDENȚEȘTI

În cadrul secției de istorie a Conferinței Naționale a cercurilor științifice studențești — ale cărei lucrări s-au desfășurat în localul facultății de istorie-filozofie București, între 30 noiembrie—2 decembrie 1984 — au fost prezentate 74 de comunicări asupra unor probleme de istorie românească și universală, vizînd toate epocile istorice.

Biroul secției, care a avut misiunea de a se pronunța în legătură cu valoarea lucrărilor prezentate și de a conferi premiile puse în concurs, a fost alcătuit din: prof. univ. dr. Gh. I. Ioniță, decanul facultății de istorie-filozofie din București — președinte; prof. univ. dr. Radu Manolescu; prof. univ. dr. Pompiliu Teodor, conf. univ. dr. Ilie Puța; conf. univ. dr. Dumitru Protase; conf. univ. dr. Vasile Rusu; lect. dr. Mihai Iacobescu; lect. dr. Elena Ostoiți; lect. dr. Maria Totu; dr. Emil Poenaru; Livia Peris, studentă la Universitatea din Cluj-Napoca și Nevean Tunăreanu, student la Universitatea București (secretar).

La capătul unor lucrări foarte interesante, desfășurate în cadrul Conferinței Naționale a cercurilor științifice studențești, lucrări ce au demonstrat temeinica pregătire a schimbului de mîine al profesorilor și cercetătorilor științifici ai istoriei patriei și universale, biroul secției de istorie a conferit următoarele premii:

www.dacoromanica.ro

— Premiul I al M.E.I. și U.A.S.C.R. studentei Raluca Prioteasa, anul IV, Universitatea București, pentru lucrarea *Transilvănenii în activitatea publicistică revoluționară de presă în Țara Românească, în timpul revoluției de la 1848*, cond. științific: lect. univ. dr. Maria Totu;

— Premiul I al M.E.I. și U.A.S.C.R. studentului Ovidiu Ghitta, anul IV, Universitatea Cluj-Napoca, pentru lucrarea *Aspecte ale mentalului colectiv maramureșan*, cond. științific: prof. univ. dr. Pompiliu Teodor.

— Premiu al II-lea al M.E.I. și U.A.S.C.R. studentului N. Tomescu-Stachic, anul IV, Universitatea Iași, pentru lucrarea *Situația Africii în secolul al XIX-lea. Considerații istoriografice*, cond. științific: conf. univ. dr. Aurel Filimon.

— Premiu al II-lea al M.E.I. și U.A.S.C.R. studentului Bogdan Murgescu, anul III, Universitatea București pentru lucrarea *Imaginea terului; câteva considerații în legătură cu o tipăritură germană puțin cunoscută despre statutul țărilor române față de Poartă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, cond. științific: lect. univ. dr. M. Maxim.

— Premiu al III-lea al M.E.I. și U.A.S.C.R. studentului Ovidiu Pecican, anul IV, Universitatea Cluj-Napoca pentru lucrarea *Contribuția lui B. P. Hașdeu la publicarea documentelor slavo-române*, cond. științific: prof. univ. dr. Pompiliu Teodor.

— Premiu al III-lea al M.E.I. și U.A.S.C.R. studentului Hügel Peter, anul IV, Universitatea Cluj-Napoca pentru lucrarea *Considerații privind faza de pământ a castrului din Dacia Porolissensis*, cond. științific: lect. Dan Isac.

Mențiuni acordate de M.E.I. și U.A.S.C.R. au fost conferite următorilor studenți:

— Roxana Dobrescu, anul IV, Universitatea București: *Fenomenul menadic și reflecția sa în ceramica altică a sec. al V-lea î.e.n.*, cond. științific: cercetător științific dr. Petre Alexandrescu.

— Anca Drăgoi, anul III, Institutul politehnic Timișoara: *Istoria României oglindită în scrierile lui M. Eminescu*, cond. științific: lect. univ. dr. Elena Ostoiici.

— Liviu Mitache, anul III, Universitatea București: *Imaginea românească a frontierei româno-otomane în secolele XV—XVII*, cond. științific: lect. univ. dr. M. Maxim.

— Diana Prăvălici, anul II, Universitatea București: *Participarea activă a tovarășului Nicolae Ceaușescu la organizarea și desfășurarea mișcării antifasciste din România*, cond. științific: prof. univ. dr. Gh. I. Ioniță.

— Clara Jakó, anul IV, Universitatea Cluj-Napoca: *Biblioteca Universității medievale din Cluj (sec. al XVI-lea)*, cond. științific: conf. univ. dr. A. Csetri.

— Nevean Tunăreanu, anul IV, Universitatea București: *Caracterul popular al mișcării pentru unire a românilor în revoluția de la 1848*, cond. științific: lect. univ. dr. Maria Totu.

Cu același prilej au fost acordate și următoarele premii speciale:

— Premiu I al Societății de Științe Istorice din R. S. România: Valentin Stan, absolvent 1984, Universitatea București: *Africa franceză 1958—1969. Opțiunile independenței*, cond. științific: conf. univ. dr. Gh. N. Căzan;

— Premiu al II-lea al S.S.I.: Livia Periș, anul IV, Universitatea Cluj-Napoca: *Cercetări etno-arheologice și elemente de arhitectură pastorală în Munții Banatului*, cond. științific: | prof. univ. dr. Hadrian Daicoviciu |;

— Premiu al III-lea al S.S.I.: Emilia Ion, anul IV, Universitatea București: *Daci și geți la Nordul Dunării în secolul al XIII-lea. Terminologie arhaizantă și realități etnice*, cond. științific: lect. univ. dr. Stelian Brezeanu;

— Mențiune a S.S.I.: Daniela Ciobanu, anul III, A.S.E. — București: *Aspecte demografice și economice ale Dobrogei între 1878—1914*, cond. științific: conf. univ. dr. Ilie Puia.

— Premiu special al C.U.A.S.C. București: Elena Binuț, anul III, Universitatea București: *Istorie tumultuoasă în contemporaneitatea României Socialiste în anul celui de-al XIII-lea Congres al Partidului Comunist Român*, cond. științific: prof. univ. dr. Gh. I. Ioniță;

— Premiu special al C.U.A.S.C. București: Eduard Nemeth, anul IV, Universitatea Cluj-Napoca: *Cohors I Britannica în Dacia*, cond. științific: lect. Dan Isac;

— Premiu special al facultății de istorie-filozofie din București: I. N. Mărgan, anul II, Institutul de subingineri Baia Mare: *Lupta maramureșenilor împotriva Dictatului de la Viena*, cond. științific: lect. Liviu Bozgan;

— Premiu special al Institutului de istorie „N. Iorga”: Livia Sicoe, anul IV, Universitatea Cluj-Napoca: *Situația economică a muncitorilor din bazinul minier Zlatna în deceniile III—IV*, cond. științific: conf. univ. dr. M. Știrban;

— Premiu special al Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca: Vasile Docea, anul III, Universitatea Iași: *Răsunetul european al răscoalei lui Horea*, cond. științific: conf. univ. dr. Vasile Rusu;

— Premiu special al Institutului de istorie „N. Iorga”: Gheorghe Toduț, anul III, Universitatea Cluj-Napoca: *Apostol Manu — un negustor în slujba lui Constantin Brâncoveanu*, cond. științific: asist. univ. Ioan Aurel Pop;

— Premiul special al Institutului de arheologie din București: Oana Naum, anul IV, Universitatea București: *Imaginea monarhului în ideologia epocii elenistice*, cond. științific: lect. univ. dr. Zoe Petre;

— Premiul special al catedrei de istoria României de la Universitatea București: Aurel Moraru și Radu Cîndea, anul IV, Universitatea Brașov: *Aspecte inedite ale acțiunilor unităților militare și gărzilor patriotice din Brașov în zilele de 24—28 august 1944*, cond. științific: dr. Emil Poenaru;

— Premiul special al catedrei de istorie de la Universitatea din Cluj-Napoca: Nelu Zugravu, anul III, Universitatea Iași: *Marte, zeul suprem al dacilor?*, cond. științific: lect. univ. dr. M. Dinu;

— Premiul special al catedrei de istorie universală de la Universitatea București: Maria Cochînă, anul IV, Universitatea București: *Ultimele zile ale Republicii a III-a în Franța în lumina unor izvoare*, cond. științific: prof. univ. dr. Zorin Zamfir.

În ansamblul său, întâlnirea de la București a celor mai buni din cel mai buni studenți cercetători în domeniul istoriei s-a constituit într-un succes de seamă, într-o reală promisiune pentru viitorul sigur al istoriografiei din România Socialistă.

Gheorghe I. Ioniță

CĂLĂTORIE DE DOCUMENTARE ÎN U.R.S.S.

În perioada 23 noiembrie—7 decembrie 1984, în cadrul schimburilor științifice bilaterale dintre Academia de Științe Sociale și Politice a R. S. România și Academia de Științe a U.R.S.S., am efectuat un stagiul de documentare de două săptămîni, în Uniunea Sovietică. Călătoria de studii a fost prilejuită de necesitatea completării informației științifice la tema de plan *Statutul politice internațional al Principatelor Române (1774—1812)*.

Răstimpul destul de scurt al intervalului petrecut în U.R.S.S. a fost folosit pentru efectuarea de investigații documentare la Biblioteca Publică de stat „V. I. Lenin” și la Institutul de informație științifică în Științele sociale (INION) din Moscova, de pe lângă Academia de Științe a U.R.S.S.

Cu acest prilej am depistat interesante date și referiri la țările române în perioada ultimului sfert al secolului XVIII în corespondența dintre Ecaterina II-a și comandanții militari ruși din epoca amintită (Rumianțev, Kamenski, Suvorov) la ponderea și rolul jucat de Moldova și Țara Românească în ansamblul relațiilor dintre cele trei mari puteri vecine (Imperiul otoman, Imperiul țarist, Austria Habsburgilor).

Alte interesante mărturii au reieșit din despuierile periodicelor ruse ale vremii, în bibliotecile amintite, consultînd colecția pe 1790 și 1791 a gazetelor „Politiceskii Jurnal” (Moscova) și „Istoričeskii magazin” (Petersburg), unde apar scurte mențiuni (pînă în prezent inedite), privind situația Țărilor române, în timpul războiului austro-ruso-turc (1787—1792).

În cursul stagiului am avut o întîlnire cu directorul adjunct al Institutului de slavistică și Balcanistică al Academiei de Științe a U.R.S.S. V. Vinogradov, cu care prilej mi-au fost date utile indicații de orientare în istoriografia temei menționate și a avut loc un schimb de păreri asupra lucrărilor realizate pe această temă, în cele două țări.

Pentru cititorul român este interesant de cunoscut faptul că la Institutul de informație în științe sociale, din Moscova, există un cabinet special de lectură consacrat țărilor socialiste, fondul de carte la raftul liber consacrat istoriei României fiind bine reprezentat. De asemenea partenerul sovietic dispune de colecția la zi a principalelor noastre reviste de specialitate din domeniul ideologic: „Era socialistă”, „Revista de istorie”, „Anale de istorie”, „Revue roumaine d'histoire”.

Pentru oaspeții străini, Academia de Științe a U.R.S.S. a organizat în ziua de 2 decembrie 1984, o vizită de documentare la Muzeul „Andrei Rubliov”, din marginea orașului Moscova, unde se păstrează mărturii ale vechii picturi ruse din sec. XV—XVII.

În ansamblu, stagiul de documentare petrecut în U.R.S.S. s-a dovedit a fi util în ceea ce privește completarea informației documentare la tema de plan a subsemnatului. O investigație de mai lungă durată în bibliotecile și arhivele sovietice poate prilejui noi și interesante mărturii asupra trecutului istoric românesc, în special în epoca de puternice transformări socio-politice, de la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul celui următor.

Marian Stroia

CĂTĂLINA VELCULESCU, *Cărți populare și cultură românească*, Edit. Minerva, București, 1984, 220 p.

Cine mai citește astăzi „cărțile populare”? Interesul cititorilor față de edițiile *Esopiei* și *Alexandriei* în B.P.T. nu se poate compara cu cel din trecut. După încercările lui M. Sadoveanu, Ion Pillat și Emanoil Bucuța, de a le prelungi viața, ele au trecut în domeniul celor intangibile ca și atâtea obiecte de care e plin Muzeul Satului. Totuși, Cătălina Velculescu nu se îndoiește de rolul lor „decisiv... în formarea culturii noastre moderne” (p. 62). Este, până la urmă, ceea ce rămâne de demonstrat cu alt prilej, fiindcă de cultură modernă e vorba numai în partea a doua a acestei cărți și doar până către 1850. Nici nu se poate spune că subiectul cărții ar fi numai cultura populară, dacă prin aceasta s-ar înțelege, ca de obicei, cultura neoficială, a claselor „subordonate”, cum le numea Gramsci. Autoarea citează pe Neagoe Basarab sau pe Dimitrie Cantemir, deși rangul social și erudiția acestor martori îi pun mult mai presus de contemporanii lor. Totuși, până la începutul secolului al XIX-lea, cultura aristocratică și cea populară erau consubstanțiale și incomplet diferențiate. Dacă ar mai exista vreun dubiu în această privință, merită să adăugăm încă un exemplu pe lângă acelea spicuite de Cătălina Velculescu: în biblioteca unui mitropolit din veacul al XVIII-lea — unul din cei mai învățați, de altfel, se găseau, laolaltă cu Diogene Laertius și Plutarh, *Divanul* lui Cantemir, o „carte cu istorii ale țării scrisă cu mîna. Isop grecesc, 1 cărticică Isop scris cu mîna grecește” și „cartea Sindipa scrisă cu mîna” (C. N. Mateescu, *Insemnări din conda de casă a mitropolitului Neofit I Cretanul, 1738—1754*, „Miron Costin”, III, 1, ianuarie 1915, p. 12 14). Între prajdecețile Secolului Luminilor rămîne și aceea de a considera alfabetizarea ca semn al stratificării sociale. Faptul că o minoritate citea și scria, pe cînd majoritatea nu era capabilă nici de una, nici de alta, este un adevăr banal, dar observațiile Cătălinei Velculescu cu privire la raportul dintre „mentalitate rurală și cultură scrisă în limba română”, bazate pe însemnările unor „copiști și cititori despre ei înșiși”, se opun adesea ideilor preconcepute. De fapt, nu-i de mirare ca, în lumea satelor românești, în care știutorii de carte erau rari, manuscrisul sau „bucoavna” tipărită să fi fost înconjurat de iubirea sfioasă pe care o dovedesc notițele cărora autoarea a știut să le recunoască valoarea. Deși comparația cu Europa occidentală, unde analfabetismul era în rapidă retragere, este prezentă din cînd în cînd în paginile acestui volum, lucrarea lui Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* citată în bibliografie, nu pare a fi de mare folos pentru situația cercetată de Cătălina Velculescu. Metoda cea mai adecvată este încă cea din eruditele studii ale lui N. Cartoian, fondatorul unei școli de specialiști ajunsă la a doua generație și manifestînd pînă acum o impresionantă fidelitate față de acest exemplu. Sugestiile în același sens au fost însă și mai timpurii. De aceea, nu credem a greși prea mult văzînd în cartea pe care ne-a oferit-o Cătălina Velculescu — și vom spune îndată cît de prețios este darul — o analiză de tipul celei practicate de Charles V. Langlois, unul din maeștrii criticii istorice din pragul veacului nostru, în *La connaissance de la nature et au monde au Moyen Age, d'après quelques écrits français à l'usage des laïcs* (Paris, 1911). Într-o măsură, *Cărți populare și cultură românească* îndeplinește chiar un rost echivalent cu cel al cercetării învățatului francez.

Dar autoarea îmbogățește cu tenacitate pasionată argumentarea unei teze, anume că „pentru copiști, ca și pentru zugravii pe sticlă, cultura bizantină nu reprezenta doar o listă de titluri lipsite de viață, ci o modalitate de comportare însușită temeinic și mereu pusă în concordanță cu împrejurările concrete ale istoriei” (p. 100). Aici se găsește originalitatea demersului autoarei față de pozitivismul lui Cartoian sau al dascălilor acestuia, care nu erau prea departe, ei înșiși, de a alcătui „liste de titluri lipsite de viață”. Că interpretarea cea mai nouă este, în acest caz, și cea mai îndrăgățată nu ne putem nicicum îndoi. De bună seamă, trebuie o „forma mentis” specială pentru a aprecia „pildele” și a le citi ca pe o producție literară, însă numai făcînd sacrificiul de a transgresa limitele educației noastre ni se dezvăluie universul imaginar al oamenilor despre care Cătălina Velculescu a scris ca și cum le-ar fi împărtășit nelineștiile ori nădejdiile. Astfel, autoarea a urmărit ipoteza unor legături, încă greu de precizat, între *Gesta Romanorum* și literatura bizantino-slavă de *exempla*, a căutat un izvor comun versiunilor occidentale și românești ale parabolei „rîvnitorului la mere”, pe care o cunoștea și Miron Costin, sau s-a oprit îndelung la semnificația inorogului pentru românii care țineau un condei în mînă. Paginile consacrate acestui animal fantastic sînt reproduse după „Revista de istorie și teorie literară” 30, 2, 1981, iar capitolul despre reflectarea

mentalității rurale în textele copiate de cărturarii satelor sau ilustrate de zugravi a fost publicat în limba engleza în „Revue des études sud-est européennes”, XVIII, 4, 1980.

Concluziile Cătălinei Velculescu în legătură cu circulația *Fiziologului* confirmă marea popularitate a acestei scrieri. Bestiariile medievale din Occident îi datorează cea mai mare parte din substanța lor ca, de pildă, acela al lui Philippe de Thaon, din secolul al XII-lea, pe care Langlois îl rezumă și-l comentează în lucrarea amintită (cf. para-grafele despre vulpe, pupăză și potirniche). „Manguran” (p. 182) este *mandragora*, mătrăguna. „Gadină” nu înseamnă reptilă (p. 8, 116), ci monstru, fiară, căci elefantul nu e o reptilă și, totuși, citim: „pilul iaste o gadină mare” (p. 182). De asemenea, în textul editat de Margareta Mociorniță, în „Cercetări literare”, I, 1934, p. 92, lupul este descris ca „gadină ră și stricătoare”, iar în varianta reținută de Cătălina Velculescu (p. 185) ca „o hiiară hrăpitoare”. Pasajele reproduce în anexă din *Fiziologul* copiat de Scrafim monahul la Bistrița la începutul secolului al XVIII-lea conțin două indicații că traducerea s-ar fi făcut după un original latin: substantivul „materiia”, neologism rar la acea dată, și verbul „a zăcea” („*voi zăcea cu tine*”) care, aici, are sensul de relație sexuală, ca în limba latină. Versiunea latină a *Fiziologului* datează din secolul al V-lea și a stat la baza tuturor formelor sale din literaturile apusene. Fără să fie pe deplin concludente, căci, la rigoare aceleași cuvinte ar putea proveni dintr-un intermediar italian, aceste indicii ar fi meritat semnalate, întrucât ele exclud posibilitatea unei lălmăciri din slavonă sau greacă. În investigațiile răbdătoare în jurul unicornului, autoarea a descoperit și ciudatul fragment *De lauda monoferolis*, desprins dintr-o vestică operă de erudiție barocă și tradus în românește la Rîmnice, pe la 1777, de un colabrador al episcopului Chesariu, pe numele său Anatolie. Autoritatea științifică al cărei nume a autohtonizat: „popa Curhier” nu e alta decât Athanasius Kircher (1601-1680), naturalist, orientalist și teosof, care identificase „coarnele de inorog” cu colții de narval. De astă dată, se poate afirma cu certitudine că textul românesc a fost tradus direct după *Mundus subterraneus*, carte de geologie a savantului iezuit. Deși o notă prudentă evocă un eventual intermediar în ală limbă, numai în latinește întâlnim forma de genitiv singular pe care traducătorul, neînțelegînd-o, a transcris-o întocmai („*monocerotis*”). Alături, el a rezumat capitole alese din aceleași masiv in-folio tipărit la Amsterdam. Remarcabil este că, în legătură cu dinții de narval, Kircher citează mărturia unui danez, contele de Ahlefeld, care călătorise în Groenlanda, fiind trimis „cum expeditionem” (tradus „cu oaste”): pagina e reprodușă în întregime, fiindcă traducătorul a crezut că era vorba de „Dachi” și de „craul Dachiei”, subiect care-i interesa pe cărturarii de la Rîmnice, în funte cu Chesariu. Manuscrisul (nr. 1267 de la Biblioteca Academiei) este un miscelaneu în care, printre altele a fost copiată în 1774, desigur pentru tipar, o *Cosmografie*. Aceasta a fost identificată de N. A. Ursu cu *Le relazioni universali* de Giovanni Botero, deși n-are nici o legătură cu lucrarea geografului italian. Ar putea fi — o verificare este imposibilă, pentru moment, — acel text rusesc editat de curînd de Peter Kosta, *Eine Russische Kosmographie, 17 Jhrh.*, München, 1982. Ajungem și la personajele *Istoriei ieroglifice*, între care inorogul își are locul cunoscut (cf. articolele Cătălinei Velculescu în „Synthesis”, 6, 1979, și în „Revue des études sud-est européennes”, XVIII, 1, 1980). Sursele n-ar trebui căutate atît de departe, în cărțile populare din Occidentul medieval. Am sugera ca origine mai probabilă a informației lui Cantemir în domeniul științelor naturii opera medicului și botanistului italian Ulisse Aldrovandi (1522—1607), care se refera la *stratocamil* („struțocămila”). O cercetare asemănătoare, luînd în considerație circulația cărților populare în Țara Românească la începutul secolului al XVI-lea, culege ecouri din *Alexandria* și din *Varlaam și Ioasaf* în *Învățăturile* lui Neagoe Basarab. Ultima din cele două cărți s-a bucurat, se știe, de o imensă popularitate, ajungînd să fie citită pînă în Filipine, unde un misionar spaniol a tipărit în 1712 traducerea sa în limba tagalog (v. Jean Smet, S. J., *Le roman de Barlaam et Josephat. Recherches sur la tradition manuscrite latine et française*, Louvain, 1949, Indocesi p. 120—132 despre soarta textului în literaturile romanice). La dosarul chestiunii s-ar mai putea adăuga ingenioasele observații ale lui Pavel Chihaiia, *Romanul „Varlaam și Ioasaf” în epoca voievodului Neagoe Basarab*, despre călugărirea a doi dregători dintre care unul ar fi fost postelnicul Vladislav, devenit apoi mitropolit în 1535 sub numele de Varlaam, și despre legăturile lor cu Neagoe, care le-a adresat cu acest prilej o solemnă exhortație, adevărată introducere în viața spirituală, destinată să dănuie în textul chiar al *Învățăturilor*. De un interes încă mai mare, desigur, este faptul, de care nu s-a ținut seama pînă acum, că Gavriil Protul era el însuși un artist. O inscripție din 1526 arată că „s-a zugrăvit de către Gavriil Protul și Gherasim și Mercurie” paraclisul Prodromului de la Protaton G. Millet, J. Pargoire, L. Pctit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, I, Paris, 1904, nr. 7). Avem așadar o dovadă că mediul cărturarilor și acelu al zugravilor nu erau cîtuși de puțin izolate. În extraordinara frescă de la Sf. Nicolae Anapafsas, la Metecore, pictată în 1527 de Teofan Cretanul, cu fiii săi Neofit și Simion, alături de sfinții reprezentați ca la Argeș (Iacov Persul, Dimitrie, cei doi Teodori și Mercurie), se văd animalele *Fiziologului* (elefant, dragon, leu vultur, cămilă). În fața peisajului cdenic pe care călugării-pictori l-au populat cu o fantastică zoologie, cineva e adus să reflecteze la relația dintre erminii și cărțile populare,

după cum cazul contemporan al Protului, cronicar și om politic, totodată hagiograf, teolog și meșter zugrav, arată că ideologia epocii, exprimată în variate forme, era una și aceeași. După cum Cătălina Velculescu nu uită să releve, cultura sau arta nu constituiau încă preocupări specializate, profesionale (de aici și greutatea de a găsi o definiție pentru intelectualul medieval). Autoarea amintește cuvintele cioplitorului în lemn care se improvizează miniaturist în 1762: „am făcut această puțintică minune, fiind ostenit de bardă”. Ar fi putut cita și pe „Voicu hoțu” care, în 1834, copia și ilustra cu desenele sale un manuscris cu conținut religios „în cea părăsită ocnă ot Telega, la mare întuneric și în multă gălăgie și strîmtorare” (G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, București, 1983, p.225). Antonachi Berhecanu sin Ioan Crucescu, copistul unui miscelaneu care include *Fiziologul*, era în 1777 ciubucciu în casa stolnicului Manolachi Brîncoveanu — deci, un „ciocoi” — dar trebuie spus că va ajunge, după douăzeci de ani, logofăt de taină și unul din ctitorii bisericii Sf. Visarion din București. În cursul acestei cărți care, sub aparențele ei modeste, se va impune tot mai mult, cu vremea, ca cea mai competentă și clară tratare a subiectului, precizările mărunte sînt numeroase. Ele înseamnă tot atîtea descoperiri, nu întîmplătoare, ci răsplătind o muncă plină de osîrdie. Epoca al cărei contur se deslușește, datorită silințelor autoarei, mai bine a fost una de declin politic, dar acesta nu reprezintă oricînd, obligatoriu, un regres cultural. Este meritul Cătălinei Velculescu de a-i fi restituit acestei perioade unitatea sa interioară. Tradiția e neîntreruptă, pentru a relua un exemplu, din această carte, de la Dosoftei la Veniamin Costachi, patronul ediției de la Neamț a *Proloogelor*. Totuși, situația pe care o constatăm nu-i lipsită de un implicit dramatism. Bizațul fusese ucis înainte de a afla că nu există inorogi. Moștenind un fond de cunoștințe și idei coagulat definitiv, culturile care i-au succedat celei bizantine în această regiune au descoperit încet și prin strădaniile lor proprii ceea ce Occidentul, de care ele erau izolate, nu întîrziase să știe, cu mult înaintea lor. De aceea, un detaliu cum ar fi faptul că Anatolie de la Rîmnic îl citea pe Athanasius Kircher după un secol — pe vremea lui Lavoisier și Laplace — are o semnificație simbolică. În ce măsură tradiția continuă dîncolo de pragul anilor 1830 nu e tot atît de limpede, cu toate că, la această întrebare, autoarea nu șovăie să răspundă afirmativ. Altfel, cum ar fi rămas *Eroteritul* așa de apreciat de cititori pînă tîrziu, spre 1848? Dar popularitatea sa în rîndul micii burghezii arată cît de conservator era gustul acestei categorii sociale. O sociologie a publicului, pe baza listelor de prenumerații, deschide perspective interesante, mai cu seamă fiind încercată, cu colaborarea lui Victor George Velculescu, prin aplicarea informaticii. Inițiative de a utiliza calculatorul pentru analiza unor serii de informații au apărut între noi acum cel mult 15 ani și au dat de fiecare dată rezultate excelente, chiar dacă semnele unui convertiri la noua metodă sînt încă puține la număr. Recursul la statistică în istoria literară românească a fost încercat pentru prima oară de prof. Paul Cornea (vezi articolul *Traduceri și traducători în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în volumul *De la Alecsandrescu la Eminescu*, 1966). Concluziile cercetării cu privire la prenumerații dintre 1815 și 1853 au putut fi citite în „Revue des études sud-est européennes”, XII, 2, 1974, și XIII, 4, 1975, și în „Synthesis”, 2, 1975. Ele se regăsesc, parțial, și aici.

Împărtășirea „obrazelor ajutoare”, cum erau cîteodată numiți prenumerații, în grupuri (persoane cu ranguri, negustori și meseriași, funcționari, armată, public feminin) urmează criteriile bine stabilite și permite o sugestivă configurare a înclinațiilor intelectuale în raport cu stratificarea socială. Delimitările regionale par mai nesigure: Muntenia ar fi să acapareze 68 % din literatură, dar și 72 % din cărțile ecleziastice (de altminteri, se poate obiecta că separarea acestora de domeniul filosofiei, pedagogiei și moralei nu e pe de-a întregul valabilă). Cîtă vreme nu știm care au fost cele 39 de titluri reținute pentru anchetă și unde s-au tipărit acele cărți, apar și alte semne de întrebare. Despre ce armată poate fi vorba (p. 142) înainte de 1820? Oricum, istoriografia literară va trebui să înregistreze aceste contribuții, a căror finețe de analiză și prudență în apropierea de marile probleme nu se dezminț nicio dată. Fără ostentație, adunînd într-un mănunchi studiile sale din ultimii zece ani, Cătălina Velculescu a reușit să prezinte într-o lumină nouă documente pe care istoricii români ai culturii și ai mentalităților nu le priviseră încă, după cum spune chiar autoarea, „cu atenția mereu trează față de amănuntul revelator”. Ei nu pot să nu fie tot atît de sensibili la exemplul de seriozitate și disciplină pe care această carte îl dă la fiecare pagină.

Andrei Pippidi

* * * *Octavian Goga în corespondență*, II, Ediție îngrijită de Mihai Bordeianu și Ștefan Lemny, Edit. Minerva, București, 1983, 550 + VII p.

În prestigioasa colecție de documente literare a Editurii Minerva, după începutul făcut în 1975 ¹⁾ a fost editat un nou și foarte prețios volum din corespondența poetului „pătimirii noastre”, Octavian Goga, prin grija cercetătorilor jefeni Mihai Bordeianu și Ștefan

Lemny. Aflate la B.C.U. „Mihai Eminescu” din Iași, documentele de față au fost achiziționate de la profesorul Dan Smântănescu, care le-a descoperit la Brașov între cele două războaie mondiale. Editorii presupun că ele pot reprezenta o parte din arhiva revistei „Luceafărul”, pierdută de Oct. C. Tăslăuanu în împrejurările primului război, ceea ce este posibil întrucât setul propus, în ansamblu, are ca limită superioară anul 1914, excepție făcând doar o scrisoare din 1928 a poetului către dr. C. Angelescu. Astfel stînd lucrurile, între atributele noului volum, de menționat, mai întîi, este surplusul considerabil de informație adus la cunoașterea unor fragmente din biografia poetului, ceva mai bine puse în lumină din 1975 încoace (începuturile activității literare, anii de studii și de proiecte pentru viitor, relațiile cu familia, eforturile de formare a unei cariere, afinitățile politice și culturale etc.), precum și la cunoașterea mai nuanțată a luptei naționale dusă de românii din monarhia habsburgică în cele două decenii anterioare marii uniri din 1918. Acestui din urmă aspect i se subordonează chiar o bună parte din corespondența purtată între Goga și familie, care, adăugată scrisorilor foarte variate ca stil, mentalitate, temperament, formație, mediu social, studii sau funcții, primite de poet de la reprezentanți de frunte ai vieții culturale și politice românești de dincolo și dincoace de Carpați (Titu Maiorescu, C. Stere, Ilarie Chendi, Oct. C. Tăslăuanu, Sextil Pușcariu, Ioan Lupaș, Ghiță Popp, Vasile Goldiș, Gh. Vălsan, Ion Lapedatu, Teodor Mihali, I. Sterca-Suluțiu, Iuliu Maniu și alții) îngăduie reconstituirea unei atmosfere și completarea unui tablou, amîndouă specifice intervalului decisiv din prezua (difidării unității național-statale a românilor). Pe acest fundal, ce interesează în egală măsură cercetarea istorică și istoria literară, se proiectează personalitatea unui Octavian Goga linăr, aflat în cea mai rodnică etapă a vieții sale, un Goga lucid, dinamic, intransigent și, cu toate că ușor contradictoriu, generos și deplin dăruit cauzei luptei de emancipare națională a fraților săi oprimați. Mai mult probabil decît din oricare alte documente, acest portret al poetului din corespondența purtată cu Ilarie Chendi; corespondență despre care se poate spune, în acord cu editorii, că este o autentică strategie de luptă politică și culturală cu adinci inserții în întreg universul goghian, începînd, cu viața socială, politică, artistică și culturală a Transilvaniei timpului și terminînd cu viața lui personală.

Din cele 68 de scrisori schimbate în mod egal de cei doi, de la sfîrșitul lui 1907 și pîna la finele lui 1912, îl aflăm pe Goga — omul politic, gazetarul și scriitorul. Poetul redacta și conducea acum revista culturală și națională „Țara noastră”, de notorietate rezonabilă în Transilvania și chiar în Vechiul Regat, pe care de la 1 ianuarie 1908 o va scoate de sub patronajul ASTREI, comunicîndu-i lui Chendi intenția sa ca din organ săptămînal s-o facă treptat zilnică și să-i confere un profil politic-cultural, dincolo de marginile satului. Această revistă l-a transferat tot mai mult pe Goga pe terenul luptei politice, unde Chendi dorea să-l știe prezent mai mult chiar decît în literatură, cel puțin pentru cîțiva ani, apreciîndu-i calitățile indiscutabile de spiritus rectior în gazetărie, pe cele de polemist și îndrumător, probate, de altfel, și la „Luceafărul”. Iată de ce, fostul apropiat al lui Iorga l-a și ajutat consistent în scoaterea revistei, în special cu „materie scrisă”, cu sfaturi, cu atît mai mult cu cît Chendi împărțase dorința prietenului său de a avea o gazetă zilnică întrucît, spunea el, întotdeauna locul unde se scrie și se gîndește bine este un centru de greutate, polarizator. Tot Chendi a contribuit și la popularizarea și „desfăcerea” revistei în Vechiul Regat, problematica de aici fiind cuprinsă la rubrica „România”, pe care Goga o dorea susținută de cei „din țară”. „Țara Noastră” a fost revista care i-a adus poetului o sumedenie de procese de presă din partea autorităților maghiare, toate terminate cu recluduina din închisoarea de la Seghedin. De asemenea, după desprinderea definitivă a grupului de la „Luceafărul” de sub tutela sămănătorismului și după apropierea de „Viața Românească”, revista a participat și ea, între altele, la disputa cu N. Iorga. Relativ la aceasta, corespondența dintre Goga și Chendi ilustrează că cei doi, dincolo de cuvintele tari scăpate adesea în focul polemicii, nu-i contestau lui Iorga locul de prim ordin în cultura și știința istorică românească, unde voiau să-l afle continuu prezent din nevoia firască de cît mai multe autorități culturale naționale, ei erau iritați de alunecarea savantului spre politică, unde, spunea Chendi, Iorga era „prea lipsit” „de simțul realității” pentru a putea fi folositor. Menajamentele lui Ionel Brătianu și ale lui C. Stere cu privire la manifestările sale politice nu puteau fi decît de circumstanță. „Țara Noastră” oferă, totodată, indicii și în privința felului în care fusese receptat în Transilvania ecoul puternicelor frămîntări sociale din 1907 din România. Referitor la aceasta, în februarie 1908 Goga îi scria lui Chendi că ar dori un articol de fond pentru revistă „în care să vorbim de la noi despre reformele din țară (poetul avea, evident, în vedere noile legiuiri libere în domeniul agrar, ca o consecință a răscoalei — n.n.), despre mișcările mai noi ale partidului liberal, despre democratizarea acestuia. Aș vrea, din acest articol să iasă la iveală personalitățile Brătienilor și Stere-Radovici”. În final, poetul stăruia ca articolul — care a și apărut de altfel nesemnăt — dincolo de aprobarea pentru noul curs, să opereze și necesara delimitare conform căreia ei, ardelenii, prin fire și origine, „se apropiuau mai mult de democratismul sincer al prietenilor țărănimii”.

Un capitol distinct, ca problematică, în corespondența dintre Goga și Chendi și nu numai în aceasta, vizează situația politică din Transilvania și în special pe cea din conducerea mișcării naționale românești. Pentru cei doi era deosebit de evidentă necesitatea unor idei clare, obligatoriu răspindite printr-un organ de presă, idei care să călăuzească întreaga mișcare și, dacă ar fi fost posibil, să realizeze o unitate de acțiune bazată pe un program dinamic. Această concepție se va concretiza, cum se cunoaște, în programul „tinerilor oțeliți de la revista „Tribuna” din Arad și ca își avea originea în neîncrederea tinerilor față de activitatea deputaților din parlamentul de la Pesta². În acest sens, de pildă, Chendi îi scria lui Goga încă din septembrie 1907 că dintre deputați el nu conta decât pe I. Maniu și A. Vlad, pe care îi cunoștea, ca foști colegi de școală; Vaida era „om de inimă, dar fanfaron”. Pentru organizarea luptei naționale ar fi fost de bun augur ca Goga să se împrietenească cu ei, să devină coproprietar pe „Lupta” — organul P.N.R. de la Pesta — și cu timpul să ia el direcțiunea. Un plan care a eșuat, ca și acela de a face din „Țara Noastră” purtătorul general de cuvânt, mîhnindu-l mult pe Chendi, care îi reproșa prietenului său într-o scrisoare din august 1911 insuficiența stăruință în pertractările cu deputații în problema gazetei. Oricum, însă curentul s-a impus, prin activitatea din jurul „Tribunei”, avîndu-i ca principali exponenți pe Goga și Chendi. O bună parte din corespondența cuprinsă în volum demonstrează măsura importantă în care aproape toți factorii politici și culturali ce se socoteau răspunzători pentru emanciparea românilor transilvăneni s-au exprimat într-un fel sau altul față de noua tendință. Concomitent, corespondența conține noi știri cu privire la complexitatea procesului de clarificare programatică, cu meandrele și obstacolele sale, cum au fost, de pildă, demisia poetului din comitetul executiv al P.N.R. în 1910 sau conflictul lui cu Vaida, în legătură cu care în volum se pot afla scrisori inedite din cercul familiei Goga, dar și din afară, ce probează netemeinicia acuzației de trădare a P.N.R. adusă de Vaida. Informații noi din acest punct de vedere există și relativ la intervenția lui C. Stere în Ardeal pentru împăcarea celor doi, evidențiind diplomația doctrinarului poporanismului — apropiat, de altfel, lui Goga prin ideologie literară, prin stima deosebită ce o nutrea la adresa acestuia, socotit încă din 1907 cînd Maiorescu l-a înregistrat favorabil ca exemplu pentru ilustrarea idealurilor poporanismului — fruntașul liberal mărturisind poetului că el a venit la Arad ca Stere și dorea să plece ca Șărcălanu și cerîndu-i imperios să se abțină de la orice gest ce ar fi prejudiciat cauza generală³. Împăcarea s-a finalizat, se știe, în martie 1912 și volumul supus atenției aduce dovezi atestînd decepția multor apropiați ai lui Goga asupra felului în care sîrșea „Tribuna”, ceea ce dă expresie vigoarei curentului impus de ea (vezi scrisorile de la Ghiță Popp, D. Benea și alții). Ghiță Popp, viitorul funtaș național-țărănist se simțea dator să comunice poetului, la 5 martie 1912, părerea sa deloc echivocă în această privință arătînd: „Mișcarea noastră ori n-a avut nici un scop, și atunci într-adevăr ar fi timpul să ne împăcăm, adică să ne supunem, ori a avut un scop, cum cred, bine precizat, reformarea vieții noastre publice prin primenirea celor ce-i stau în frunte și atunci nu poate fi vorba de pace pînă cînd nu vom triumfa, fie și peste zece ani”. Ar mai fi de adăugat, într-o selecție evident foarte succintă și subiectivă, informațiile relative la relațiile și atitudinile poetului față de fruntași ai P.N.R. (Maniu, Mihali, Goldiș și alții), față de revista „Luceafărul” și directorul acesteia Oct. C. Tăslăuanu, informațiile referitoare la episoade din relațiile conducerii politice transilvănene cu autoritățile maghiare (tratatativele din 1903, etc.) pe care Goga le-a interpretat potrivit opțiunilor sale politice, sau scrisorile de o notă aparte, provenind de la istoricul britanic R. W. Seton Watson, apropiat al familiei poetului și al românilor și din care se desprinde o scrisoare din 2 dec. 1912, optimistă asupra perspectivelor de stabilitate în Europa, însă neconfirmată, din păcate, ca rațiune istorică raportată la rațiunile politice care vor declanșa prima conflagrație mondială.

Rezultă, în acest chip, la sîrșit, imaginea unui prețios instrument de lucru, publicat în maniera scrupuloasă dar adecvată a documentelor literare, pentru care meritul revine în întregime editorilor, un instrument dotat cu toate accesoriile necesare și a cărui apariție în anul celei de-a 65-a aniversări a edificării statului național unitar român este concomitent un omagiu și o reușită. În egală măsură meritul revine Editurii Minerva care poate găsi în volumul supus atenției un nou imbold întru continuarea publicării documentelor literare de marcat interes istoriografic.

Tudor M. Răfui

NOTE

¹ *Octavian Goga în corespondență*, Ediție îngrijită de Daniela Poenaru, Prefață V. Netea, Edit. Minerva, București 1975.

² În 1910 Goga va candida totuși pentru mandatul de deputat în circumscripția Chișinău Criș fiind înfrînt prin ingerințele administrației, experiență în urma căreia a rezultat piesa *Domnul notar* (16 feb. 1914 — premieră bucureșteană).

³ În trecut s-a spus, mult mai trziu, Stere a gasit, evident inexact, în intervenția în Ardeal argumentul pentru a justifica întreruperea exprimării poziției sale la apariția *Neobăgăci* lui Gherea (Vezi Z. Ornea, *Poporanismul*, Edit. Minerva, București 1972, p. 136).

ȘTEFAN BÂRSĂNESCU *Medalia*, Edit. Junimea, Iași, 1983, 170 p.

„De-a lungul istoriei, popoare și oameni s-au străduit să descopere modele de viață și de cultură după care să-și organizeze propria lor existență și dezvoltare”. Este direcția pentru care pledează în integralitatea sa acest text de exemplaritate românească. Lucrarea se distinge sensibil de implicația restrictivă a dicționarului fără a ieși de sub incidența virtuală a riscurilor criticii (unde voci ar putea ridica întrebări asupra absenței filozofilor Dan Bădărău și Alexandru Claudian frecvent prezenți în „Ethos”). În schimb se eludează magistral pericolul atomizării prin articularea viguroasă într-un model etic, a conștiințelor creatoare de nou și necesar. Accentul confesiv, memorialistic se echilibrează cu expunerea sistematică a concepțiilor profesate în operele lui Spiru Haret, A. D. Xenopol, N. Iorga, G. Ibrăileanu, Petre Bogdan, Dimitrie Gusti, O. Ghibu, Petre Andrei, Athanasie Joja. Nedobîndind statutul de restituire sentimentală în contextul unei literaturi în esență informativ-formativă, lucrarea își găsește afinități, nu și filiații, cu volumele lui L. Kalustian. Informația livrească, documentară, reîntreține în notele tremolate ale nostalgiei, afectate deseori de tonul angajat al pledoarei. 35 de personalități românești se deschid receptării contemporane prin perspectiva axiologică, amendată de remarcabila intuiție a factorilor de durată și de valorificare. În receptacolul valorizator al autorului se regăsesc oamenii școlii, istorici, filozofi, sociologi, filologi, juriști, literați și oameni de știință reuniți sub emblematice demofilii, umanismului, cultului pentru națiune. Noul se interferează constant cu notorietatea și cu dezvoltarea potențialității umane. Iar calitatea de contribuție la 35 viitoare monografii impun cercetării un traseu care intersectează acest text definit de religiozitatea și ordonatele critice ale aceluiași moment crucial: structurarea societății românești.

Selecția concepțiilor pedagogice declarate explicit sau implicit în opera celor analizați duce către un sumu al specificului pedagogic românesc în care capătă relief notațiile asupra progresismului intrinsec și asupra actualității. I. Simionescu și I. Rădulescu-Pogoneanu susțin educația permanentă, Spiru Haret, Petre Bogdan, C. I. Parhon (publică în 1909 primul tratat de endocrinologie din lume), I. Borcea (creatorul stațiunii oceanografice de la Agigea), Haralamb Vasiliu (militant pentru o agricultură științifică în România, primul decan în 1933, al Facultății de științe agricole din Iași), Ștefan Procopiu (autorul primului curs românesc de electricitate și magnetism în 1920), Octav Mayer etc. vedeau în științele exacte corolarul progresului. Impresionează expunerea precisă și metodică a sistemelor sociologice elaborate de Dimitrie Gusti (creatorul Institutului Social Român — 1921) și de Petre Andrei. Erudiția autorului transpare din paginile dense consacrate lui N. Iorga extrăgându-se din imensa sa operă direcțiile pe care se desfășura travaliul de rescriere globală a trecutului românesc, cît și componentele sistemului său de filozofie a istoriei. Pagini benefice sub raportul valorificării esențializate sînt dedicate lui G. Ibrăileanu, Onisifor Ghibu, Alexandru Philippide (caracterizat ca un „om de Renaștere”), I. Rădulescu-Pogoneanu (restauratorul lui Vasile Conta, în care înclinăm să vedem pe precursorul lui Spiru Haret, în domeniul reformării învățămîntului), Octav Botez, C. Kirițescu (remarcabil îndemnul autorului de a se publica un volum din operele celui care a scris *Istoria războiului pentru reîntregirea României* văzută ca „o operă de educație patriotică”), Traian Bratu (filologul, victimă legionarismului), C. Fedekș (organizatorul primului laborator de psihologie experimentală), Mihai Ralea, N. Bagdasar, Gheorghe I. Brătianu (aceia care pune bazele unei istorii a Mării Negre, adăugăm, înainte de întreprinderea revoluționară a lui Fernand Braudel din 1949). Limpiditatea paradigmatică a lucrării își răcordează spiritul dialectic la înaltul umanism al autorului, care de la tribuna idealului moral, decantat, educă.

Ovidiu Bozgan

POMPILIU TEODOR, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1984, 253 p.

Bio-bibliografia profesorului P. Teodor de la Universitatea din Cluj-Napoca înregistrează, pe linia unor vechi și constante preocupări de cercetare ale iluminismului românesc și a conexiunilor sale cu fenomenul european, un nou volum. De fapt, profesorul clujean ne-a obișnuit ca, periodic, să-și expună opiniile asupra Luminilor românești în context european. Să ne gîndim la două cazuri, ilustrative după opinia noastră: *Fragmentarium iluminist*, alcătuit

În 1972 în colaborare cu D. Ghișe și la *The Enlightenment and Roumanian Society*, editat în 1980.

Recentul volum, care înmănușiază 10 articole și studii, unele inedite, altele în reluare, se deschide cu expozeul *Stadiul actual al cercetărilor iluministe* (pp. 5–17). Interpretînd cu aplicație și sistem o variată bibliografie românească și străină, P. Teodor distinge orientările principale în problemele fundamentale ale iluminismului, prin investigații substanțiale asupra lucrărilor lui P. Hazard, E. Cassirer, P. Gay, Fr. Venturi, Fr. Valjavec, Ed. Winter, P. Chaunu ș.a. În aceeași ordine de idei se înscriu interpretările asupra istoriografiei naționale, unde sînt punctate cu temcinice și îndreptățite propuneri pentru cercetarea istoriei culturale cantitative și pentru istoria mentalităților, contribuțiile lui D. Popovici, L. Blaga, D. Prodan, Al. Dușu, I. Lungu, Ș. Papacostea, Fl. Constantin, A. Marino, A. Pippidi. În legătură directă cu expozeul de mai sus se înscrie studiul *Nicolae Iorga și epoca luminilor* (pp. 18–24). Sîntem în fața unui demers semnificativ ca orientare asupra temei, prin care istoriografia românească se îmbogățește cu noi și temeinice jaloane asupra clasicismului, iluminismului și preromantismului, pornind de la judecățile de valoare ale lui N. Iorga. Nu este pentru prima dată, cînd P. Teodor se pronunță asupra preiluminismului românesc, fenomen detectabil în societatea Țărilor Române la sfîrșitul ultimului deceniu al secolului al XVII-lea. Modificarea opticii istorice, cercetările interdisciplinare asupra fenomenelor culturale în epoca de tranziție către secolul al XVIII-lea, mai ales investigarea operei lui D. Cantemir, abordarea cărților de înțelepciune în epoca brîncovenască, sublinierea dialogului dintre tradiție și inovație, prospecțiunea fenomenelor religioase etc. au dus la conturarea unor imagini asupra „crizei conștiinței” în societatea românească. Profesorul P. Teodor dezbată aceste probleme în două dense studii: *Interferențe ale preiluminismului în cultura română* (în care subliniază, printre altele, contribuția originală a lui L. Blaga asupra fenomenului) și *Dimitrie Cantemir și preiluminismul sud-est european* (pp. 25–71). Cel care parcurge volumul profesorului clujean beneficiază de lectura a două valoroase articole. Sînt, de fapt, rezultatele a două moderne cercetări: *Din istoriografia Contrareformei: Historia reldio Unionis valachicae* (pp. 72–82), în care se analizează, din punct de vedere național și european, lucrarea lui A. Freyberger, redactată în spiritul barocului și *Ecouri jansniste și galicane în cultura românească* (pp. 83–98), în care autorul surprinde similitudini cu ideile reformei catolice, cu ideile jansenismului și galicanismului european în lucrările unor cărturari români. După cum se știe, o parte din preocupările științifice ale lui P. Teodor au fost dedicate vieții, activității și operei cărturarului iluminist S. Micu. I-a consacrat, se știe, și o interesantă teză de doctorat asupra operei sale istorice. Trei din studiile incluse în prezentul volum se înscriu pe coordonatele aceluiași investigații. Ne referim la *Traducerile și prelucrările lui Samuil Micu din opera lui Claude Fleury* (pp. 105–118); *Samuil Micu: traduceri și prelucrări filosofice* (pp. 119–131); *Samuil Micu: orizont istoriografic european* (pp. 132–143). Răsfoind în continuare volumul *Interferențe iluministe europene*, ne rețin atenția trei studii, remarcabile prin viziunea modernă asupra temelor și prin jaloanele pe care le trasează pentru eventuale investigații. Ne gîndim la: *Gheorghe Șincai: erudiție și istorie* (pp. 144–154), în care se pledează pentru sublinierea adevăratului aport al lui Gh. Șincai la evoluția istoriografiei românești, stabilirea izvoarelor și modelelor folosite de el din istoriografia secolului al XVIII-lea; *Spiritul revoluției americane, J. P. Brissot și răscoala lui Horea* (pp. 156–173), o modernă investigare a răscoalei lui Horea și a însemnătății sale pe plan european, pornind de la ideologia revoluției americane și de la pledoaria lui Brissot asupra evenimentelor din 1784–1785, în direcția despotismului luminat și a imaginii monarhului desăvîrșit, cu referințe directe la Iosif al II-lea; *Opțiuni sociale în mișcarea politică românească din Transilvania în epoca revoluției democratice* (pp. 174–200), abordare, pe linia unor noi considerații și interpretări, a modificărilor de orientare și de acțiune ale liderilor politici români în timpul mișcării *Supplex Libellus Valachorum*, de la preponderența dezideratelor politice la cele sociale pe seama țărănimii.

Finalul volumului este marcat de doua interesante articole, care se înscriu în șirul contribuțiilor fundamentale la abordarea unor aspecte puțin cercetate ale Luminilor românești. Practic, este vorba de *Iluminismul politic românesc* (pp. 201–234), investigație reprezentativă pentru opiniile moderne ale autorului în ceea ce privește conexiunile iluminismului cu mișcarea politică și culturală românească din anii 1790–1792, 1792–1821, vocabularul politic întrebunțat cu ocazia redactării diferitelor petiții, memorii și lucrări istorice și filologice. Pe aceleași coordonate se înscrie și ultimul studiu *Solidarități moderne în societatea secolului al XVIII-lea românesc* (pp. 235–246), în care sînt surprinse semnificative mutații de la solidaritatea din cadrul sistemului „națiunilor” politice la conștiința intereselor politice și naționale. În fond, elita românească ecleziastică, mica nobilime, țărănimea liberă înregistrează în activitatea lor o surprinzătoare mobilitate, care converge spre evidente interese naționale. Privit în ansamblu, volumul *Interferențe iluministe europene* se impune atenției specialiștilor prin noutatea metodei de abordare a iluminismului românesc în raport direct cu fenomenul european, prin conținutul interesant al temelor investigate și, în fine, prin limbajul elevat utilizat. Nu trebuie să uităm, în aceeași ordine de idei, perspectivele pe care le deschide

autorul prin cercetarea de față asupra multor aspecte ale iluminismului românesc. Pentru toate acestea culegerca de studii a profesorului P. Teodor ne apare ca un travaliu reprezentativ în stadiul actual al cercetărilor iluministe românești.

Iacob Mârza

* * * *Historical Compendium of European Universities, Repertoire historique des universités européennes*, Edité par Lubor Jilek, Genève 1984, 348 p.

Conferința Rectorilor Universităților Europene, intrată în nomenclatorul organismelor internaționale sub denumirea prescurtată C.R.E. a decis, nu de mult, întocmirea unei istorii a acestor universități în contextul evolutiv al societății. Lucrarea e concepută ca o operă de amplă cooperare internațională pe suportul unor cercetări pregătitoare cu caracter special. Prima dintre aceste explorări este volumul pe care-l prezentăm, apărut cu ocazia aniversării a 25 de ani de la constituirea C.R.E. Despre istoria universitară în plan național sau regional, și cu atât mai mult despre istoria unor universități, luate în parte, s-a scris mult și nu odată temeinic. Demersul pe care-l inițiază C.R.E. se distinge însă prin amploare, prin viziunea care-l prezidează și prin globalitate. Prin viziune, intrucit își propune programatic să articuleze istoria universităților cu viața societății, să integreze mișcarea intelectuală a centrelor universitare în fluxurile devenirii istorice, și prin globalitate, intrucit tinde să înfățișeze fenomenul universitar pe întreg spațiul european și chiar dincolo de hotarele sale. Aceste însemne distinctive sînt relevabile și la nivelul volumului de față. Regăsim în el cronologia dezvoltării instituționale cu circa 600 de stabilimente universitare din Europa, cu indicații anume asupra facultăților și catedrelor aferente. Într-o modalitate figurată cartea s-ar putea numi *Cetățile universitare de-a lungul a șapte secole*. Amploarea spațio-temporală a tabloului dezvoltării organismelor universitare europene fac din repertoriul istoric de față un excelent instrument de informare, un ghid introductiv interesant și instructiv. Pentru reliizarea lui, Secretariatul de la Geneva al C.R.E., prin Andris Barblan, în calitate de secretar general, și Alison Browning, ca secretar general-adjunct, împreună cu Comitetul editorial și cu Lubor Jilek, coordonatorul acestui *Historical Compendium*, au cooperat cu peste 30 de instituții și specialiști de prestigiu din diferite țări europene. Contribuția referitoare la țara noastră a fost asigurată de profesorul Ștefan Ștefănescu, membru corespondent al Academiei Române. Repertoriul este întocmit cu minuție, cu grija pentru calitatea informării și cu finețe profesională. Dincolo de datele concrete, atât de expresive prin ele însele, alcătuitoarii au ținut să sugereze o imagine, „să pună în pagină” informațiile de natură cronologică prin lămuriri și explicații de ordin general care înlesnesc lectura și întregesc structura volumului. Volumul cuprinde, astfel, un *Cuvînt înainte*, o *Introducere generală*, cu mențiuni atât asupra profilului lucrării cît și a fenomenului universitar de-a lungul timpului, o listă a abrevierilor utilizate și alta a autorilor care au contribuit la întocmirea volumului, scurte introduceri istorice privind dezvoltarea vieții universitare în țările europene, repertoriul propriu-zis al universităților, o anexă și un indice geografic. Cartea de față relevă încă odată cît de puternic răsfrînge viața universitară devenirea socială și, în același timp, cît de adînc este implicat fenomenul universitar în configurarea acestei devenirii. În istoria universităților recunoaștem o parte, o foarte însemnată parte, a dezvoltării intelectuale europene și în același timp un ferment activ, prin ideile pe care le vehiculează și prin oamenii ei – corpul studențesc și cel profesoral, al dezvoltării și al transformărilor sociale. În fond a reface traiectoria dezvoltării vieții universitare înseamnă a dezvălui nu numai procesul evoluției intelectuale a societății, dar și coordonatele valorice ale acesteia, reprezentările de ordin etic și moral, a lumina procese semnificative din sfera vieții materiale și nu mai puțin orizontul și viziunea politică precumpănitoare care au modelat structurile și sfera de interese culturale și științifice ale universității. Universitățile au captat din plin semnele vremii frământările, stările de spirit, necesitățile și tendințele evolutive ale societății și, în același timp, au trimis spre societate pulsația permanentă a gîndurilor și elanurilor care le-au inspirat, a crezurilor care le-au călăuzit. Zestrea spirituală, tradiția disciplinării gîndirii, experimentele inițiate și capacitatea de reacție a lumii universitare la meandrele evoluției societății și la scismele realității sociale formează un capitol semnificativ al istoriei popoarelor moderne europene. Elemente interesante ale îngemănării universității cu societatea conțin mai ales scurtele note asupra evoluției învățămîntului universitar pe țări (în total sînt de 30 asemenea note).

Este demn de reținut sincronismul transformărilor vieții universitare în secolul al XVIII-lea și amploarea prefacerilor din această epocă. Nelndois opera de modernizare suferită de viața universitară în acest secol reflectă elocvent procesul trecerii societății în epoca modernă, ruptura cu sistemul de valori și cu viziunea „vechilui regîm”. În curentul înnoitor care a plămădit o cu totul altă lume și civilizație se antrenează astfel și viața universitară

care dobândește un nou orizont, capătă noi structuri organizatorice, e animată de noi curente de idei, își lărgeste sfera de preocupări științifice, fapt înverdat de diversificarea facultăților și a catedrelor. Sintem înclinați să credem că pentru a înțelege întreaga amplitudine transformatoare a iluminismului trebuie să valorificăm mai temeinic prefacerile pe care le suferă universitatea în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea. Deși succinte, aceste *note istorice* sugerează apoi restructurările fundamentale ale vieții universitare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, odată cu marile prefaceri în baza tehnică-materială a societății, în dezvoltarea forțelor de producție, cu strângerile deschizătoare de noi orizonturi în domeniul științelor, în special a celor exacte. Într-o carte de referință — *Era revoluțiilor (The Age of Revolution. Europe 1789–1848)*, E. J. Hobsbawm amintește că la jumătatea secolului al XIX-lea numărul studenților din Europa nu trecea de 50.000. Cifra vorbește limpede despre condiția intelectuală a Europei acelei vremi, este suficient să ne gândim la milioanele de studenți care populează astăzi facultățile și auditoriile universităților spre a întrezări metamorfozele existenței sociale europene. Dar în cadrul acestor metamorfoze domeniul intelectual este probabil direcția cea mai dinamică și mai caracteristică a dezvoltării societății în ultimul secol și jumătate, reflectat și de serioasa creștere numerică a populației universitare. Există în volumul de față suficiente referințe despre procesele integratoare ale vieții și preocupărilor universitare în acord cu universalismul și unitatea cunoașterii umane, ca și despre funcția și modelele naționale ale universităților, despre momentele nodale din viața unor instituții universitare celebre, despre procesele de centralizare și de descentralizare în evoluția învățământului universitar, etc. Pentru a sugera însăși ideea de universitate, spiritul și sensul acesteia, editorii au ales drept simbol (emblemă a volumului) o cochilie „Cochilia și universitatea — scriu ei — iată apropierea a doua arhitecturi unde asistăm la elaborarea lentă a unor structuri admirabile. Așa cum cochilia susține viața care se cubarește în ea, tot astfel universitatea se constituie în structura purtătoare a oamenilor și ideilor care au construit Europa”. Este nu numai o formula metaforică de mare efect, dar și o idee profundă, plină de adevăr. Adevăr pe care îl susține și caută să-l argumenteze și acest *Repertoriu-cronica* atât de bogat în informații, de instructiv și de interesant prin diversitatea datelor, prin asocierile pe care le stimulează și le inspiră. Neîndoios, apariția *Repertoriului* se constituie și ca un indemn și o încurajare la marea lucrare planuită de C.R.E., *Istoria universităților europene în contextul evolutiv al societății*.

Damian Hurezeanu

ERNESTO LA ORDEN MIRACLE, *Arte e historia de España en Inglaterra*, Gráficas Córdor, S.A., Madrid, 1980, 190 p.

Lucrarea pe care o supunem atenției cititorilor în rândurile ce urmează reprezintă o reușită încercare de punere în evidență a unora dintre principalele aspecte care, de-a lungul istoriei, au contribuit la conturarea unei imagini din ce în ce mai veridice despre Spania și spiritualitatea ei în cultura și conștiința locuitorilor insulei britanice. Deși titlul cărții ne anunță că vor fi abordate doar aspectele legate de artă și istorie, structura internă a ei, care cuprinde trei părți principale, lărgeste orizontul problematicii cu încă un aspect foarte important, acela al legăturilor religioase anglo-spaniole, legături care în perioada evului mediu au reflectat apropierea sau confruntarea în plan ideologic dintre cele două țări. În prima parte a lucrării, intitulată *Călătorii și meditații* (pp. 15–86) autorul se oprește mai mult asupra monumentelor de artă spaniolă aflate în Anglia, dar abordează și câteva aspecte ale relațiilor istorice anglo-spaniole. Astfel, primul loc care-i reține atenția este palatul în stil neoclasic al ducelui de Wellington, Apsley House din Londra, asemuit cu muzeul Prado din Madrid datorită celor 165 de pinze provenite din Spania care pot fi admirate aici. Între acestea se află opere de o inestimabilă valoare artistică semnate de mari pictori spanioli cum ar fi Valázquez, Murillo, Coello, Ribera, Goya, precum și de maeștri ai penelului flamanzi și italieni ca Vermeer, Van Dyck, Breughel cel Bătrân, Rubens, Correggio etc. Cum se explică însă prezența acestor opere aici și nu la Prado? Prin ocupația napoleonică din 1808–1813 care a însemnat pentru poporul spaniol un lung corectiv de suferințe și distrugeri, risipirea, printre altele, a unor mari valori artistice și culturale. Cele 165 de tablouri au fost, pur și simplu, furate din Palatul Regal de regele José Bonaparte în momentele precipitate sale retrageri din Madrid, dar ca urmare a înfringerii de la Vitoria (21 iunie 1813) au fost capturate de învingător, adică de generalul duce de Wellington.

Apsley House are însă și o rezonanță istorică pentru spanioli care o vizitează, deoarece aici, pe lângă numeroasele tablouri despre care s-a vorbit, a avut loc și o memorabilă întâlnire, la 17 iulie 1810, între marele erou al luptei de eliberare a popoarelor hispano-americane, Simón Bolívar, care se afla la Londra în calitate de reprezentant al primului guvern

independent al Venezuelei, și marchizul de Wellesley, fratele învingătorului de la Waterloo. În continuare, autorul urmărește prezența în Anglia și a altor opere de artă spaniole, constatând răspîndirea masivă a pinzelor lui Murillo. Astfel, pe lângă Apsley House, creațiile acestui mare pictor mai pot fi admirate și la National Gallery din Londra, la Dullwich, în Colecția Wallace, la Longford Castle, la Woburn Abbey, la palatele regale Windsor și Hampton Court. Operele sale din Anglia, la fel ca întreaga sa creație, demonstrează cu toată puterea faptul că Murillo, deși nu a părăsit niciodată Sevilla și nu a pictat pentru capetele încoronate, a fost totuși un pictor universal, care a creat pentru întreaga umanitate.

Tot în Anglia, în reședința de la Luton Hoo, aproape de autostrada care leagă Coventry de Birmingham, se află un superb tablou înfățișîndu-l pe Sf. Mihail, pictat pe la 1480 de Bartolomé Bermejo, tablou care a aparținut pînă în 1864 bisericii din Tous, de lângă Valencia. Pierderea acestei opere a fost doar parțial compensată pentru Spania de faptul că astfel a putut fi identificat autorul ei. În schimb, o altă operă de artă, lemnăria sculptată a corului de la King's College din Cambridge, făcută pe la 1535, a rămas anonimă, autorul formulînd ipoteza că ea ar putea fi creația unui spaniol de origine flamandă, Filip de Vigarny, care a preferat însă să rămînă anonim datorită încordărilor politice dintre cele două țări existente în acel moment.

Există însă și opere de artă care, prin subiectul lor, amintesc unele momente importante din istoria relațiilor anglo-spaniole. Astfel, în castelul Warwick se află un tablou, realizat de Moroni în 1560, înfățișîndu-l pe Don Beltrán de la Cueva, cel de-al treilea duce de Albuquerque, care în 1544, împreună cu alți 450 de cavaleri spanioli, s-a înrolat ca voluntar în armata engleză și a participat la cucerirea orașului Boulogne sur Mer. La Woburn Abbey se află un tablou înfățișînd pe Maria Tudor și Filip al II-lea, cea de-a doua pereche regală anglo-spaniolă din secolul al XVI-lea, la fel de nefericită ca și prima din cauza absenței unui moștenitor al tronului, și tot aici se află tabloul intitulat „Armada Portrait”, care în planul apropiat o are pe Elisabeta I, iar în cel îndepărtat corăbii spaniole ale Invincibilei Armade distruse de furtună și de marinarii englezi în 1588. În fine două parașane chinezești care se află la Ham House din Londra, aduse din Filipine, amintesc de ocuparea și jefuirea Manila de către englezi în anii 1762-1764, iar tabloul lui Rigaud de la Muzeul Maritim din Greenwich, tablou care-l înfățișează pe celebrul amiral Horace Nelson, amintește de luptele anglo-spaniole desfășurate în Nicaragua în 1780.

În partea a doua a lucrării, intitulată *Drumul lui Santiago în Anglia* (pp. 87–118) autorul încearcă să surprindă felul în care s-a reflectat și importanța pe care a căpătat-o cultul Sf. Iacob, patronul religios al Spaniei, în Anglia. Mai mult decît atît, investigațiile sale urmăresc participarea englezilor și scoțienilor la pelerinajele care aveau drept obiectiv Compostela și astfel se conturează și un început al imaginii pe care Spania a putut-o avea despre Anglia.

În ce privește răsunetul pe care cultul lui Santiago l-a avut în Anglia, el a fost deosebit de puternic pînă la mijlocul secolului al XVI-lea cînd reforma anglicană a rupt această țară de biserica romano-catolică. Printre dovezile care susțin această afirmație autorul amintește răspîndirea deosebită a denumirii de Saint James, folosită și în titulatura curții regale engleze, deoarece palatul Tudorilor fusese înălțat pe locul unei leprozerii care era patronată de apostolul Santiago, existența unei prime mențiuni despre Santiago ca apostol al Spaniei la Aldhelm, abate de Malmesbury și episcop de Sherborne, care la sfîrșitul secolului al VII-lea și începutul celui următor îi dedică un poem latin în care afirmă despre el că a fost „Primus hispanas convertit dogmate gentes”, afirmație întîlnită și la Beda Venerabilul, precum și desoperirea în satul Stoke Orchard a unor picturi murale înfățișînd scene din viața lui Santiago inspirate din Legenda de Aur și Codicele Calixta.

Participarea masivă a englezilor la pelerinajele spre Compostela (2990 de pelerini în 1434 și 2100 în 1445) a fost, consideră autorul, una din principalele cauze ale prosperității medievale a portului Bristol, cea mai importantă poartă de ieșire a pelerinilor care se îndreptau spre Spania. De la acești pelerini s-au păstrat trei itinerarii complete, din epoci diferite, și anume unul anonim de la 1425, al doilea scris de William Wey în 1456 și ultimul aparținînd lui Andrew Boorde, episcop de Chichester, care a vizitat Compostela în 1534. Dacă primele două sînt favorabile Spaniei și locului de pelerinaj, ultimul, scris într-o epocă în care cultul relicvelor aproape că dispăruse, nu întîlnește aici decît motive de critică și de deziluzie. De la mijlocul secolului al XVI-lea pelerinajele britanice la Compostela încetează total, mai mult decît atît, Francis Drake devastează în 1589 portul La Coruña și a fost foarte aproape de a ataca și Compostela. După mai multe secole de tăcere, la începutul secolului al XIX-lea britanicii reapar la „mormîntul” apostolului spaniol, dar acum opiniile lor sînt foarte critice, lucrări ca cele ale lui Richard Ford și George Borrow afirmînd că întreaga tradiție compostelană este falsă și că a fost inventată pentru a servi în lupta împotriva marilor.

Din păcate, în această parte, la fel ca și în ultima, intitulată *Pe urmele Caterinei de Aragon* (pp. 119–176), autorul nu adîncește analiza istorică a cauzelor care au impus re-

forma anglicană, care au desprins Anglia de biserica romano-catolică și au marcat începutul rivalității seculare anglo-spaniole. Fără această analiză nu poate fi înțeleasă istoria relațiilor anglo-spaniole, mai ales cotitura importantă care s-a produs în secolul al XVI-lea, când alianța dintre cele două țări atinge punctul culminant, dar în același timp apare și o înverșunată rivalitate pentru dominația mărilor și oceanelor, pentru împărțirea coloniilor și a sferelor de influență. Din această cauză, autorul deși se oprește pe larg asupra căsătoriei dintre Henric al VIII-lea și Caterina de Aragon nu reușește să depășească simpla descriere a evenimentelor, este adevărat, cu mult talent literar, și consideră că eșecul acestei alianțe dinastice s-ar fi datorat numai lipsei unui moștenitor masculin al tronului și instabilității psihice tot mai pronunțate de care a dat dovadă regele în ultima parte a domniei sale.

În ciuda acestor scăpări, lucrarea lui La Orden Miracle este valoroasă prin aceea că aduce o contribuție importantă la mai buna cunoaștere a relațiilor anglo-spaniole în evul mediu și epoca modernă, sub aspect artistic și istoric, și prin faptul că problematica pe care o aduce în discuție, departe de a fi epuizată, trezește interesul cititorilor și incită pe specialiști la aprofundarea cercetărilor în această direcție

Eugen Denize

* * * „Das achtzehnte Jahrhundert. Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts”, Viena, I(1983), 55 p.

Cel dintii volum — deși de proporții relativ restrinse — al unei noi publicații periodice științifice austriece înfățișează, după un *Cuvînt înainte* al conf. dr. Moritz Csáky de la Universitatea Viena privind nou creată — din 1982 — Societate austriacă pentru studiul secolului al XVIII-lea, Statutele și lista membrilor inițiali, cinci contribuții ale unor specialiști ai domeniului: Helmut Watzlawick, *Izvoare austriece privind revoluția geneveză din anul 1792*; Elisabeth Kovács, *Noi aspecte și cercetări privind căldtoria lui Pius VI la Viena*; Gernot Kocher, *Despre funcția legislativă în secolul XVIII*; Theophil Antonicek, *Muzică și istorie (după modelul secolului al XVIII-lea în Austria)*; Illdegard Kremers, *Analiza critică a izvoarelor a gîndirii economice a lui Joseph von Sonnenfels. Intermediere și acomodare*. După cum se poate constata evantaiul problematic abordat în noua publicație respectiv de noua societate — este larg și variat. Deși Austria — în accepția ei politico-geografică din secolul al XVIII-lea — constituie neîndoielnic elementul dominant al studiilor cuprinse în volum, regăsim și unele aspecte de un interes european, mai ales privind Elveția și Italia. Promițător, volumul cel dintii al noii publicații austriece, ca și activitatea însăși a societății, îndeamnă la urmărire și în viitor și deschide perspectivele unei direcții de cercetare în mod cert de tot interesul, mai ales dacă avem în vedere că în imperiul Austriei din veacul al XVIII-lea erau cuprinse și întinse teritorii românești.

Dan Berindei

„REVISTA DE ISTORIE” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Probleme ale istoriografiei contemporane, Cronica vieții științifice, Cartea românească și străină de istorie, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sînt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare

NOTA CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materiile ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, trimiterile înfrapaginate fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de inițială, titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Comitetului de Redacție, B-dul Aviatorilor nr. 1 București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- REVISTA DE ISTORIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE
- DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
- REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
 - SERIA ARTĂ PLASTICĂ
 - SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
 - SÉRIE BEAUX-ARTS
 - SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Formația, cultura și începutul domniei lui Petru Rareș.
Reevaluarea concepției despre om, natură și societate în evul mediu.
Imaginea Spaniei în cultura medievală românească.
Radu Mihnea Corvin domn al Moldovei și Țării Românești.
Pretendentul Negru „Vodă”, fiul lui „Basarab voevod” (1633—1644).
Relațiile lui Francisc al II-lea Rakoczi cu Spania.
Înființarea consulatelor franceze în țările române și impactul asupra spiritului public românesc.
Poziția Marii Britanii la Congresul de pace de la Viena (1814—1815).
Trăsături liberale ale revoluției române de la 1848.
Politica economică a Partidului Național Liberal în deceniul de după cucerirea independenței.
Oameni de știință în viața politică a României.
Aspecte ale genezei „noului activism” al popoarelor asuprite din Ungaria (1900—1905).
România și țările balcanice în perioada 1900—1911.
Considerații privind social-democrația germană 1869—1914.
„Noaptea cuțitelor lungi” în viziunea diplomației românești și americane.
Relațiile culturale dintre România și Marea Britanie (1929—1939).
Curențe social-economice românești în perioada interbelică: doctrina economică a țărănismului.
Aspecte ale procesului de creare a Frontului Național Unit Antijaponez al poporului chinez.
Contribuția Americii Latine la victoria Națiunilor Unite în cel de-al doilea război mondial.
Partidul Comunist Român — forța politică mobilizatoare a întregului popor la lupta împotriva ocupanților hitleristo-horthysti pentru obținerea victoriei finale asupra fascismului.

RM ISS0567—630

